

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Benő Attila: A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat
lexikográfiai és terminológiai kutatásairól

Benő Attila – Lanstyák István – P. Márkus Katalin – M.

Pintér Tibor: A Termini magyar–magyar szótár és
adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai

Kolláth Anna – Lehocki-Samardžić Anna – Vukov Raffai

Éva: Az oktatás terminológiája a Termini-szótárban –
délszláv nyelvi kontaktusban

Szoták Szilvia: Országspecifikus oktatási terminusok
terminológiai és szociolingvisztikai elemzése a Termini
magyar–magyar szótár példái alapján (Ausztria)

Csernicskó István – Márku Anita: Ízelítők a Termini
magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából

TARTALOM

<i>Benő Attila</i> : A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lexicográfiai és terminológiai kutatásairól	377
<i>Benő Attila – Lanstyák István – P. Márkus Katalin – M. Pintér Tibor</i> : A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai	378
<i>Kolláth Anna – Lehocki-Samardžić Anna – Vukov Raffai Éva</i> : Az oktatás terminológiája a Termini-szótárban – délszláv nyelvi kontaktusban	389
<i>Szoták Szilvia</i> : Országspecifikus oktatási terminusok terminológiai és szociolingvisztikai elemzése a Termini magyar–magyar szótár példái alapján (Ausztria)	402
<i>Csernicskó István – Márku Anita</i> : Izelitők a Termini magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából	417

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Mondá – mondta. A folyamatos és az egyszerű múlt idő konstruálási mintázatai 19. századi naplókban	432
<i>Pomázi Bence</i> : A neki az ő élete szerkezet típusa a -nak/-nek rag grammatikálizációjában	447
<i>Baditzné Pálvölgyi Kata</i> : Előretolt dallamcsúcsok és emelkedő dallamok a magyar eldöntendő kérdések hanglejtésében	460

Szemle

Tótor-Erika Mária: Hétköznapi kétnyelvűség. Nyelvhasználat, iskolai nyelvi tájkép és nyelvi én a romániai magyar iskolában (Ismereti: <i>Szabó Gergely</i>)	478
Benő Attila – Péntek János (szerk.): Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában (Ismereti: <i>Lechner Ilona és Márku Anita</i>)	480

A Nyelvőr hírei

<i>A. Jászó Anna</i> : Benczik Vilmos, 1945–2021	487
--	-----

CONTENTS

<i>Benő, Attila</i> : On the study of lexicography and terminology at the Termini Research Network for the Hungarian Language	377
<i>Benő, Attila – Lanstyák, István – P. Márkus, Katalin – M. Pintér, Tibor</i> : Structural and editorial features of the Termini Hungarian–Hungarian dictionary and database	378
<i>Kolláth, Anna – Lehocki-Samardžić, Anna – Vukov Raffai, Éva</i> : The terminology of education in the Termini dictionary – in linguistic contacts with Southern Slavic languages	389
<i>Szoták, Szilvia</i> : A terminological and sociolinguistic analysis of country-specific educational terms based on examples from the Termini Hungarian–Hungarian dictionary (Austria)	402
<i>Csernicskó, István – Márku, Anita</i> : Samples of the Subcarpathian material of the Termini Hungarian–Hungarian dictionary	417

Papers

<i>Tolcsvai Nagy, Gábor</i> : Mondá – mondta. The construal patterns of the imperfective and the simple past tense in 19 th century Hungarian diaries	432
<i>Pomázi, Bence</i> : The role of the three times marked possessing in the grammaticalization of the Hungarian dative suffix	447
<i>Baditzné Pálvölgyi, Kata</i> : Melodic peak displacement and end-rising contours in Hungarian yes-no questions	460

Reviews

Tótor-Erika, Mária: Everyday bilingualism: Language use, linguistic landscape, and linguistic ego in Hungarian schools in Romania (Reviewed by: <i>Gergely Szabó</i>)	478
Benő, Attila and Péntek, János (eds.): Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában [Cognitive and psycholinguistic aspects of the study of language contacts] (Reviewed by: <i>Ilona Lechner and Anita Márku</i>)	480

News

<i>A. Jászó, Anna</i> : Vilmos Benczik, 1945–2021	487
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI OSZTÁLYKÖZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895),
SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940),
BEKE ÖDÖN (1946–1953), LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GÓSY MÁRIA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA,
LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

JASTRZĘBKA, JOLANTA (Groningen), PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár),
SZENTESI-ŽAGAR ORSOLYA (Zágráb), ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

További elérhetőségek: keszler.b@t-online.hu, kriszta.laczko1967@gmail.com

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c.3.hu/~nyelvor/> és www.mnyknt.hu

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Honlap: mnyknt.hu, e-mail: anyanyelvi@mnyknt.hu

Tördelés, arculat: Fancsek Krisztina

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

Előfizetési felhívás

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: +36-1-303-3440. További információ: +36-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel/fax: +36-1-201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Budapest VIII., Múzeum krt. 4/A II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési Lapellátási Irodában (Budapest XIII. Lehet út 10/A), a Penna Bölcsész könyvesboltjában (Budapest V., Magyar utca 41., tel.: +36-1-327-7796).

Előfizethető a kiadóban is: anyanyelvi@mnyknt.hu

Egyes szám ára: 1500 Ft, előfizetés egy évre: 6000 Ft

**Az
egészségünkért,
és hogy működjön
az ország:**

**KÉRJE A
3. OLTÁST!**

A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lexikográfiai és terminológiai kutatásairól

A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére 2001 novemberében az Arany János Közalapítvány támogatásával nyelvészeti kutatóállomások létesültek a külső régiókban (a Magyarországgal szomszédos magyar nyelvterületeken). Ténylegesen 2002-ben kezdte el működését a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön, a Gramma Nyelvi Iroda Dunaszerdahelyen, a Hodinka Antal Intézet Beregszászon, a Magyarsághutató Tudományos Társaság Szabadkán, amelynek szerepét később a Verbi Nyelvi Kutatóműhely vette át, de a többi szomszédos országban (Szlovéniában, Ausztriában, Horvátországban) is volt legalább egy, velük folyamatosan együttműködő kutató. Ehhez a hálózathoz csatlakozott aztán a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyar közösségek nyelvhasználatát vizsgáló Imre Samu Nyelvi Intézet, valamint legújabban a horvátországi Glotta Nyelvi Intézet. A kutatóállomások feladatai közé tartozik a külső régiókban beszélt magyar nyelvváltozatok szociolingvisztikai vizsgálata, lexikológiai, terminológiai kérdések elemzése és a nyelvi tervezéssel összefüggésben a nyelvi problémák feltárása és lehetőség szerinti megoldása.

2013-ban a kutatóállomások létrehozták a budapesti székhelyű Termini Egyesületet, jogi keretet teremtve a korábbi évtized együttműködésének (<http://termini.nytud.hu>).

A kutatóállomásoknak kezdettől fogva egyik kiemelt kutatási témája volt a kisebbségi magyar nyelvváltozatok sajátos szókészletének a gyűjtése, vizsgálata, elemzése. Ennek eredményeként 2007-ben létrehoztuk és azóta folyamatosan fejlesztjük a *Termini magyar–magyar szótárt és adatbázist*.

Ezt a rendszeresen bővülő internetes lexikográfiai munkát mutatja be a sajátosságok és a lexikográfiai újítások szempontjából Benő Attila, Lanstyák István, P. Márkus Katalin és M. Pintér Tibor írása.

Kolláth Anna, Lehocki-Samardžić Anna és Vukov Raffai Éva tanulmánya a vajdasági, a drávaszögi (horvátországi) és a muravidéki magyar nyelvhasználatot jellemzi az oktatási szókincs szempontjából, felhasználva a Termini-adattár vonatkozó szócikkeit.

Szoták Szilvia tanulmánya az országspecifikus magyar oktatási terminusok terminológiai, korpusztervezési kérdéseit elemzi Ausztria vonatkozásában, szintén a Termini-szótár vonatkozó adatait hasznosítva.

Csernicskó István és Márku Anita írása a szótári adatbázis kárpátaljai vonatkozású szóanyagából ad ízelítőt, bemutatva, milyen szoros összefüggés mutatkozik a határon túli régiókban végbemenő társadalmi, politikai változások és az online szótár bővítése, szóanyagának bővülése között.

Tanulmányainkkal a húsz éve létrejött nyelvészeti kutatóállomásokat és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózatot köszöntjük. A nyelvi irodák sokoldalú nyelvészeti tevékenységéből jelenleg kizárólag a lexikológiai, lexikográfiai és terminológiai kutatások egy-egy részeredményét mutatjuk be. A közös témakör és a többszerzős cikkek létrejötte a külső régiók folyamatos együttműködését is fémjelzi.

Benő Attila

egyetemi tanár

Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-6931-2999>

A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai

1. Bevezetés

A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis¹ a külső régiók magyar nyelvhasználatát dokumentálja. A lexikográfiai adattár nemcsak kontaktusjelenséget adatom, széles körben használt közvetlen és közvetett kölcsönszavakat, hanem olyan megőrzött régiségeket is, amelyek korábban az egész magyar nyelvterületen standard jellegűek voltak. A közhasználatú lexikális elemek mellett a szótár regionális köznyelvi, valamint népnyelvi szavakat is tartalmaz. Mivel tehát a szótározott nyelvi formák nem kötődnek csak bizonyos tájnyelvekhez, társadalmi dialektusokhoz vagy regiszterekhez, a szótár ilyen szempontból a mai nyelv általános szótárának tekinthető. Ugyanakkor a szótár régebbi nyelvi formák dokumentálásával jól tükrözi a nyelvi hagyományt, a neologizmusok bemutatásával pedig a nyelvi változást, a megújulást.

Mint adatbázis, mindegyik címszó használatának szemléltetésére lehetőség szerint élőnyelvi példamondatokat, szövegrészeket tartalmaz, lehetővé téve, hogy a szó vagy szerkezet használati sajátosságait grammatikai és pragmatikai kontextusban vizsgáljuk.

A szótár szerkesztői a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tagjai.² Az online szerkesztés lehetővé teszi, hogy a szótár nyolc országban folyó tevékenység alapján – akár egy időben – bővüljön.

¹ <http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>

² Jelenleg az erdélyi vonatkozású szavak gyűjtését és lexikográfiai kidolgozását Benő Attila, a felvidékiekét Lanstyák István és P. Márkus Katalin, a vajdaságiakét Molnár Csikós László, a kárpátaljaiakét Márku Anita, a horvátországiakét Lehocki-Samardžić Anna, a muravidékiekét Kolláth Anna és Gaál Péter, az örvidékiekét pedig Szoták Szilvia és Sági Zsuzsa végzi. A megjelenítendő szavak, kifejezések magyarországi nyelvváltozatokban való előfordulását, illetve újabb magyarországi neologizmusok feltérképezését Nádor Orsolya, a szótár informatikai fejlesztését és a felmerülő technikai problémák megoldását a kolozsvári Szabó T. Attila Nyelvi Intézet munkatársa, Juhász Tihamér végzi. Ezenkívül Kitlei Ibolya végez folyamatosan karbantartási munkákat. A munkaközösség szótári tevékenységét az eddigiekben folyamatosan támogatta a Domus Hungarica Scientiarum et Artium akadémiai ösztöndíjprogram.

A szótárról több mint egy évtizede jelennek meg tanulmányok. Ezek részben általánosabb jellegű szótári bemutatások, leírások (Benő 2017, 2019; Benő–Lanstyák–Juhász 2020; Lanstyák 2009c, Lanstyák–Benő–Juhász 2010; M. Pintér 2017b, 2019a, 2019b), másrészt a szótár anyaga alapján készült olyan publikációk, amelyek a lexikográfiai kutatások eredményeit, terminológiai kérdéseit ismertetik (Benő 2014, 2015; Benő–Lanstyák 2019; Kolláth 2011, 2012; Molnár Csikós 2015, 2017; Szoták 2018, 2019).

Tanulmányunkban a szótár újszerűségeit, sajátosságait szeretnénk részletesebben áttekinteni a következő témaköröket érintve: szótári szerkezet, informatikai háttér, adatbázisjelleg, multimédiás megjelenítés, illetve az alkalmazott minősítési rendszer.

2. Szerkezeti kérdések

A Termini-szótár számos tekintetben eltér az egynyelvű magyar szótáraknál megszokott szótárszerkezeti megoldásoktól (például a mikrostruktúra részletessége, kép- és hanganyagok becsatornázása).

A szócikkek mikrostruktúrája³ három – a szótárban egymástól tipográfiaileg is elkülönülő – részből áll: szócikkfej, szócikktörzs, szócikkkláb.

A *szócikkfej* elemei két kategóriába sorolhatók: azok az elemek, amelyeket a szótár minden szócikke tartalmaz (*kötelező elemek*: címszó, szófaj, grammatikai kategóriák / fontosabb nyelvtani alakok), illetve azok az elemek, amelyek csak bizonyos típusú szócikkeknél szerepelnek (ott, ahol azok feltüntetése nyelvészetileg indokolt; *fakultatív elemek*, például az írásváltozat vagy a kiejtés).

A szócikkek összetettségét a szócikktörzs információgazdagsága bizonyítja. Ez két, egymástól elkülönülő információcsoportot, a címszó értelmezéséhez szükséges információkat és a használatot bemutató, illetve jelentést pontosító példamondatokat tartalmaz. A címszó értelmezését a jelentések száma, a fogalomköri minősítések, a földrajzi nyelvváltozat megnevezése, illetve a stílusminősítések segítik.

A szótár – magyar nyelvváltozatokat feldolgozó szótárak között egyedülként – a példamondatok eredetével kapcsolatosan sajátos tipológiát alkalmaz, amely kitér az írott-beszélt distinkcióra, a példamondat származására (valós vagy konstruált), valamint a beszélő nyelvi tudatosságára (nyelvész vagy nem nyelvész beszélő). A szótár példamondatai nemcsak a címszó denotatív jelentéseinek és jelentésárnyalatainak pontosabb bemutatását szolgálják, hanem – főleg ott, ahol nagyobb számú példamondat található – segítségükkel viszonylag megbízhatóan megítélhető a címszó stilisztikai, nyelvhasználati értéke.

A Termini-szótár példamondatainak nagy száma, illetve jellegük szerinti részletes minősítése jól mutatja a szócikkek online megjelenítésében rejlő eddig kiaknáztatlan lehetőségeket.

³ A Termini-szótár szócikkeinek többsége önálló szócikk, azaz megtalálható benne a szócikkfej, szócikktörzs és a szócikkkláb is. A kisebb számban előforduló utaló szócikk a címszón kívül csupán utalást tartalmaz arra az önálló szócikkre, amelyben a címszóra vonatkozó információk megtalálhatók.

3. Informatikai háttér

A szótár és szerkesztési eljárásai számos tekintetben eltérnek a hagyományos értelemben vett szótárszerkesztési eljárásoktól – a szótár kizárólag online felületen létezik, egy időben nyolc országból szerkesztik, a változtatások pedig azonnal látszanak a lekérdezésben, amely értelmezhető akár egy papírszótár oldalainak is. A többfelhasználós platform alapja egy relációs adatbázis, amelyhez a bemeneti (szerkesztőfelület) és a kimeneti (lekérdezőfelület) oldalt egy PHP-nyelven írt többfunkciós felület biztosítja (a lekérdezés szabványos HTML-oldalon jelenik meg). Ez az összetett technológiai megoldás, amelyet a mai lexikográfiában és terminográfiában már széles körben alkalmaznak, a Termini-szótár készítésének kezdeti fázisában még újdonságnak számított.

Mind a relációs adatbázis, mind az online felület lehetőséget biztosít statisztikák készítésére és információk kinyerésére adatbányászati technikák felhasználásával; papíralapú szótáraknál, illetve csak egy-egy szócikk lekérdezésére alkalmas felületnél erre nincs lehetőség. Ezenkívül a relációs adatbázis és az online felület összekapcsolásának köszönhetően a szócikkekhez képek és hangfájlok is kapcsolhatók. A szótár mögötti adatbázis nyelvészeti, elsősorban lexikográfiai szempontból rendkívül gazdag szerkezetű – igyekszik minél árnyaltabb képet adni a címszó mögötti lexikális és konceptuális tartalmakról.

A szótár használata kétféle scenárió mentén történik: a nem regisztrált felhasználók (a nagyközönség) által használható szótár lekérdezőfelülete (*Keresés* mező) kevesebb keresési lehetőséget biztosít, mint a regisztrált felhasználók számára biztosított felület. Ugyanakkor a regisztrált felhasználók lekérdezőfelülete sem tartalmazza az adatbázis tábláinak összes mezőjét, csupán azokat a tulajdonságokat, amelyek nyelvileg fontos adatot tartalmaznak: a lekérdezés folyamán lesz adatból információ, amely lexikográfiai, lexikológiai vagy adatbányászati szempontból is érdekes lehet.

A technológia meghatározza a szótár szerkesztését: a papíralapú szótárak lineáris (akár XML-alapú) szerkesztési folyamatát felváltotta a technológiailag fejlettebb, adatbázis-alapú munkafolyamat, ahol a szerkesztés folyamán létrehozott változások azonnal láthatók (a szerkesztés folyamatáról a szerzők e-mailben értesíthetők), a szerkesztés folyamán használt felület (nézet) azonban jelentősen eltér a véglegesen megjelenített szócikkek vizualizációjától.

Az osztott adatbázis lehetővé teszi, hogy a szócikkeket helytől függetlenül lehessen szerkeszteni. A szerkesztőfelület nem jelent nagy kihívást a használók és a szerkesztők számára sem grafikailag, sem technikailag, mivel könnyen és egyszerűen kezelhető. A szerkesztők jogosultak bármelyik szócikket szerkeszteni vagy a szócikkekhez (csak a szerkesztők számára hozzáférhető) megjegyzést fűzni.

4. Interaktív szótár

A szótár nem pusztán lexikai gyűjtemény, hanem a nyelvhasználat, nyelvváltozatok lexikai és morfológiai adatbázisa – mint ilyen, adatbányászatra (lásd M. Pintér 2017a, b), valamint a tárolt tartalom különféle formában, rendezési elv alapján történő megjelenítésre is alkalmas (akár szótárformában is).

A háttérben működő adatbázisból különféle lehetséges utakat bejárva a felhasználó a lekérdezésnek megfelelő struktúrájú szócikkeket kap. A lexikai adatot és információt keresve három felület közül választhat, így juthat el a saját maga által keresett információt tartalmazó „saját szótár” megjelenítéséig (a szótár készítésének gyorsaságát leginkább az internetkapcsolat, a felhasználó számítógépének, illetve böngészőjének a sebessége, azaz a szerkesztéstől független folyamatok befolyásolják). A nézetek (azaz a felhasználó számára biztosított lekérdezőfelületek, valamint a megjelenített szótár) elsősorban a regisztrációhoz kötött jogosultságoktól függenek: a regisztrált és különféle jogosultságokkal rendelkező felhasználók bővebben is ki tudják használni az adatbázist. A honlap nyilvános felülete⁴ felhasználóbarát-módon csupán az alap-funkciókat felkínáló *Keresés* mezőt tartalmazza, ahol a felhasználó beállíthatja, hogy a keresett kifejezés a szócikk mely részében, illetve a keresett részegység melyik részére (eleje, közepe, vége vagy teljes egésze) illeszkedjen, emellett beállíthatja a megjelenítendő példamondatok számát is (egy sem, kettő, mind).

A szótár elsősorban nyelvészek által használt része a *Szójegyzékek* menü, amely *lexikográfiai adatbányászat*ként működik. A kereső/lekérdező a szócikkstruktúra bármelyik elemében kereshet (a keresést legördülő menük segítik).

A *szójegyzékek generálása* menüben többféle szójegyzék is előállítható, amelyek létrehozását négy alaptípusba sorolt kategóriaegyüttes teszi lehetővé: így lehetséges a szerkesztés időszakára vonatkozó szócikkek (*Időszak*), a szótárral foglalkozó nyelvészek lexikográfiai kutatásaihoz szükséges szócikkek (*Kutatási listák*), a szótári mikrostruktúra bizonyos részeit érintő, illetve a lexikográfiai kutatásokat segítő szócikkek (*Fejlesztési listák*), valamint a fejlesztők munkásságát, illetve az aktuális állapotát tükröző listák (*Dokumentációs listák*) előállítása. A listák, illetve szócikkek megjelenítése a szócikk mikrostruktúrája és metaadatai mentén paraméterezhető.

A nézetek sajátos típusa a *Megjegyzések* rovat/elem, amelybe a szerkesztés folyamatán a szócikkekhez megjegyzések fűzhetők (a szerkesztéshez szükséges kommunikáció is online történik), a „félkész” állapotban lévő szócikkek pedig *rejtett* szócikké alakíthatók, amelyek így csak a szerkesztők számára jelennek meg, a regisztráció nélküli használók pedig nem láthatják őket.

A lexikográfiai, lexikológiai munkák pontosítására, valamint a határon túli magyar nyelvvaltozatok elemeinek behatóbb vizsgálatára különféle paraméterekkel rendelkező listák is szolgálnak. A kvantitatív kutatások adatigényét kiszolgáló listák a szójegyzékekhez hasonlóan igény szerint alakíthatók, segítve vagy adatokkal ellátva a szerkesztőket.

A különféle nézetek adta lehetőségnek köszönhetően az olvasó vagy szerkesztő csak azokat az információkat látja, amelyekhez hozzá szeretne férni, amelyeket látni szeretne. A szócikkek olvasását a rövidítéseket feloldó tooltip (helyi súgó)⁵ is segíti.

A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis a maga nemében sajátos vállalkozás a magyar lexikográfiában. Sajátos a lefedett nyelvvaltozatok tekintetében, sajátos a mikrostruktúra kidolgozottságában, illetve sajátos a készítés folyamata alapján is, mivel olyan, nyelvész szakemberek által szerkesztett adatbázis-alapú szótárról

⁴ <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php>

⁵ A rövidítések felett megjelenő, a rövidítések feloldását tartalmazó kis szövegdoboz.

van szó, amely elsődlegesen az online megjelenésre van paraméterezve (lásd például a példamondatok számát vagy a szócikkekhez kapcsolódó fényképeket).

A Termini-szótár az egyetlen olyan komplex szótár, amely a magyar nyelv határon túli változatainak sajátos lexikális elemeit, jelentéseit tartalmazza – mindezt meglehetősen finomhangolt lexikográfiai és lexikológiai apparátussal, valamint infokommunikációs technológiával.

5. A szótár multimédiás elemei

Napjainkban a digitális szótárak egyre növekvő népszerűsége vitathatatlan. Legnagyobb előnyük az információhoz történő könnyű és gyors hozzáférés, amely mindennapi életünkben bárhol, bármikor lehetséges. Az elektronikus tárolás ezen túl a multimédiás eszközök használatának széles skáláját is lehetővé teszi, így a szótárhasználók nem kizárólag a papírszótárban megszokott, „hagyományos” szócikkeket olvashatnak, hanem lehetőség nyílik vizuális és akusztikus megoldások alkalmazására is. A kép-jelentésleírást támogató elemként történő megjelenítése a szótártörténetben már hagyományosnak tekinthető, gondoljunk csak a képes szótárakra. Ha csak a magyar szótárak történetében tekintünk vissza, akkor több száz évvel korábban, már 1653-ban megtalálhatjuk Comenius képes „szótárát”, amely a vizuális lehetőségek alkalmazásának nagyszerű előfutára (P. Márkus 2019), valamint megemlíthetjük még az az Értelmező kéziszótár első kiadását is, amely egyes címszavakat a definíción túl képek segítségével magyarázott. A képek a szótárban enciklopédikus tartalomnak minősülnek: nem a nyelvi jelet, hanem a világot láttatják az olvasóval, segítségükkel a jelentések pontosíthatók, egyfajta megerősítést adnak az olvasónak, valamint a szöveges definícióknál sokkal több, a címszóval kapcsolatos tipikus jellemzőt tudnak közvetíteni (Svensén 2009).

A Termini-szótárban képeket – amelyek a szócikkekben az egyes jelentésekhez külön-külön is beilleszthetők – legtöbbször főnevek, konkrét tárgyak megjelenítésére alkalmazunk. Az illusztrációk alatt a képaláírás és a forrás is olvasható. A képaláírások nem feltétlenül csak megismétlik a címszót, hanem gyakran leíró jellegűek, és egyfajta magyarázatként is szolgálnak. Ez láthatjuk a *blokk* szócikk Er, Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv '(lakótelepi) panelház' jelentésénél, ahol a következő képaláírás áll: „Jellegzetes szocializmus korabeli blokk Szereden”.

Hupka (1989) felosztása alapján a vizuális elemek többféle típusba sorolhatók. A Termini-szótár három fő típust alkalmaz ezek közül. Az első csoportba azon képek tartoznak, amelyek kizárólag a tárgy jelenik meg. Ezekben az esetekben igyekezni kell a legtipikusabb elem(ek) kiválasztására. Jó példa erre a típusra a Fv, Ka *baklászán* 'padlizsán' címszó illusztrációja, hiszen itt a zöldség formájának, alakjának és színének a megjelenése elegendő az értelmezéshez; de az élet egyéb területein is találunk hétköznapi tárgyakat: Er, Fv, Va, Ka, Hv, Öv *kalendár* 'naptár'; Fv *bandaszka* 'benzin, olaj szállítására használt marmonkanna; víz szállítására használt műanyag kanna'; Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv *batri* 'szárazelem', ahol hasonlóan nem volt szükség tágabb környezetre a jelentés bemutatásához. A szótárban találunk még márkanéveket is, amelyek szintén ide sorolhatók, hiszen a vizuális elemek márkához

kapcsolódó termékeket ábrázolnak, így a képek a termékeket egyszerűen be tudják mutatni (pl. Fv *ticsinki* 'ropi'; Fv *chrumki* 'mogyorós pufi', ahol a termékek csomagolása, illetve kinézete önmagáért beszél).

A következő csoportban a tárgyat már környezetében kell bemutatni, és ez a típus rengeteg plusz információval gazdagíthatja az olvasót. Megemlíthetjük például a Fv *bábovka* 'kuglóf' szócikket, ahol a sütemény ízlésesen tálalva jelenik meg az olvasó előtt; a Fv *kopacski* 'stoplis futballcipő' képen már a futball-labda és a futballpálya is látható, tehát a tágabb környezet segít az értelmezésben; a Fv *dodávka* 'furgon' esetében a járművet egy raktárbejárat előtt, a kocsibeállón láthatjuk, illusztrálva ezzel a haszongépjármű-jellegét.

A harmadik csoportba tartozó képek a tárgyat használat közben mutatják be, hiszen az értelmezést itt a működés, a funkció bemutatása illusztrálja a legjobban. Szemléltetésül megnézhetjük a Fv *kolobeska* 'roller' képen megjelenő rollerező fiatal vagy a Fv *bublifuk* 'szappanbuborék-fújó gyermekjáték' alatt szereplő gyereket, aki éppen buborékot fúj, de a Fv, Va *bazén* 'medence' képe is pontosan a használatot és a tárgy funkcióját illusztrálja.

Esetenként melléknevekhez, igékhez is lehet képet csatolni, ilyenek például az Fv, Öv *autoritativ* 'tekintélyelvű, tekintélyt parancsoló'; Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv *degusztál* 'ételt, italt (meg)kóstol' szócikkek, ahol a melléknevet mint emberi tulajdonságot egy kifejező mozdulattal, valamint szemléletes környezettel lehet ábrázolni; az ige pedig a cselekvés végzése közben mutatható be.

A Termini-szótár tipológiai sajátosságai miatt nem alkalmaz egyéb, a Hupka-féle felosztás szerinti képtípusokat, mint például a fölrendelt fogalom (hiperonima) szócikkében megjelenő alárendelt fogalmak (hiponimák) illusztrációi (pl. a sport szócikkben található kép tartalmazza a különböző sportokat: kosárlabda, tollaslabda, tenisz stb.). Az említett típus főként a tanulószótárakban gyakori, hiszen ezek a szótanulást nagymértékben támogatják. Szintén nincs szükség olyan folyamatot szemléltető képekre, amelyek inkább az enciklopédiákban megszokottak, és olyan változásokat tudnak bemutatni, mint például a rovarok fejlődésének a szakaszai.

A vizuális tartalom mellett a szótárban hanganyagok is megjelennek, hiszen a szócikkek egyes példamondatai beszélt nyelvi használatot tükröznek. A hangfelvételek régiónkénti önálló gyűjtésből származnak, amelyekből a szerkesztők kiválasztják az adott címszót legjobban szemléltető szövegrészletet, amely írott formában példamondatként olvasható, és ehhez kapcsolódóan hanganyagként meghallgatható. A szótár viszonylag kevés hanganyagot tartalmaz, mivel ezen terület új fejlesztésnek számít, és egyelőre kísérleti fázisban van. A jövőben így a hanganyagok segítségével sokoldalúan bemutatatható a régiónkénti autentikus beszélt nyelvhasználat is.

6. A szótár stílusminősítési rendszere

Az új stílusminősítési rendszer kidolgozásában a szerkesztők a Magyar értelmező kéziszótár minősítéseiből indultak ki (ÉKsz. 1972 és ÉKsz.² 2003), arra törekedve, hogy ok nélkül ne térjenek el tőlük. Az egyes szókészleti elemek, illetve jelentések stílusértékét különböző, szociolingvisztikailag meghatározható kategóriák, úgyne-

vezett dimenziók mentén állapítják meg. A többdimenziós megközelítés fő előnye, hogy – szemben a hagyományos minősítési rendszerrel – a minősítés különféle szempontjai nem keverednek,⁶ ezáltal pedig lehetővé válik, hogy a minősítés során minden lehetséges szempont külön-külön legyen mérlegelve.

- (1) A dialektális dimenzió a földrajzi és a társadalmi dialektusokra vonatkozó minősítéseket tartalmazza. Ezek a minősítések a lexémák abból adódó stílusértékére utalnak, hogy használatuk bizonyos társadalmi csoportokra jellemző (míg más földrajzi és társadalmi csoportokra nem vagy nem annyira). A földrajzi dialektusokra a „tájnyelvi” minősítés utal (pl. Er *csimpolya* ’fűrlya’). A társadalmi dialektusok közül az iskolázottságin az „iskolázott” (pl. Öv *förderung* ’támogatás’) és a „népnyelvi” (pl. Fv, Ka *horcsica* ’mustár’) minősítés található, a kétnyelvűség az „idegenes” (pl. Ka *kiesik a hó* ’leesik a hó’) minősítés, a korosztályin pedig a „gyermeknyelvi” (Ka *pupu* ’köldök’) és az „ifjúsági nyelvi” (pl. Mv *dongó* ’erősebb testalkatú, kövér nő’) minősítés. Gyakorlati okokból semleges kategória csak az iskolázottsági dimenzió van megkülönböztetve: ez az „általános” minősítés (pl. Fv *alobal* ’alufólia’), amely a legtöbb vagy minden földrajzi és társadalmi csoportban elterjedt szavakat, illetve szójelentéseket jelöli.
- (2) A regiszterbeli dimenzió mentén javarészt a bizonyos specializált tevékenységekhez kötődő stílusértékek helyezkednek el. Ide tartozik a „szaknyelvi” (pl. Fv, Va, Hv, Mv *ekológia* ’környezettan, ökológia’), a „közéleti” (pl. Er *félnorma* ’félmunkaidő’), a „sajtónyelvi” (pl. Ka *üzembe állít* ’üzembe helyez’), a „szépirodalmi” (Hu *arranzsál* ’rendez, elrendez’) és a „szleng” (pl. Fv *humusz* ’kupi’) minősítés. Ha egy szó – a látszat ellenére – nem szaknyelvi, a „hétköznapi” minősítést kapja (pl. Öv *slipsz* ’slicc’). Arra a tényre, hogy egy szó(jelentés) nem kötődik semmilyen specializált regiszterhez, a „közhasználatú” (pl. Fv, Va, Öv *exponát* ’kiállítási tárgy’) minősítés utal.⁷
- (3) A stílusváltozati dimenziót a beszédhelyzet formalitása által meghatározott regiszterek alkotják. Az egyes szavak, illetve jelentések stílusértékét itt az határozza meg, hogy formális vagy informális beszédhelyzetekben használják-e őket jellemző módon. Ide tartozik a „választékos” stílusminősítés (pl.

⁶ A hagyományos stílusminősítési rendszer legnagyobb problémája a minősítések egy részének többértelműsége (amit nyilván a szótár közhasználatúságának igénye magyaráz). Például a „választékos” és a „bizalmas” minősítések nemcsak a lexémák beszédhelyzeti kötöttségére utalhatnak, hanem a beszélők társadalmi háttérére, sőt a lexémák expresszív stílusértékére is. A Termini-szótár stílusminősítési rendszerének hátránya viszont, hogy részletessége miatt a laikus felhasználó számára nehezen követhető. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a stílusminősítéseket a laikus felhasználók más szótárakban is javarészt figyelmen kívül hagyják, így azt mondhatjuk – kissé leegyszerűsítve –, hogy a szótárban alkalmazott stílusminősítések inkább a szakembereknek szólnak.

⁷ A „szleng” és a „hétköznapi” minősítés kilóg a többi közül annyiban, hogy nem feltétlenül kötődik specializált tevékenységhez. De akár kötődhetnek is, hiszen a szleng jellegzetes válfaja a szakmai szleng, a szakemberek pedig nem „hivatalos” *terminus technicus* jellegű szakszavakat is használnak.

Fv *sikanéria* 'hadseregben, kollégiumban fiatalabbak, gyengébbek zaklatása') és annak két szélső változata: egyfelől a „kissé választékos” (pl. Fv *borókafenyő* 'karácsonyfának való erdeifenyő'), másfelől az „emelkedett” (Ka *dicsérettábla* 'dicsőségtábla'), továbbá a „bizalmas” stílusminősítés (Er *pilája van* 'protekciója van') és annak két szélső változata, a „kissé bizalmas” (Va *fazon* 'poén, csattanó'), valamint a „lezser” (Hv *event* 'esemény'). Azok a szavak, amelyek nem kötődnek egy-egy stílusváltozathoz, hanem bármilyen beszédhelyzetben használhatók, a „közömbös” (pl. Er *bevásárlószekér* 'bevásárlókocsi') minősítést kapják.

A rendszerezés egyik előnye, hogy e dimenzió minősítései valóban *tiszta* stílusváltozati minősítések, közvetve sem utalnak a beszélők társadalmi háttéréből adódó stílusértékre. Ezért lehet gond nélkül jelölni például az iskolázatlan beszélők által használt „választékos” stílusértékű, nemegyszer hiperkorrekt indíttatású szavakat („népnyelvi” és „választékos”, pl. Fv, Va, Hv, Mv *garancia* 'garancia') vagy az iskolázott beszélők által használt „bizalmas” stílusértékű szavakat („iskolázott” és „bizalmas”, pl. Fv, Va *szkripta* 'sokszorosított egyetemi, főiskolai jegyzet’).

- (4) Az időbeliség dimenzióján jellemző módon a nyelv korábbi állapotából fennmaradt elemeknek a mai nyelvben meglévő sajátos stílusértéke fejeződik ki. E dimenzió mentén helyezkednek el a „régies” (pl. Er *bordély* 'viskó, kunyhó') és az annak enyhébb fokozatát képviselő „kissé régies” (pl. Mv *modli* 'süteményszagató'), az „elavult” (Er *élelemporció* 'élelemadag'), a „történeti” (pl. Fv *járási nemzeti bizottság* 'járási szintű igazgatási szervezet a rendszerváltás előtt') és az „új” (pl. Mv *hitriteszt* 'gyorsteszt') minősítések. Mivel csak viszonylag kevés lexémának van időbeliségre vonatkozó stílusértéke, az egyszerűség kedvéért az időbeliség síkján sajátos stílusértéket nem hordozó szavaknak nincs speciális jelölése.
- (5) A dialektusokhoz, regiszterekhez és kronolektusokhoz kötődő sajátos stílusminősítések mellett a rendszerezésben „igazi” stílusminősítések is szerepelnek, amelyekben a beszélők érzelmei fejeződnek ki, illetve a szavak által jelölt valósághoz való pozitív vagy negatív viszonyulásuk. Ezen az érzelmi dimenzión helyezkedik el az „eufemisztikus” (Va *malverzáció* 'hütlén kezelés'), a „kedveskedő” (Öv *basztlizik* 'barkácsol'), a „tréfás” (pl. Va *visak* 'többletsúly'), a „pejoratív” (Er *spága* 'csúszópéncz'), illetve ennek enyhébb fokozata, a „kissé pejoratív” (Hv *siptár* 'albán'), az „ironikus” (Va *hegyi tango* 'popzenével vegyített szerb népi zene') és ennek enyhébb válfaja, a „kissé ironikus” (Öv *wurst* 'mindegy'), a „durva” (Fv *jebák* 'pattanás') és a „kissé durva” (Mv *frájer* 'szoknyapecér, kurvahajcsár'), valamint a „trágár” (–).

Az érzelmi dimenzióhoz sorolható a lexémából magából, annak hangalakjából és/vagy jelentéséből adódó sajátos stílusérték is: a hangalakjuk miatt expresszív szavak sajátos stílusértékére az „expresszív” (pl. Fv *babracska* 'babramunka'), a jelentésük miatt expresszív szavak (metaforák) sajátos stílusértékére pedig az „átvitt” (Fv *gigant* 'óriás') minősítés vonatkozik.

Az „expresszív” minősítés utal az érzelmileg telített, de a fentebbi kategóriákba nehezen besorolható szavakra is (pl. Er *bába* ’öregasszony’).

- (6) A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a fenti dimenziókon túl lehetőség van a lexémák gyakoriságának jelölésére a „ritka” (pl. Er *braszka* ’béka’) minősítéssel, ezenkívül rendszeresen jelezve van a szavak és szókapcsolatok régióbeli hovatartozása az Er, Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv, továbbá a Hu (Magyarország) és Km (Kárpát-medence, illetve közmagyar) felségjelzésekkel. Ezek azonban rendesen nem forrásai az érintett lexémák sajátos stílusértékének, kivéve olyankor, amikor nyelven belüli kódváltásképpen más állami nyelvváltozatba kerülnek be.⁸

A Termini-szótár stílusminősítési rendszerében látszólag sok az új kategória, ám figyelembe kell venni, hogy az újnak látszó minősítések jelentős része lappangva eddig is megvolt szótárainkban. Például a minősítetlenség utalt a szó „általános”, „közhasználatú” és „közömbös” stílusértékére, az „argó” az ifjúsági nyelvire, nem egyszer a „választékos” az „iskolázott”-ra, a különféle fogalomkörü minősítések és részben a „hivatalos” minősítés a „szaknyelvi”-re. A cél soha nem a minősítések számának öncélú növelése, hanem a minősítések egyértelműsítése volt.

7. Összegzés

A *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis* sok tekintetben egyedülálló a magyar lexikográfia területén. Erre utal többek között a szócikkek sajátos szerkezete, összetettsége, a szócikktörzs információgazdagsága, a szövegkontextusban idézett példamondatok eredetének jelzése. A szótár relációs adatbázisként lehetőséget biztosít többek között statisztikák készítésére és adatbányászatra, ugyanakkor biztosítja a klasszikus szótár lineáris olvasását is. A technikai háttér, az online jelleg lehetővé teszi a szócikkek helytől független szerkesztését. Interaktív szótárként a felhasználó beállíthatja, hogy a lekérdezés alapján milyen struktúrájú szócikket kapjon, és a regisztrált felhasználók is megjegyzéseket fűzhetnek az egyes szócikkekhez. A lexikográfiai adattár sajátos a megjelenített nyelvváltozatok tekintetében, sajátos a mikrostruktúra kidolgozottságában, illetve sajátos a készítés folyamata tekintetében is, mivel olyan, nyelvész szakemberek által szerkesztett adatbázis-alapú szótárról van szó, amely elsődlegesen az online megjelenésre van paraméterezve.

A szótár multimédiás jellege tovább erősíti egyedülállóságát. Ezt a szócikkeket kísérő kép-, és legújabb fejlesztésként, hanganyag teszi lehetővé.

A szótár által alkalmazott új stílusminősítési rendszer szociolingvisztikailag meghatározott kategóriákon alapul: dialektális, regiszterbeli, stílusválogatati, időbeliségi, érzelmi viszonyulásra utaló dimenziót különböztet meg, kizárva a hagyományos minősítési rendszerben előforduló minősítési szempontok keveredését.

A szótár bemutatott sajátosságai egyben az adatok kutatási célra való felhasználhatóságát is jelzik.

⁸ A Termini-szótár stílusminősítési rendszerére lásd még Lanstyák 2009a, 2009b.

SZAKIRODALOM

- ÉKsz. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKSz.² 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Pusztai Ferenc (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest (2., átdolgozott kiadás.)
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-281>
- Benő Attila 2015. Többirányú lexikai átvételek a mai magyar nyelvváltozatokban. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 248–56.
- Benő Attila 2017. Termini – az internetes magyar–magyar szótár és adatbázis. In: Fábíán Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 209–27.
- Benő Attila 2019. Kontaktusjelenségek vizsgálata a külső régiók magyar nyelvváltozataiban és a Termini magyar–magyar szótár. In: Pletl Rita – Kovács Gabriella (szerk.): *Soknyelvűség és többnyelvűség Európában*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 15–26.
- Benő Attila – Lanstyák István 2019. Megőrzött régiség és kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 13–26.
- Benő Attila – Lanstyák István – Juhász Tihamér 2020. A Termini „határtalan” szótára. *Magyar Tudomány* 2: 153–63. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- Hupka, Werner 1989. *Wort und Bild: Die Illustrationen in Wörterbüchern und Enzyklopädien. Lexicographica*. Series Maior 22. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783111347776>
- Kolláth Anna 2011. Idegen szók és gyakoriságuk a muravidéki magyar nyelvváltozatokban. Kozmács István – Vančonek Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt... Írások Sándor Anna tiszteletére*. Europica varietas. Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 123–31.
- Kolláth Anna 2012. *A szlovéniai magyar nyelv a többnyelvűség kontextusában*. Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. Mednarodna knjižna zbirka Zora, Maribor.
- Lanstyák István 2009a. A sajátos határon túli magyar szókincs változatosságának dialektális, regiszterbeli, időbeli és stilisztikai aspektusáról. In: Borbély Anna – Vančonek Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Tinta Könyvkiadó. 17–24. – Újraaközlés: Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvár, 331–9.
- Lanstyák István 2009b. A platni botránya. (Egy új stílusminősítési rendszer felé.) *Fórum Tár-sadalomtudományi Szemle* 11/2: 25–40.
- Lanstyák István 2009c. Termini magyar–magyar szótár – minden Kárpát-medencei magyar szótára. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről V*. Gramma, Dunaszerdahely, 208–18.
- Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Régió* 4: 37–58.

- Molnár Csikós László 2015. A vajdasági magyar regionális köznyelv. In: Gasparics Judit – Ruda Gábor (szerk.): *Adalékok a délvidéki magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 68–74.
- Molnár Csikós László 2017. Regionális idegen szavak a vajdasági magyar nyelvhasználatban. In: Gróf Annamária – Kolláth Anna – Szoták Szilvia (szerk.): *Szélrózsza. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 2014. évi lendvai konferenciájának anyaga*. Termini Egyesület, Budapest, 61–71.
- P. Márkus Katalin 2019. Szótárak: Kezdetektől napjainkig. In: Furkó Péter – Szathmári Éva (szerk.): *Népszerű tudomány, tudománynépszerűsítés: A Károli Gáspár Református Egyetem 2019-es évkönyve*. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 146–55.
- M. Pintér Tibor 2017a. Számszerűsített kétnyelvűség. Adatbányászati technikák használat a nyelvészetben. In: Misad Katalin (szerk.): *Kétnyelvűség térben és időben*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 125–57.
- M. Pintér Tibor 2017b. Adatbányázat a kétnyelvűség mögött. In: Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András (szerk.): *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Budapest, 158–67.
- M. Pintér Tibor 2019a. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár. 2. rész. *Magyar Nyelv* 115/4: 473–9. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.4.473>
- M. Pintér Tibor 2019b. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár. 1. rész. *Magyar Nyelv* 115/3: 333–47. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.3.333>
- Svensén, Bo 2009. *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge University Press, New York.
- Szoták Szilvia 2018. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat terminológiai tevékenysége – A Termini magyar–magyar szótár jogi vonatkozásai. *Magyar Jogi Nyelv*, 25–9.
- Szoták Szilvia 2019. Értjük egymást? Oktatásterminológiai különbségek a magyar–magyar kommunikációban. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Diszciplínák találkozása – nyelvi közvetítés a 21. században*. OFFI Zrt., Budapest, 247–59.

Benő Attila
egyetemi tanár

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-6931-2999>

Lanstyák István
egyetemi tanár

Comenius Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-8237-9258>

P. Márkus Katalin
egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem
Angol Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0001-6826-7631>

M. Pintér Tibor
egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-5212-4107>

SUMMARY

Benő, Attila; Lanstyák, István; P. Márkus, Katalin; M. Pintér, Tibor

Structural and editorial features of the Termini Hungarian–Hungarian dictionary and database

The *Termini Online Hungarian–Hungarian Dictionary and Database* describes the lexicon of the Hungarian language as spoken in the countries surrounding Hungary. It is considered to be a general dictionary of Present-day Hungarian. Each entry contains authentic sample sentences to illustrate the use of the headword, making it possible to examine the special use of a word or construction in a grammatical and pragmatic context. The lexicographical database is edited online in eight countries. The editors of the dictionary are members of the *Termini Hungarian Language Research Network*. Online editing makes it possible for the dictionary to expand – even simultaneously – as a result of activity in eight countries. In the present study, the authors review the novelties and peculiarities of the dictionary in some detail, touching on the following topics: dictionary structure, IT support, database character, multimedia elements, and labelling system.

Keywords: online dictionary, lexicographical database, Hungarian language variants, language contacts, style, etymology

Az oktatás terminológiája a Termini-szótárban – délszláv nyelvi kontaktusban

1. Bevezetés

A vajdasági (Va), a drávaszögi (Hv) és a muravidéki (Mv)¹ magyar közösség a 20. század kilencvenes éveinek elejéig, Jugoszlávia széthullásáig egy országban élt, a közvetlen, fizikai érintkezés különösen a drávaszögi és a vajdasági közösség esetében volt mindennapos, de a három régió tekintetében is folyamatos kapcsolattartás volt jellemző, sorsuk alakulásában ez a tényező is fontos szerepet játszott. Jugoszlávia megalakulásától a horvát és a szerb nyelvi standard egyfajta keverékeként a szerbhorvát, illetve horvátszerb vált az állam hivatalos nyelvén. Ahogyan a többi nemzetiség esetében, úgy a magyar anyanyelvű lakosság vonatkozásában is jellemzőek lettek/voltak a nyelvi kontaktusjelenségek. A Jugoszláviában biztosított kisebbségi nyelvi jogok lehetővé tették a kisebbségi nyelven működő oktatási rendszer kialakítását is, ugyanakkor az oktatásszervezési folyamatok – objektív okok miatt – nem követték a Magyarországon aktuális oktatási terminológiát. Így egyrészt sok régies kifejezés is megmaradt az oktatással kapcsolatos magyar nyelvhasználatában, másrészt a kialakult kétnyelvűség jegyei is nyomon követhetők az oktatási terminológiában. A fontos szociológiai tényezőként számontartott nyelvi jogok oktatásszervezési

¹ A tanulmányban a Va a vajdasági, a Hv a horvátországi, az Mv pedig a muravidéki korpuszt (annak lexikai egységeit) jelöli ugyanúgy, ahogy teszi a Termini-szótár is.

vonatkozásai csak még inkább lehetővé tették a jugoszláviai magyarság csoportkohézióját. Tulajdonképpen éppen ennek (is) köszönhető, hogy igen markáns regionális oktatásterminológiáról beszélhetünk a volt Jugoszlávia magyar közösségeivel kapcsolatban. Az állam széthullásával az addig egy országban élő magyarság három különböző országban találta magát, és ez a nyelvhasználatban is érzékelhető, divergens változásokat indított el. Ezek nemcsak lexikális szinten jelentkeztek, hanem a többi nyelvi szinten is (hangtani, mondattani, morfoszintaktikai) egyre több kontaktusjelenség vált aktívvá a magyar nyelvhasználatban (lásd pl. a Va és Mv *ocena* 'érdemjegy, osztályzat' és a Hv *ocjena* 'érdemjegy' példáját²).

A Vajdaságban és a Drávaszögben élő közösség szoros együttélését az is bizonyítja, hogy a drávaszögi magyarság a társadalmi élet minden szintjén a Vajdaság felé gravitált. Ennek hatására kialakult egyfajta közös regionális nyelvhasználat, amely számos közös kontaktusjelenséget tartalmazott, amelyeknek alapja a szerbhorvát-horvátszerb nyelv volt. Bár a drávaszögi közösség a dél-dunántúli nyelvjárási régióhoz tartozik, a vajdasági pedig a dél-alföldihez, a két déli régió közötti különbségek nem mindig olyan élesek (Kiss 2003: 276). Ezért is lehetett a Délvidéknek nevezett vajdasági és drávaszögi térséget egységnek tekinteni. Közös nyelvhasználatukat megerősítette az is, hogy a két közösség nyelvjárási alaprétégére ráépült – a médiának és az iskolázottságnak köszönhetően – egy közös magyar köznyelvi réteg, az úgynevezett regionális köznyelv, amelyet a szerbhorvát-horvátszerbből átkerült kölcsönelemek egészítettek ki, létrehozva ezzel egyfajta közös regionális nyelvhasználatot. A két közösség nyelvhasználatában egészen az elszakadásig számos olyan kölcsőnelem volt jellemző, amely az utóbbi három évtized alatt jelentősen módosult (vö. Lehocki-Samardžić 2016).

A muravidéki közösség Szlovénia északkeleti részén (az egykori történelmi Vas és Zala megye területén) él, magyar nyelvhasználatában egyrészt erősen és következetesen őrzi a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió szinte minden elemét, másrészt hat rá a szlovén államnyelv és a közvetlen szomszédság, valamint az egyre erősödő migráció hatásaként a kaj-horvát nyelvváltozat a maga jellegzetes elemeivel (erről bővebben pl. Kolláth 2020). Az 1959-ben bevezetett muravidéki két tannyelvű oktatási modell – amely a magyar nemzeti közösség életterén (a nemzetiségileg vegyesen lakott területen) mindkét együtt élő nemzet számára kötelező, mindkét nyelv tantárgy is és tannyelv is az oktatási programban – a kontaktusjelenségek abszolút forrásának tekinthető a közvetlen, stabil, permanens és intenzív kontaktushatás, a nyelvi és kulturális érintkezés következményeként, mind a mai napig. Az a tény pedig, hogy a magyar (anya)nyelv oktatásában szinte Szlovénia önállósulásáig vajdasági tankönyveket használtak, rányomta bélyegét az iskola nyelvének alakulására, a szaknyelvi regiszterek kialakulásának a folyamatára.

2. A korpuszról és a kutatásról

Jelen tanulmány a kontaktusjelenségek egy terminológiai egységére, az oktatással kapcsolatos szókinszre fókuszál. A Termini-szótár korpuszát felhasználva végezhe-

² A jat (ě) hang reflexiója a modern szláv nyelvekben nyelvmegkülönböztető fonológiai jelenség.

tünk kutatást a három, délszláv nyelvi kontaktusban élő külső régió magyar nyelvhasználatában jelen levő oktatásterminológiai egységeket illetően. A kölcsönzések tipológiáját követve egy-egy lexéma kapcsán kitérünk azokra az oktatásterminológiai kihívásokra, amelyek szükségessé vagy vonzóvá teszik az adott többségi nyelvi modell átvételét valamilyen formában – a direkt vagy indirekt kölcsönzési folyamat eredményeként. A Termini-szótár különböző régiókat érintő egységeinek sokrétű, különböző megközelítésű elemzését Benő (2004; 2014), Lanstyák (2006; 2008), Benő–Juhász–Lanstyák (2020) és Kolláth (2021) munkái révén kísérhetjük nyomon, amelyek a szótár újabb és újabb terminológiai egységeiből létrehozható tematikus korpuszok kutatásához nyújthatnak segítséget. Témánk tekintetében kiemeljük Szoták (2019) tanulmányát, amely a Kárpát-medence geopolitikai terének magyar nyelvi oktatásterminológiai különbségeire hívja fel a figyelmet hat kiválasztott terminus összehasonlító vizsgálatával.

Tanulmányunk célja megvizsgálni a régiókban jelenlévő lexikális kontaktusjelenségek eredetét, összetételét és az adott oktatási struktúrához kapcsolódó szemantikai vonatkozásait: az átvétel módjának, technikájának régiónkénti párhuzamait, illetve eltéréseit. Másrészt célunk körvonalaizni az egy-egy kölcsönző, átvétel létrejöttét és használatát övező nyelvi stratégiai döntések és megoldások nyelvi hátterét.

Tolcsvai Nagy Gábor (2017: 26) rámutat arra, hogy a közösség kommunikációs hálózatának jelentős tagoló tényezője a kommunikatív cselekvésekben való részvétel módja, mértéke, lehetőségei, továbbá fontos szempont a centrum-periféria tengely mentén kialakult normarendszerek működése. Ahogyan Tolcsvai Nagy fogalmaz, „[a] nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normák tartják össze, méghozzá a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváhagyás) és az alteráló replikáció, valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben” (i. m. 27). A beszélő az oktatási rendszerrel kapcsolatos terminus technikusok használatakor a társadalmi interakcióban egy adott társadalom tagjaként vesz részt, ezt az odatartozást erősíti meg akkor is, amikor a régió társadalmi szerkezetéhez kapcsolódva használja a magyar nyelvű kommunikációban a régió- és társadalomspecifikus nyelvi formákat, elemeket.

3. A korpusz vizsgálata

A Termini-szótár 2021. június 20-án összesen 5136 szócikket tartalmazott, amelyből a vajdasági, a horvátországi és a muravidéki korpusz összesen 2940 szócikkből állt, ez a teljes anyag 57,2%-a. A szótár teljes anyagát tekintve az oktatás-nevelés fogalomkörbe tartozó szócikkek száma 448, ez az összes szócikk 13,7%-a. A Va, Hv és Mv régiók összes (2940) szócikkből 207 szócikk tartozik a tárgyalt fogalomkörbe, ami a három régió teljes szóanyagának a 7%-a, a szótár teljes oktatási korpuszának pedig 46,2%-a.

A szótár önálló szócikkei – a kölcsönző régiós ismertségét tekintve – többregiós (közös), illetve egyregiós (saját) szócikkek. Többregiós az a szócikk, amelynek kölcsönzőszava nem csak egy régióban használatos. Néhány példa abból a csoportból, ahol

a Va, Hv, Mv használatához más régiós ismertség is tartozik: például az *abszolvent* (+ Öv) 'abszolvens: felsőoktatási intézmény utolsó évét végző hallgatója, aki már letette minden vizsgáját, de még nem államvizsgázott, és nem védte meg a szakdolgozatát', *diplomál* (+ Öv) 'felsőoktatási intézményben diplomát szerez, diplomázik', *docent* (+ Fv, Ka, Öv) 'docens', *professzor* (+ Fv, Öv) 'középiskolai tanár', *prorektor* (+ Er, Fv, Ka) 'rektorhelyettes'. A több régiós szócikkek között szép számban vannak olyanok, amelyek a három most vizsgált régió közös szócikkei: például *aktíva* 'munkaközösség egy adott szakterületen', *dom* 'kollégium', *faksz* 'egyetemi kar', *flomaszter* 'rostirón, filctoll', *matúra* 'érettségi vizsga', *praksza* 'iskolai gyakorlat', *profeszorica* 'középiskolai tanárnő', *szeminár* 'szeminárium', *szkripta* 'sokszorosított egyetemi jegyzet'. Az egyes régiók saját szócikkei (egy régiós szócikkek) olyan kölcsönelemeket írnak le, amelyek – a szótári anyag feldolgozottságának függvényében egyelőre – csak az adott közösség magyar nyelvhasználatának aktív elemei.

Néhány példa a Va korpuszból: *akadémiai polgár* 'egyetemi polgár', *diákkönyvecske* 'az iskolába való iratkozás alkalmával kiállított dokumentum', *elemi iskola* 'általános iskola', *iniciális teszt* 'a vizsga előtti időszakokban végzett írásos tudásfelmérés eszköze', *iskoláskor előtti intézmény* 'iskoláskor előtti gyermekek számára létesített intézmény, pl. óvoda, napközi', *katedra főnök* 'tanszékvezető', *magisztrál* 'magiszteri címet szerez valamely egyetemi karon', *rendes tanuló* 'nap-pali képzésben részt vevő tanuló', *vezsbánka* 'dolgozatfüzet'.

A Hv korpusz néhány példája: *gumica* 'radír', *dopunszka* 'diplomamelléklet', *ixica* 'diákigazolvány', *izvedbeni* 'tanrend', *kvacsica* 'pipa', *ocjena* 'érdemjegy', *odszjek* 'tanszék', *raszpered* 'órarend', *razrednica* 'osztályfőnök asszony', *referáda* 'tanulmányi osztály', *sesztár* 'körző', *sverc* 'puska (iskolai család eszköze)', *terenszka* 'tanulmányi kirándulás'.

Az Mv korpusz néhány lexikai egysége: *berilo* 'olvasókönyv', *bruc/brucka* 'elsőéves egyetemi hallgató', *brucovanje* 'golyaavató', *cicibán* '1. óvodás, 2. szlovén gyermekcipőmárka', *maturitetni teccsaj* 'érettségi(re felkészítő) tanfolyam', *opomin* 'intő', *penkalo* 'töltőtoll', *podalsano* 'napközi', *szuplenca* 'helyettesítés', *ucsbenik* 'tankönyv', *urnik* 'órarend'.

A vizsgált korpusz elemeinek több mint 90%-a közvetlen kölcsönzés eredménye (vö. Lanstyák 2006: 17; Benő 2008: 24). A kölcsönszavak jelentős része a kulturális és szemantikai háló sajátosságaiából eredő lexikális hiány eredményeképpen került a külső régiók magyar nyelvváltozataiba. Myers–Scotton (1992: 29) különválasztja a kulturális kölcsönszavakat az alapvető (core) kölcsönszavaktól. A kulturális kölcsönszavak új tárgyakhoz, új fogalmakhoz kapcsolódnak, általában hirtelen jelennek meg, amikor a domináns nyelvi csoport használni kezdi őket. Myers–Scotton szerint (uo.) az alapvető kölcsönszavak viszont gyakran az átvevő nyelvben már meglevő szavak mellé kerülnek, többé-kevésbé azonos jelentéssel. Az átvételek kódváltások sorozatát követően válnak kölcsönszóként a nyelv részévé (vö. még Haspelmath 2008). A kulturális kölcsönzéssel átkerült elemek esetében a vizsgált korpusz olyan fogalmairól van szó, amelyek az átadó nyelvhez köthető kultúrában „mindennaposak, a magyarban azonban nincs lexikalizálódott megfelelőjük” Benő (2004: 88). A három régió oktatásterminológiájának számos eleme, amelyek az oktatási folyamatban

megjelenő új irányvonalakat, törekvéseket fejezik ki, ebbe a csoportba sorolhatók. Ide tartozik például a mindhárom régióban megtalálható *aktíva* 'az azonos tantárgyat oktató vagy az azonos évfolyamon dolgozó pedagógusok csoportja, munkaközössége', amely az adott társadalom oktatásszervezési fogalomkörének a része, a magyar közösségek az oktatás folyamatához tartozó szervezeti egységgel együtt vették át a szót, még Jugoszláviában. További idetartozó példák még: Va Hv *brúcos*, Mv *bruc*, *brucka* 'gólya', Va Hv *ekurzió* 'tanulmányi kirándulás', Va *vezsbánka* 'dolgozatfüzet', Hv *zadacsnica* 'dolgozatfüzet nagydolgozathoz', Va *budzset* 'állami költségvetés' → *budzseton lenni* 'állami költségvetésen tanulni (a felsőoktatásban)'.

Az egyéb közvetlen kölcsönszavak között tarthatjuk számon azokat a szavakat, amelyek a nyelvhasználatban alternatívát jelentenek a régióban is használt standard magyar szó mellett: a Hv Mv *pizmeni* 'írásbeli dolgozat', Va Hv *fakultet*, Mv *fakulteta* 'egyetemi kar', Va Hv *diktát*, Hv *ocjena*, Mv *likovna* stb.

A kombinált vagy hibrid kölcsönzés (vö. Lanstyák 2006: 26; Vukov Raffai 2012: 28) eredményeképpen létrejött elemek alacsonyabb számban fordulnak elő a vizsgált korpuszban, ilyen példák a Va *akadémiai polgár* 'egyetemi polgár' vagy a Mv *diferenciális vizsga* 'különbözeti vizsga' jelentésű szintetikus (névszói alaptagú szó szerkezet), illetve a Mv *iskolavrecska* 'tornazsák, tornazacsó' analitikus szerkezet (összetett szó).

Az indirekt kölcsönzés kategóriájába soroljuk a tükörfordításokat, illetve a szerkezeti átvételeket, amelyek esetében az átadó nyelvi elem másolása, illetve fordítása mind a morféma, mind pedig a szintagmák szintjén történhet. Haugen (1950: 214) szerint a beszélő ezekben az esetekben a minta releváns elemeit az átvevő nyelv elemeivel helyettesíti. A szerkezeti átvételek jelenléte a két nyelv magasabb szintű ismeretét és használatát feltételezi, elsősorban az átvevő oldalon. A vizsgált korpuszban példa erre a kategóriára a Va *írásbeli dolgozat* 'nagydolgozat' (← szrb *pismeni zadatak*), Va *katedraŕfönök* 'tanszékvezető' (← szrb *šefkatedre*), Va Hv *diplomavizsga* 'diploma véde' (← szrb *diplomski ispit* ← hrv *diplomski ispit*), Mv *érettségi tánc* 'szalagavató' (← szln *maturantski ples*), Mv *elesik* 1. 'megbukik' pl. a vizsgán, 2. 'elmarad' vmi (← szln *padati*), Mv *fellépés* 'zárótanítás, vizsgatanítás, bemutató tanítás, bemutató óra' (← szln *nastop*). Szintaktikai átvételre példa a Va és a Hv *beírja az évet* 'beiratkozik valamelyik évfolyamra az egyetemen' (← szrb *upiše godinu*; ← hrv *upisati godinu*).

A jelentésbeli kölcsönszavak tekintetében jellemző, hogy az átadó nyelvben az átvevő nyelvhez képest szélesebb jelentésspektrum jellemez egy-egy kifejezést, hatására az átvevő nyelvben is megjelenik a többletjelentés. A vizsgált korpusz esetében gyakori példa, hogy az átadó nyelvben idegen szó a minta, az átvételt, továbbá használatát megkönnyíti annak tudata, hogy (akár) a magyarban is meglehetne vagy meg is van a szó, más vagy szűkebb jelentésben: például Va Hv *mentor* 'témavezető (középiskolában vagy egyetemen)'; Va Hv *inspektor* 'tanfelügyelő'; Va Hv Mv *katedra* 'egyetemi, főiskolai tanszék'; Va Hv Mv *kabinet* 'szaktanterem'; Va Hv *akadémia* 'egyes felsőoktatási intézmények megnevezése'. Más esetben a magyarban mindennapos használatú szavak vesznek fel az adott régiókban oktatási kontextusban többletjelentést, például a Va *anyanyelvápolás* 'ilyen nevű tantárgy' vagy a Mv

osztálytárs 'évfolyamtárs, csoporttárs'. A Va Mv *kitűnő* 'az ötös osztályzat (5) minősítése szöveges értékelésben', *jeles* 'négyes osztályzat' és *jó* 'hármass osztályzat' érdemjegyeket kifejező szavak speciális jelentésben vannak jelen a régió oktatással kapcsolatos kontextusában, ebben az esetben jelentésük eltér a magyar standard jelentésektől.

4. Azonosságok és különbségek

Lars Johanson (1992: 202) kiemeli egy fontos tényezőt, amely motiválhatja a nyelvi elemek átvételét egyik nyelvből a másikba, ez pedig az attraktivitás. Véleménye szerint az átadó nyelv hármass szerkezetéből – anyagi, szemantikai, kombinációs – az átvevő nyelv beszélője akár egyetlen elemet is kiválaszthat, amelyet a nyelvhasználat szempontjából vonzónak talál. Általában az analitikus formákról vélekednek úgy, hogy vonzóak az átvétel szempontjából. Témánk tekintetében erre példa a Hv *sztudíroz* 'egyetemi tanulmányokat folytat' vagy a Va Hv Mv *praksza* 'tanítási vagy szakmai gyakorlat'. A modell és az átvétel attraktivitását jelzi az is, hogy mindhárom régióban használják a szót, ilyen példa továbbá a Va Hv Mv *faksz* 'kar, egyetem' szó, amely az átadó nyelvben is a szleng elemként jelenik meg, ugyanígy csoportnyelvi szóként van meg a magyarban. A beszélők az *iskola* – *suli* szópár mintájára ezzel létrehozták az *egyetem* – *faksz* szópárt.

Minden régióban megjelenik a *dom* 'diákotthon, kollégium' lexéma (a szrb, *đački* vagy *studentski dom*, a hrv *učenički* vagy *studentski dom*, illetve a szln *dijaški* vagy *študentski dom* szószerkezet redukciójából), tipikus példája az átadó modell attraktivitásának, hiszen rövid, egytagú és egyszerű szóról van szó, amelynek a három régió oktatásterminológiai korpuszában lényegében csak egyetlen jelentése van, ez a tényező is növeli az átvétel attraktivitását, kifejezőerejét. Az átadó nyelvben a modell szemantikai mezeje szerteágazó, 'otthon: családi otthon, idősek otthona, csecsemőotthon, diákotthon, kultúrotthon; haza' jelentésben használják. A Va Hv Mv magyarba került szó a 'diákotthon'-on kívül az 'idősek otthona', illetve 'kultúrotthon' jelentésben is megvan. Felfedezhető, hogy azok a jelentések, amelyeket az átvevő magyar nyelvben összetett szóval fejeznek ki, gyakran kiegészülnek egyszerű szóból álló átvételekkel. Példa erre a mindhárom régióban megjelenő *flomaszter* 'rostirón, filctoll' szó, amelynek megfelelői a közmagyar standardban a *filctoll* és a *rostirón* szavak. Ezek összetett szavak, endocentrikus összetételek, alaptagjuk az *irón*, illetve a *toll*, maguk a szavak az utótagok arculatát pontosító szerkezetek, míg a *flomaszter* szót – bár az délszláv nyelvekbe bekerült szó etimonja összetett szó – a beszélők egyszerű szóként érzékelik, a mentális lexikonban nagyobb valószínűséggel különül el. Ahogyan Benő (2004: 152) rámutat, „az általánosabb érvényű kategóriát megnevező szó előnye [...] az információsűrítés: ez is lehetővé teszi, hogy egy szóval fejezzük ki azt, amit másként csak jelzős szerkezettel vagy körülírással lehetne”.

A korpuszban előfordulnak olyan eltérések, amelyek egy-egy szóra vonatkozóan az átadó nyelvek közötti különbségeket emelik ki az átvételek esetében. Példa erre a jelenségre a Va *hemijszka* ~ Hv *kemijszka* ~ Mv *kemicsni* 'golyóstoll', a Va Hv

penkala ~ Mv *penkalo* 'golyóstoll',³ a Va Hv *brúcos* ~ Mv *bruc* 'elsőéves egyetemi hallgató'. A közvetlen átvételek gyakori elemei azok a szavak, amelyek egy fonéma különbségével megvannak a magyar standardban is: Hv *abszolvent* ~ standard Hu *abszolvens*,⁴ Hv Va Mv *docent* ~ standard Hu *docens*, továbbá a Hv *maturant*, amelynek különlegessége, hogy a *maturáns* alak a magyar standardban is ismert, viszont elavulófélben van, ugyanakkor kiemeli a fentebb részletezett átvételek jellegzetességeit. Ugyanebbe a sorba tartozik a mindhárom régióban megtalálható *sztudent* 'egyetemi hallgató' szó, azzal, hogy itt már nem beszélhetünk magyar párhuzamról. A vizsgált régiókban további számos olyan átvétel jelenik meg, amelynek alakváltozata a standard része, ilyenek a Hv *kolegij* ~ *kollégium* 'kurzus', jelentése viszont eltér a standardban használt jelentéstől, például Hv *szeminár* ~ *szeminárium* 'szemináriumi óra'. Ezekben az esetekben az átvétel alakilag különbözik, mert követi a forrásnyelv morfológiai tulajdonságait, a jelentésben pedig nincs különbség. Az alakváltozatok sorába tartoznak azok az esetek, amikor az átvett szó a magyarban is megvan, az adott régióban azonban a többségi nyelvből átvett szó vált a használat alapjává, ezáltal a beszélő „választ” magyar toldalékot a szónak. Ennek az eljárásnak az eredményeképpen a standard magyar és a regionális magyar változatok eltérnek egymástól, például Va Hv Mv *diplomál* ~ standard Hu *diplomázik*.

Az átvett elemekben rendszerbeli különbségekre is rámutathatunk. Erre példa a hrv *nastupno*, illetve az ezzel összefüggő szlovén *nastop* kifejezés, amely mindkét régió magyar közössége számára átvételi modellnek számított. Így jött létre közvetlen kölcsönszóként a Hv *nasztupno* 'habilitációs előadás', illetve közvetett átvételként, tükörszóként a Mv *fellépés* 'zárótanítás, vizsgatanítás, bemutatótanítás, bemutatóóra'. A szlovéniai magyarban a szó a tanárjelölt vizsgatanításának megnevezésére is szolgál, tágabb jelentéskörű tehát, nem korlátozódik a habilitációs eljárás egy mozzanatára.

5. Kontaktusjelenségek az oktatási okiratokban

A három régió oktatási terminológiájának nagyobb részét a szóbeli használat, illetve a másodlagos szóbeliség jellemzi. A szavak egy kisebb, de meghatározó része azonban a regionális magyar nyelv írott mintáiban is jelen van, például a rendeletek, hivatalos leiratok, továbbá a tantervek és oktatási dokumentumok – bizonyítványok, napló, igazolásra vonatkozó űrlapok – szövegeiben. Az alábbiakban a három régió bizonyítványainak szóanyagában megjelenő kontaktuselemeket vizsgáljuk meg.

³ A *penkala* alak a golyóstoll feltalálójának névformáját követi, a *penkalo* semleges nemű alakja pedig az íróeszköz jelentését hangsúlyozza. A *penkalo* alakja a forrásnyelvben a használati tárgyak megnevezésére használt semleges nemű képzését követi, és idővel olyan szinten elvált a feltaláló nevéől, hogy ma már az említett íróeszköz fogalma csak bizonyos háttérismerettel azonosítható a feltaláló -a végű nevével.

⁴ A szláv nyelvek az ógörög és a latin eredetű nemzetközi szavakat nem a magyarhoz hasonlóan nominativus (*absolvens* – a latin participium imperfectum nominativusa) formájában veszik át, hanem genitivusban (*absolventis* – a latin participium imperfectum genitivusa), amelyről lekerül az -is latin genitívusi rag, így az *absolventis* alak lesz a horvát szó ragozási mintájának a töve, egyben a nominativusi alakja. (Lásd még a Hv *docent*, *maturant*, *sztudent* átvételeket.)

A Va *diákkönyvecske* 'félévi bizonyítvány; az általános iskolába való iratkozás alkalmával kiállított dokumentum a tanuló személyi adataival' (< szerb *đačka knjižica* 'ua') kifejezés előzménye az *elemi népiskolai értesítő könyvecske* kifejezés, amely a 19. század végén és a 20. század első felében terjedt el a formanyomtatványokon. Minden bizonnyal ennek, valamint a szerb, diminutív képzővel ellátott megfelelőnek (*knjižica*) a hatására került a magyar megnevezésbe a *könyvecske* elem. Ugyanakkor a középfokú oktatási intézmények által használt félévi bizonyítványon már az *értesítőkönyv* kifejezés látható, míg a szerb megnevezés változatlan. A *könyvecske* lexémát, amely a *bankkönyvecske*, *betegkönyvecske* összetételek eleme is, általában szlavizmusként, a kontaktushatás eredményeként tartják számon a diminutív képző jelenléte miatt (Göncz 1999: 181), ezt a formát azonban magyar nyelvi képződmények is támogatják. Bartha Katalin (1952: 23) a szlavóniai nyelvhasználatban a kicsinyítő képző feltűnően gyakori használatáról beszél, amelyben még az Árpád-kori *-d* kicsinyítőképző is megőrződött. Ugyanerről a jelenségről ír Penavin Olga is (1986: 53), aki ezt régiós szinten is megfigyelte, leírta. A *diákkönyvecske* átvételt a horvátországi közösség is használta egészen a legújabb oktatási reformig, ugyanis 2017 óta a naplók és a tanulói eredmény követése teljesen átterült a virtuális térbe. Ettől a pillanattól kezdve már nem volt szükség a *diákkönyvecske* fogalomra, így ma már ott régies (retró) feljegyzésként tartjuk számon. A vajdasági okmányokban továbbá megjelenik a *rendes* és *rendkívüli tanuló* 'nappali, illetve levelező tagozatos tanuló' terminus a szerb *redovan učenik* és *vanredni učenik* kifejezések tükörfordításaként.

1. kép. A kétnyelvű diákkönyvecske

Megvizsgálva a három régió bizonyítványait, feltűnik az anyanyelvként tanult *magyar nyelv* tantárgy eltérő megnevezése: a szerbiaiban *magyar nyelv*, a horvátban *magyar (anya)nyelv*, a szlovénban pedig *magyar mint anyanyelv* jelenik meg a szlovén *madžarščina kot materinščina* szó szerinti fordításaként. A Szlovéniában kiadott kétnyelvű középiskolai bizonyítvány legtöbb eleme pontos fordítása a szlovén terminusoknak, duplikáló típusú okmányról van szó. A szlovén *razredničarska/razrednik* 'osztályfőnök' terminus az aláíró személy titulusának megnevezéseként jelenik meg az okmányon, a mellette álló magyar változat: *osztályfőnök/osztályfőnök*. A nőneműsítés ebben az esetben a szlavizmus jegyeként, illetve a duplikáció elemeként értékelhető.

2. kép. A szlovén kétnyelvű bizonyítványokon látható nőneműsítés

Ugyanakkor a horvát bizonyítványban a nőnemű *razrednica* 'osztályfőnöknő' mellett az *osztályfőnök* kifejezés jelenik meg, ezzel illeszkedve a magyar standard-hoz. A szerbiai okmányokban eleve egy másik forrásnyelvi kifejezés szerepel, az *odeljenski starešina* '(szó szerint:) tagozatvezető', amelynek a nyelvtani neme nem változik a szerbben sem, ezáltal a magyar megfelelő is minden esetben *osztályfőnök*. A bizonyítványok további regionális nyelvi jegyeket tartalmaznak az érdemjegyek – Va Mv *kitűnő*, *jeles* és *jó* – leírásában.

Мађарски језик - Magyar nyelv

врло добар - jeles (4)

3. kép. A szerb kétnyelvű bizonyítványon látható a magyar nyelv és irodalom tantárgy és az érdemjegy elnevezése

Madžarščina I	prav dobro (4)
Magyar mint anyanyelv	jeles (4)

4. kép. A szlovén kétnyelvű bizonyítványon látható a magyar nyelv és irodalom tantárgy és az érdemjegy elnevezése

Mađarski jezik (materinski).....vrlo dobar (4)
Magyar (anya) nyelv.....jó (4)

5. kép. A horvát kétnyelvű bizonyítványon látható a magyar nyelv és irodalom tantárgy és az érdemjegy elnevezése

Feltétlenül megemlítendő, hogy ez a jelentésbeli másság, az öt érdemjegy megnevezésének skálája (kitűnő, jeles, jó, elégséges, elégtelen) szemléletbeli másságot is jelent(het), gyerekközpontúbb, támogatóbb, ösztönzőbb, mint például a Magyarországon használatos *jeles*, *jó*, *közepes*, *elégséges*, *elégtelen* skála, amelyet a horvátországi magyar nyelvű iskolai bizonyítványokon is látunk.

»Ocjena iz nastavnog predmeta: odličan (5), vrlo dobar (4), dobar (3), dovoljan (2), nedovoljan (1).«
»Tantárgyankénti osztályzat: jeles (5), jó (4), közepes (3), elégséges (2), elégtelen (1)«
»Ocjena općeg uspjeha: odličan, vrlo dobar, dobar, dovoljan, nedovoljan.«
»A tanulmányi átlageredmény: jeles, jó, közepes, elégséges, elégtelen.«

6. kép. A horvátországi kétnyelvű bizonyítványokon szereplő érdemjegyek megnevezése

6. A szótár elemeinek idődimenziója

Az elmúlt száz évben végbement társadalmi változások döntően befolyásolták mind a Magyarországról, mind pedig az adott államnyelv részéről érkező nyelvi hatások módját és intenzitását. Az oktatási szerkezetre vonatkozó terminusok magyar megfelelőit a múlt század negyvenes, ötvenes éveitől saját, regionális nyelvi eszközök-

ből kellett magyarra fordítani, bizonyos esetekben pedig megkeresni a már korábban létrejött és használt kifejezéseket – a húszas években már létező kifejezésekből lehetett elsősorban válogatni, az új magyar terminusok kevésbé voltak hozzáférhetők a negyvenes években. Így a Va Hv *inasiskola* 'szakközépiskola' vagy a Va *internátus* 'diáktothon' olyan régiségek, amelyeknek a jelentése fokozatosan alkalmazkodott az újabb igényekhez. Mára azonban ezeknek a szavaknak jórésze ki is szorult a fiatalabb generáció szóhasználatából, mivel a regionális médiában és a közbeszédben már a Magyarországról importált kifejezések jelentek meg a nyolcvanas, kilencvenes évektől folyamatosan, becsempészve ezzel a regionális nyelvváltozatok szerkezetébe némi globalizációs, egységesítő folyamatot. Mindennek ellenére élő szavakról van szó az említettek esetében is, hiszen egy középkorú/idősebb generáció használja őket. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyeknek – bár régiségnek számíthatnának – használata nem szorul ki, a magyarországi nyelvi hatás sem változtat domesztikációjukon, ilyen szó például a Va Hv *örökíró*. További példát jelentenek a Va Hv Mv *inspektor* 'felügyelő, ellenőr', a Va Hv Mv *katedra* 'egyetemi, főiskolai tanszék', a Va Hv Mv *praksza* 'szakmai, tanítási gyakorlat', a Va Hv Mv *prodékán* 'dékánhelyettes', a Va Hv Mv *szkripta* 'sokszorosított egyetemi, főiskolai jegyzet', a Va Hv *sztudent*, a Mv *student* 'egyetemi, főiskolai hallgató' kölcsönszók, amelyek az oktatási rendszer részeként kerültek be a nyelvbe, leginkább az ötvenes évektől vannak jelen. Egy részük kiszorulóban van, mivel a nyelvi érintkezések hálózata és dinamizmusa megváltozott, ezáltal pedig folyamatosan újabb átvételek is bekeverülnek a nyelvhasználatba. Már nem a korlátozott hatókörű csatornákon (Magyar Rádió, Magyar Televízió) keresztül történő, szűkebb befogadó kört elérő magyarországi nyelvi hatás jellemző, mint a hetvenes, nyolcvanas években, hanem a folyamatos online tér mellett az egyre inkább megvalósuló fizikai kontaktusok hatása is másként formálja a nyelv(változat)i érintkezések természetét.

7. Összefoglalás

A tanulmányban a *Termini online magyar–magyar szótár és adatbázis* három, régiós korpuszának rövid bemutatására vállalkoztunk. Azoknak a térségeknek a kölcsönszóanyagát elemeztük meghatározott szempontok szerint (Vajdaság, Drávaszög, Muravidék), amelyek déli szláv nyelvekkel (szerb, horvát, szlovén) éltek és élnek közvetlen, intenzív nyelvi és kulturális kontaktusban. Annak ellenére, hogy a három régió sokban különbözik egymástól (társadalmi, gazdasági, szociokulturális szempontok; a Vajdaság nagyrégió, a másik kettő kiségió), mégis hasonló tendenciák érvényesülnek a szó- és szerkezetkölcsönzésben. Ennek legfőbb oka a közös múlt és a sokban hasonló jelen. Az elsősorban, hogy a kölcsönzés mindhárom esetben a környezetnyelvből (második nyelv) történik, és ez erősen kihat a folyamat módjára, formájára és mértékére is (Benő 2014: 36). Az elemzett oktatási korpuszok azonosságai, hasonló tendenciái – mind a szűkebb témákat, mind pedig a kölcsönzés típusait tekintve – szoros egységet mutatnak a maguk sokféleségében.

A határon túli magyar beszélőközösségek a negatív sorseseemények után sikeresen alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez; olyan nyelvváltozato(ka)t

hoztak (maguknak) létre, amelyek minden szinten kielégítették kommunikációs igényeiket. A kölcsönzés termékei, az államnyelvi eredetű lexikai egységek elsősorban a beszélt nyelvváltozatokba épültek be, így pótolni tudták a keletkezett nyelvi hiányt (Lanstyák 2008: 134–5). Az oktatás nyelve viszont – az egyik legfontosabb intézményrendszerhez szorosan kötődő regiszterként – hivatalos dokumentumaiban, azaz írásban is következetesen alkalmazza a többségi nyelvből vett kölcsönszókat. Ezért jelenthet kihívást a továbbiakban például az iskola nyelvi tájképének elemzése, a digitális anyagok (honlapok) nyelvezetének (lexikológiai) vizsgálata, a kontaktushatás tendenciáinak figyelemmel kísérése.

A fennállásának huszadik évfordulóját ünneplő Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat egységes szempontok alapján szervezett elméleti és gyakorlati tevékenységének, a szóhatártalanításnak legimpozánsabb és egyben leghasznosabb, legkézzelfoghatóbb eredménye a *Termini online magyar–magyar szótár és adatbázis*. A három elemzett régiós korpusz is egyértelmű bizonyíték arra, hogy az országhatárok fölé emelkedve – kulturális nemzetben gondolkodva – jeleníti meg a magyar nyelvterület kontaktuszónáinak jellegzetes lexikális elemeit. Befogadó szemléletével megteremti és nagymértékben segíti a magyar–magyar kommunikációt, gazdagítja, színesíti a magyar nyelvközösség anyanyelvváltozatait, lehetőséget ad arra, hogy a nyelvválasztásban mindig az adott nyelvhasználati szintér kívánalmainak megfelelően járjanak el a beszélők (Péntek 2004; Kolláth 2005: 103–4). A szóhatártalanítás folyamata új dimenziókkal tágítja a magyar szókészlet differenciálódásával kapcsolatos kutatásokat, hangsúlyozva ezzel az intralingvális diverzitás megtartásának fontosságát. A Ht szótár szerkesztőinek munkáját alapjában véve a továbbiakban is ezek a szempontok határozzák meg, kiegészülve természetesen mindig az éppen aktuális nyelvi, nyelvhasználatbeli tendenciákkal és a nyelvalkítás sürgető feladataival.

SZAKIRODALOM

- Bartha Katalin 1952. *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézet Kiadványai, Debrecen.
- Benő Attila 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-246>
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó, Cluj-Napoca.
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 281. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-281>
- Benő Attila – Juhász Tihamér – Lanstyák István 2020. A Termini „határtalan” szótára. *MagyarTudomány* 181/2: 153–63. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Szerbiában)*. Osiris Kiadó – Fórum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Haspelmith, Martin 2008. Loanword typology: Stepstoward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability. In: Thomas Stolz – Dik Bakker – Rosa SalasPalomo (eds.):

- Aspects of language contact: New theoretical, methodological and empirical findings with special focus on Romancisation processes.* Mouton de Gruyter, Berlin, 43–62.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26: 210–31. <https://doi.org/10.2307/410058>
- Johanson, Lars 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sparchkontakten*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kolláth Anna 2005. *Magyarul a Muravidéken*. ZORA 39, Maribor.
- Kolláth Anna 2020. A magyar nyelv muravidéki változata az új évezredben – az oktatás és a kutatás kontextusában. *Magyar Tudomány* 181/2: 177–89. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- Kolláth Anna 2021. Az iskola nyelve(i) – a Termini szótár oktatás és nevelés fogalomkörű kölcsönösszavainak élete a Muravidéken. (Megjelenés alatt.)
- Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 118–35.
- Lehocki-Samardžić Anna 2016. A „baranyai beszéd” nyelvjárási sajátosságai. In: Czetter Ibo-lyá – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely–Nyitra, 455–64.
- Myers-Scotton, Carol 1992. Comparing codeswitching and borrowing. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13/1–2: 19–39. <https://doi.org/10.1080/01434632.1992.994481>
- Penavin Olga 1986. *Nyelvjárások és köznyelv*. Nyelvművelő Füzetek. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Péntek János 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határontúli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határontúli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány* CXI/7: 729–31.
- Szoták Szilvia 2019. Értjük egymást? Oktatásterminológiai különbségek a Kárpát-medence magyar–magyar kommunikációjában. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Diszciplinák találkozása – nyelvi közvetítés a 21. században*. OFFI Zrt., Budapest, 247–59.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Vukov Raffai Éva 2012. *Az örökiró, a hémijszka és ami körülöttük van. A magyar nyelvhasználat vajdasági terei: nyelvi tervezés és oktatás*. Életjel, Szabadka.

INTERNETES FORRÁSOK

<http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=search>

Kolláth Anna

redna profesorica (egyetemi tanár)
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru,
Oddelek za madžarski jezik in književnost /
Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
<https://orcid.org/0000-0003-1181-8038>

Lehocki-Samardžić Anna

egyetemi docens

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa

Jurja Strossmayera u Osijeku /

Eszéki Josip Juraj Strossmayer

Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-0615-5156>

Vukov Raffai Éva

rendkívüli egyetemi tanár

Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű

Tanítóképző Kar, Magyar Nyelv, Irodalom és

Kommunikáció Tanszék

<https://orcid.org/0000-0001-8393-1748>

SUMMARY

Kolláth, Anna; Lehocki-Samardžić, Anna; Vukov Raffai, Éva

The terminology of education in the Termini dictionary – in linguistic contacts with Southern Slavic languages

This paper is based on the material of the Termini dictionary and analyses the corpora of three regions exhibiting linguistic contacts with Southern Slavic languages: Vojvodina (Vajdaság), the Drávaszög region, and the Prekmurje region (Muravidék). It concentrates on items of the terminology of schooling in the Hungarian language use of the three speech communities, focusing on terminological contact phenomena involving the vocabulary of education and training. Following a typology of borrowings exemplified by a variety of lexemes, it discusses some terminological challenges that make it either necessary or desirable to borrow a linguistic model of the majority languages in some form – as a result of direct or indirect processes of borrowing. Analyses of items taken from the Termini dictionary, characterizing a variety of regions, and involving a number of different approaches to the issues that arise, can be seen to be an area of continuous research these days. Lexicological studies add new dimensions to the research on the differentiation of the Hungarian word stock, emphasising the importance of the retention of intralingual diversity.

Keywords: Termini dictionary, Vojvodina, the Drávaszög region, the Prekmurje region, lexical borrowing, terminology of education

Országspecifikus oktatási terminusok terminológiai és szociolingvisztikai elemzése a Termini magyar–magyar szótár példái alapján (Ausztria)

1. Bevezetés

A magyarok számára Ausztria a nyugati irányú elvándorlás és ingázás egyik legközelebbi és legkedveltebb célországa volt évszázadokon keresztül, és így van ez napjainkban is. Az ideérkezők motivációja is sokféle: korábban politikai, ideológiai céllal mentek vagy menekültek ide az emberek, napjainkban leggyakrabban gazdasági, de ezen túl oktatási és egyéb személyes oka is van a migrációnak. A kivándorló magyar népcsoport motiváció, társadalmi összetétel, nyelvtudás és képzettségi fok tekintetében is vegyes.

A legfrissebb adatok szerint 2021 elején 91 396 magyar állampolgár élt Ausztriában. A Magyarországgal szomszédos országokból érkező bevándorlók száma a statisztika szerint a következőképpen alakul: a román állampolgárok száma 131 788, a szerbeké 122 116, a horvátoké 89 002, a szlovákoké 45 378¹ fő, és ezen belül a magyar nemzetiségű személyekről nincs pontos adatunk.

A magyar népcsoport oktatásának törvényi szabályozása nem változott, noha őshonos népcsoportként a burgenlandi (1976), valamint a Bécsben és környékén élő magyar népcsoportot is elfogadták (1992), ám a bécsi magyaroknak azóta sincs iskolatörvényük. Az itt élő magyar gyerekek magyaroktatása a civil szervezetek délutáni órákinálata szerint történik, csekély kivételtől eltekintve. A magyarok számának folyamatos emelkedésével nő a magyaroktatás iránti igény is,² ugyanakkor ennek nincs meg a burgenlandihoz hasonló törvényi és intézményes kerete sem. A kikerülő családok vagy egymáshoz, vagy a civil szervezetekhez fordulhatnak segítségért, egyéb tanácsadó intézmény nincs a császárvárosban.

2019-ben részt vettem a Nemzetstratégiai Kutatóintézet *Az oktatási struktúrák Kárpát-medencei makroregionális együttműködését támogató kutatások* című projektjében, amelynek keretében többek között a Kárpát-medencében élő magyarság szociális hátránykezelésének feltárása volt a cél, ezen belül az oktatási és nyelvi hátrányhoz vezető problémáké. A kutatás során derült fény több olyan – a kivándorló családok körében felmerülő – oktatással, kétnyelvűséggel kapcsolatos problémára, ami veszélyeztetheti az emigráns családok gyermekeinek sikeres iskolai előmenetelét. Írásomban ezt a problémát mutatom be interdiszciplináris megközelítésben a Termini magyar–magyar szótár terminusainak illusztris példáin keresztül. A tanulmány célja problémafelvetés csupán, amelyet későbbi kutatásokkal lehetne mélyebben feltárni.

Írásomban ausztriai német oktatási terminusokat elemzek, és a kiválasztott tíz terminuson keresztül próbálok rámutatni azokra az oktatási rendszerbeli különbsé-

¹ <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/293019/umfrage/auslaender-in-oesterreich-nach-staatsangehoerigkeit/> (Utolsó nézet: 2021.08.12.)

² Az AMAPED 2003-as megalakuláskor csak egy helyszínen oktatott. A honlap tájékoztatása szerint 2021-ben nyolc helyszínen tanítanak. <https://amaped.at/> (Utolsó nézet: 2021.08.12.)

gekkel összefüggő nehézségekre, amelyekkel az Ausztriában élő és gyermeket nevelő allochton magyar népcsoport tagjainak szembe kell néznie.

A problémák gyökere szerteágazó: a két ország oktatási rendszerének Monarchia utáni különfejlődése ugyanúgy befolyásoló tényező, mint a szülők képzettsége, társadalmi tagozódása, az államnyelvi kompetenciájuk különböző foka, a kapcsolati hálójuk hiánya stb. (Nem vizsgálom az oktatási rendszerek közötti átjárhatóságot és a határmenti tanulási célú ingázás jelenlegi helyzetét.) A kiválasztott tíz terminus segítségével arra szeretnék csupán rámutatni, hogy az oktatási rendszerek különfejlődése a kivándorló gyermekek esetében oktatási és nyelvi hátrányhoz vezethet a következő esetekben:

- ha a szülő nem ismeri az osztrák iskolarendszert,
- a kiköltözés előtt nem tájékozódott alaposan,
- nem megfelelő az államnyelvi kompetenciája, így nem tudja képviselni gyermeke érdekeit az oktatási intézményekben.

A terminusok részletes elemzésével – amelyben a szociolingvisztika és a terminológia módszertanát egyaránt alkalmazom – azt is szeretném igazolni, (1) hogy a tükrörfordításuk nem jelent feltétlenül segítséget a megértésükben, (2) és hogy megértésük hiánya a sikeres iskolai előmenetelt akadályozza. A probléma elemzéséhez röviden bemutatom az Ausztriában élő magyar diaszpórát, a Termini magyar–magyar szótárt és az alkalmazott módszertant.

2. Nyelvpolitika: terminológiapolitika, oktatáspolitiká

A nyelvről való tudatos gondolkodás a nyelvet beszélő közösségnek és a nyelv jövőjének is záloga (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2017: 20). Különösen fontos ez napjainkban, amikor a 21. századi globalizálódás mögött a társadalom és a gazdaság átrendeződése zajlik, amelyben robbanásszerűen felgyorsult a tőke, az információ, az áru, az értékek és az eszmék áramlása (Szoták 2017a: 72), és ebben a kontextusban egyre többször kell beszélünk a nyelvek versenyképességéről, nyelv és gazdaság viszonyáról. A versenyképesség kritériuma a nyelvről való tudatos gondolkodás, és ezt a cselekvési tervet egy explicit nyelvstratégiai dokumentumnak kellene magába foglalnia. E stratégiai dokumentum része lehetne a napjainkban szintén aktuális terminológiastratégia (lásd Fóris–Bölcskei szerk. 2019). Azt, hogy miért érezzük a nyelvstratégia és ezen belül a terminológiastratégia hiányát, elegendő azzal magyaráznunk, hogy a nemzeti szókincs majdnem 90%-át a szakszavak és a szakkifejezések adják (Karcsay 1978: 515). A magyar mint pluricentrikus nyelv jövője, versenyképessége jelen írásnak nem tárgya, de a címben megjelölt témával nagyon is összefügg.

A magyar nyelv egyszerre nyolc országban fejlődik a Kárpát-medencében. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat határtalanító programjában (Benő–Péntek szerk. 2011) ismertetett elképzelés szerint a magyar nyelv szétfejlődésének folyamata 1920 után kezdődött, majd a rendszerváltozás után a szétfejlődést újra a közeledés váltotta fel, és a tudománypolitikában nemcsak a terminusek által alkotott *határtalanítás* terminus jelent meg, hanem még több közeledésre utaló kifejezés:

egységes Kárpát-medencei oktatási tér, egyetemes magyar nyelv, kulturális egység, a magyar nemzet egysége stb.

Az oktatáspolitikában ez a folyamat a következőképpen zajlott: a környező országokban élő magyar népcsoportok iskolahálózata 1920 után a többségi iskolarendszerbe integrálódott, így a környező hét országban a többségivel együtt, de az anyaországitól különfejlődött, más-más rendszerelemeket, eltérő módszertant és szemléletmódot hordoz. Az iskolarendszerek felépítése között látszólag sok a hasonlóság, de most a különbségeken, a specifikus, lokális eltéréseken van a fő hangsúly.

Írásomban olyan nyelvi problémákról írok, amelyek leírása és értelmezése az alkalmazott nyelvészet több területét is érinti, például oktatás, kétnyelvűség, szociolingvisztika, nyelvpolitika és terminológia. A nyelvpolitika részét képezi az oktatáspolitikai és a terminológiapolitika is. Míg az előbbiben az oktatásra vonatkozó cselekvés részeként az anyanyelvhez való jog kisebbségi léthelyzetben meghatározó, addig ez utóbbi az anyanyelv használatának fontos részeként tekint a szaknyelv- és terminológiahasználatra (Tamás 2019: 18). Több diszciplína területét érintve természetesen dolgozatom fontos háttereként hazánk és Ausztria nyelv- és oktatáspolitikájának, valamint oktatási rendszerének ismeretére támaszkodom.

3. A Termini magyar–magyar szótár, a határtalanítás és az adatbázis oktatási szaknyelvi terminusai

A határtalanítás, pontosabban a szóhatártalanítás a 2000-es évektől a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat legfontosabb kutatási programja, amely egyszerre jelent lexikológiai, lexikográfiai és korpusznyelvészeti feladatokat és nem utolsósorban a mai élő nyelv egységes, a Kárpát-medence minden régiójára kiterjedő dokumentálását. Maga a határtalanítás folyamata napjainkban sem zárult le, csak újabb jelentéstartalommal bővült, és megjelent a társadalomtudományok egyéb területein is, továbbá a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedő feladatává vált (vö. Tolcsvai 2013: 379; Sztók 2017b: 229).

A határtalanítás folyamatához kötődik a közel húsz éve gyarapodó Termini magyar–magyar szótár építése. A napjainkban több mint ötezer szócikket tartalmazó online adatbázis a hét külső régió nyelvváltozatainak lexémáit tartalmazza, olyan kölcsönszavakat, amelyek a kisebbségi létből fakadóan és az államnyelvi hatás következményeként részei az ott élő kétnyelvű beszélőközösségek nyelvi repertoárjának.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, majd a trianoni békediktátum után a környező államok oktatási rendszerével párhuzamosan az oktatás szaknyelve is különfejlődött. Ez a történelmi változás már eleve strukturális és terminológiai bőséget eredményezett, ugyanakkor a 20–21. századi folyamatos szakpolitikai reformok ezt a folyamatot tovább erősítették. A változás során új kifejezések, szakszavak, terminusok keletkeztek nemcsak hazánkban, hanem a környező országokban is. A Termini magyar–magyar szótárból az eddig leírtakkal összefüggésben tehát célzottan olyan lexémákat, országspecifikus oktatási terminusokat dolgoztam ki a terminológia módszertana szerint (Tamás 2019), amelyek a célkitűzésemet igazolják, ugyanakkor rámutatnak a szótár sokszínűsége, hasznosíthatóságára is.

4. Az Ausztriában élő magyar diaszpóra

A bécsi magyarok története egészen a középkorig vezethető vissza, és ez részben a bécsi és a magyar városok polgárai és arisztokrata családjai közötti családi köteleknek köszönhető, részben a Bécsben tanuló diákok népes seregének, valamint az udvarban dolgozott hivatalnokoknak. Az azóta eltelt évszázadok alatt a vándorlás okai nem sokat változtak (politikai, oktatási, személyes, gazdasági), csak koronként más-más motivációja volt az emigrációnak. Napjainkban egyértelműen a gazdasági okok határozzák meg a vándorlás intenzitását.

Sajnos a Kárpát-medence országaiból Ausztriába érkező magyarok számáról pontos adatunk nincs, mert a census állampolgárság szerint tartja nyilván a bevándorlókat. A hivatalosan népcsoportként is elismert, Bécsben és környékén letelepedett migráns eredetű, osztrák állampolgársággal rendelkező magyar diaszpóra létszáma 15 435 főt tett ki a 2001-es census adatai szerint, azóta frissebb adatok a regiszteralapú népszámlálás miatt nem állnak rendelkezésünkre, de becslések szerint több százezer magyar él Ausztriában.

A 2021 júniusában az általam végzett online szociolingvisztikai kutatás alapján³ és a civil szervezetek vezetőivel készített korábbi interjúk tartalmára alapozva kijelenthetjük, hogy az újonnan érkező migrációs csoport összetétele kor, végzettség és nyelvtudás szempontjából is vegyes. Az interjúk szerint sokszor előfordul, hogy a szülők segítséget kérnek a civil szervezetek munkatársaiktól oktatási kérdésekben. Ezekben a találkozókban derült ki, hogy azokban a családokban, amelyekben a szülő nyelvi kompetenciája alacsony, a szülő nem tudja ellátni érdekérvényesítő szerepét: nincs a megfelelő információ birtokában, nem tudja feltenni a kérdéseit, nem jutnak el hozzá olyan információk az iskolából, amelyek fontosak lennének az iskolai előmenetel szempontjából.⁴ Különösen igaz ez akkor, ha a gyermek sem beszéli a nyelvet, és ennek a nyugati szomszédunknál megvan a törvényes lehetősége: a tanulót akkor is fel lehet venni, ha nem rendelkezik megfelelő szintű nyelvtudással, de legfeljebb egyéves időtartamra. Ez alatt a tanuló elsajátíthatja a nyelvet a szükséges szinten.⁵

A fentebb leírt hiányok esetében a civil szervezetek oktatási szakemberei, pedagógusai azt tanácsolják a szülőknek, hogy költözzenek vissza Magyarországra annak érdekében, hogy elkerüljék az iskolai kudarcot. Egyik reprezentatív példa erre a szituációra a *Schularbeit* terminus (lásd később), amely írásbeli dolgozatot jelent, leginkább a magyarországi témazáró dolgozathoz hasonlítható, ám sokkal nagyobb súlya van az iskolákban. Az elemi iskola negyedik osztályában különösen fontos például a német és matematika tantárgyakból megírt dolgozat eredménye a gimnázi-

³ Az ausztriai magyar diaszpóra körében végeztem online kérdőíves szociolingvisztikai tárgyú kutatást 2021. június 1–31. között. Az adatok feldolgozása folyamatban van.

⁴ Langerné (2017) nem számol be hasonló tapasztalatokról. Ennek oka a határ mentén kettős: egyrészt sokszor a magyarországi gyerekek léte menti meg az iskolát a bezárástól, másrészt a határmenti, burgenlandi iskolákban sok a magyarországi, magyarul tudó pedagógus.

⁵ Gesetzliche Grundlagen schulischer Maßnahmen für SchülerInnen mit anderen Erstsprachen als Deutsch. Forrás: http://www.schule-mehrsprachig.at/fileadmin/schule_mehrsprachig/redaktion/Hintergrundinfo/info1-14-15.pdf (Utolsó nézet: 2021. 5.13.)

umi felvételi szempontjából. Ha ennek tényével és súlyával a szülő nincs tisztában – például nem tudja támogatni a gyermekét a felkészülésben, azt sem tudja, hogy nem hagyható ki –, akkor az általános iskola felső tagozatán tudja csak folytatni a tanulmányait (*Mittelschule*). Miért gond ez?

Az elemi iskolát követően a gyerekek egymás mellett párhuzamosan futó iskolatípusok közül választhatnak, amelyek tulajdonképpen már differenciálnak, meghatározzák a további életpályát, beindítva ezzel a kontraszelekciót a társadalomban. A *Mittelschule* után is mehetnek gimnáziumba a gyerekek, de az nehezebb út az egyetem felé. Sokszor előfordul tehát, hogy jó képességű, de németül még nem jól beszélő és értő magyar gyerekek egy osztályba járnak a sokkal gyengébben teljesítő osztrák gyerekekkel a Mittelschulében. Arra is volt gyakorlat, hogy az iskola pedagógusa kimondta, hogy mivel nem osztrák állampolgár, így nem feltétlenül kell neki gimnáziumba (AHS) mennie. Legtöbbször azonban kimondatlanul próbálják ebbe az irányba terelni az iskolai folyamatokat. Ennek az az oka, hogy az érettséginek nagy súlya van az osztrák társadalomban.

A további terminusok azt példázzák (6–10), hogy Ausztriában a kötelező és szabadon választott tantárgyak tanulásának széles a palettája (*Pflichtgegenstand* = kötelező tantárgy, *Wahlpflichtgegenstand* = kötelezően választandó tantárgy, *Verbindliche Übung* = kötelező gyakorlat, *Unverbindliche Übung* = szabadon választható gyakorlat, *Freigegegenstand* = szabadon választható tantárgy), de egyáltalán nem könnyű kiismerni és megérteni a kínálatot, ezért is mutatom be az előbbi fogalmakat/terminusokat és azok ekvivalenseit részletesen. A magyar nyelvet például minden felsorolt formában lehet tanulni a különböző oktatási szinteken. Fontos azonban tudni, hogy érettségizni magyar mint idegen nyelvből csak akkor lehet, ha négy éven keresztül jegykötelezettség mellett tanulta a diák a magyar nyelvet.

5. A kidolgozott oktatási terminusok gyűjteménye

Tanulmányom megírásakor korábbi szociolingvisztikai interjúk tapasztalataira, szakirodalmi ismereteimre, a terminusok elemzésekor pedig a terminológia mint modern diszciplína módszertanára támaszkodtam.⁶ Céлом az volt, hogy a nyelvtudomány eredményeit és módszereit hasznosítsam, és hogy a Termini magyar–magyar szótárból kiválasztott – az oktatás témakörébe tartozó – példákön keresztül érintőlegesen bemutassam az oktatási terminológia jellegzetességeit és segítségükkel azokat a nyelvi problémákat, amelyek hátráltathatják a diákok sikeres iskolai előmenetelét.

A kidolgozott terminusok szinte mindegyike azért okozott nehézséget és ezáltal problémát, mert a fogalmi összehasonlítás folyamata, az ekvivalensek keresése a másik nyelven, azaz maga a megfeleltetés folyamata az oktatási rendszer és az oktatás szaknyelvének különfejlődése miatt nem volt egyszerű (Tamás 2019: 21). Arntz et al. (2009: 156, idézi Tamás 2019: 21) a fogalom más nyelvre való átültetésére három alapvető eljárást sorol fel: (1) szókölcsonzés és tükör-

⁶ Hálásan köszönöm a tanulmány során nyújtott szakmai segítségét Tamás Dóra Máriának és Sági Zsuzsannának.

fordítás; (2) gondos nyelvtervezéssel a célnyelvnek megfelelő terminus alkotása; (3) parafrázis. Nos, a példákból az a következtetés vonható le, hogy a megfeleltetés komplex, nehéz feladat, törekedni kell a minél pontosabb és alaposabb fogalommeghatározásra.

A terminusok kidolgozása során a táblázatokat úgy állítottam össze, hogy abban a német terminus mellett szerepeljen a magyar nyelvű ekvivalens, definíció mindkét nyelven, illetve ahol szükségesnek találtam, ott részletesebben megmagyaráztam a fogalmat (vö. Tamás 2019) és annak oktatáspolitikai hátterét, mind ezt gyakorlati példákkal illusztráltam, illetve megjelöltem a felhasznált internetes forrásokat, gyakran jogszabályokat is annak érdekében, hogy a jobb megértést szolgáljam.

1. Terminus AT: Volksschule (VS)	Terminus HU: általános iskola	Ekvivalens: népiskola (Au) (tükörfordítás)
Definition: „Die Volksschule umfasst die Grundschule, bestehend aus der Grundstufe I und der Grundstufe II sowie bei Bedarf die Oberstufe. Die Grundstufe I umfasst bei Bedarf die Vorschulstufe und die 1. und 2. Schulstufe. Die Grundstufe II umfasst die 3. und 4. Schulstufe.,,	Definíció: Magyarországon általános műveltséget nyújtó, 1–8. osztályig terjedő közoktatási és nevelési iskolatípus.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két intézménytípus nem feleltethető meg egymással. Az osztrák népiskola olyan önálló oktatási intézmény az osztrák iskolarendszerben, amely kizárólag az általános iskola 1–4. osztályát jelöli.
Az ekvivalencia szintje: részleges		
Magyarázat: A <i>népiskola</i> a német <i>Volksschule</i> tükörszavaként terjedt el, az 1868-as Népiskolai törvényre vezethető vissza, amely alapján általánossá vált a tankötelezettség 6–12 éves kor között, és létrejött a 6 osztályos népiskola. Hazánkban ez a kifejezés mára marginalizálódott. Napjainkban Magyarországon az általános iskola első négy osztályának feleltethető meg.		
Források: https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/schulsystem/sa/vs.html https://net.jogtar.hu/		

2. Terminus AT: Neue Mittelschule (NMS) / Mittelschule (MS)	Terminus HU: általános iskola	Ekvivalens: új középiskola (tükörfordítás), az általános iskola felső tagozata
Definition: Die Mittelschule (MS) vermittelt SchülerInnen von 10 bis 14 Jahren eine grundlegende Allgemeinbildung und bereitet sie auf die berufliche Erstausbildung in einer Lehre oder berufsbildenden mittleren oder höheren Schule (BMS oder BHS) oder eine höhere Allgemeinbildung vor.	Definíció: Magyarországon általános műveltséget nyújtó, 1–8. osztályig terjedő közoktatási és nevelési iskolatípus.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két intézménytípus nem feleltethető meg egymással. Magyarországon nincs az osztrák fogalomnak megfeleltethető magyar fogalom. A középiskola nálunk a 8 általános elvégzése után következik. A Mittelschule ugyanis olyan önálló oktatási intézmény az osztrák iskolarendszerben, amely kizárólag az általános iskola 5–8. osztályát jelöli (10- tól 14 éves korig járnak ide a diákok), és felkészíti a tanulókat arra, hogy szakiskolában, szakközépiskolában vagy gimnáziumban tanulhassanak tovább.
Az ekvivalencia szintje: részleges		
Magyarázat: Azt osztrák oktatási reformnak köszönhetően 2008 szeptemberétől* kísérleti modellként vezették be a „ <i>Die neue Mittelschule</i> ” programot, amely a 2015/2016-os tanévtől kötelező érvényűvé vált, a Hauptschulékát váltotta ki. A 2019/20-as tanévig volt a neve <i>Neue Mittelschule</i> . A <i>Mittelschule</i> a középfokú oktatás első szintjén foglal helyet az osztrák iskolarendszerben (Sekundarstufe I.)		
Források: https://www.ausbildungskompass.at/info/6-mittelschule/ https://www.bildungssystem.at/fileadmin/user_upload/PDF/Neu_mit_BMB-Logo/ Ungarisch_PlatatBS_2016_web.pdf		

* 2008. január 9-én született törvény: *Änderung des Schulorganisationsgesetzes BGBl. 26/2008; 242/1962.*

3. Terminus AT: Allgemeinbildende höhere Schule (AHS)	Terminus HU: 8 osztályos gimnázium	Ekvivalens: Magas szintű általános műveltséget adó iskola / 8 osztályos gimnázium
Definition: „Die allgemein bildende höhere Schule (AHS) umfasst eine vierjährige Unterstufe und eine vierjährige Oberstufe und schließt mit der Reifeprüfung (Matura) ab.”	Definíció: Magyarországon létezik 8 osztályos gimnázium. A 8 osztályos gimnázium az általános iskola negyedik osztályának befejezését követően kezdhető meg, így a tanuló az általános iskola felső tagozatát már a gimnáziumban végzi el.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két intézménytípus megfeleltethető egymással. Az osztrák iskolarendszerben a 8 osztályos gimnázium megnevezése, amely egy 4 osztályos alsó és egy 4 osztályos felső tagozatból áll, és érettségivel zárul, a különbség azonban az AHS esetében, hogy nem kötelező végigjárni, az első 4 osztály után el lehet menni egy szakközépiskolába vagy szakmunkásképzőbe.
Az ekvivalencia szintje: teljes		
Magyarázat: Általános képzést nyújtó középiskola, amely érettségivel zárul. Az alsó tagozat (Unterstufe) 10 és 14 éves kor között, míg a felső tagozat (Oberstufe) 15 és 18 év között biztosítja az oktatást. Három különböző fajtája van: – általános gimnázium (Bundesgymnasium = BG), – reálgimnázium (Bundesrealgymnasium = BRG), – közgazdasági gimnázium (Wirtschaftskundlichen Realgymnasien = WKG). AHS-be az ment, akinek továbbtanulási céljai voltak. Az érettséginek magas presztízse van („az érettségizett ember valaki”) Ausztriában. Az AHS érettségije feljogosít arra az egyetemi továbbtanulásra.		
Források: https://www.oesterreich.gv.at/themen/bildung_und_neue_medien/schule/2/Seite.1760160.html https://www.bildungssystem.at/schule-unterstufe/allgemein-bildende-hoehere-schule-unterstufe		

4. Terminus AT: Berufsbildende Höhere Schulen (BHS)	Terminus HU: szakközépiskola	Ekvivalens: Magasabb szakmai képzést adó iskola/szakközépiskola
Definition: „Berufsbildende höhere Schulen vermitteln in fünf Jahren neben einer fundierten Allgemeinbildung eine höhere berufliche Ausbildung und schließen mit einer Reife- und Diplomprüfung ab.”	Definíció: Érettségit adó, szakmai képzést nyújtó középiskola.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két intézménytípus megfeleltethető egymással. Az osztrák iskolarendszerben az 5 éves, szakmát és érettségit adó szakközépiskolák megnevezése.
Az ekvivalencia szintje: részleges		
Magyarázat: Olyan önálló szakközépiskola Ausztriában, amelyben az egységesen öt évig tartó szakképzés mellett az általános műveltséget igazoló érettségit is megkapják a diákok.		
Források: https://www.bildungssystem.at/schule-oberstufe/berufsbildende-hoehere-schule		

5. Terminus AT: Schularbeit	Terminus HU: írásbeli dolgozat	Ekvivalens: írásbeli dolgozat
Definition: „Schularbeiten sind im Lehrplan vorgesehene schriftliche Arbeiten zum Zwecke der Leistungsfeststellung in der Dauer von einer Unterrichtsstunde (in Volksschule), sofern im Lehrplan nicht anderes bestimmt ist.”	Definíció: Magyarországon a témazáró dolgozat áll a Schularbeit terminushoz a legközelebb, de annak a hazai iskolarendszerben nincs akkora jelentősége és súlya, mint Ausztriában a <i>Schularbeit</i> oknak.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két fogalom nem feleltethető meg egymással, Magyarországon nincs a Schularbeit terminusnak megfeleltethető fogalom. A Schularbeit olyan a tantervben előírt írásbeli dolgozat az osztrák iskolákban, amelyet előre bejelentett időpontokban írnak meg a gyerekek teljesítményértékelés céljából. Ez olyan írásbeli, amelyet kötelező megírni, és ha valamilyen oknál fogva ez nem sikerült, akkor pótolni kell. Ha nem írja meg diák a kötelezően meghatározott számú <i>Schularbeit</i> okat a tantervben előírtak szerint, akkor akár évet is ismételhet.

Az ekvivalencia szintje: részleges
Magyarázat: A dolgozatok megírásának idejét a szaktanár az igazgatóval közösen állapítja meg (1. félévben, legkésőbb négy héten belül, a 2. félévben legkésőbb két héttel az adott félév kezdete után), és később is csak az igazgató beleegyezésével változtathatja meg. A dolgozatok időpontját tantárgyanként kell megadni. Naponta csak egy írásbeli dolgozatot írhat a diák, a heti darabszám (1 vagy 3) az iskola típusától függően változhat. A népiskolák 4. osztályában ezeknek a dolgozatoknak az eredményétől függ a továbbtanulás. A tanár állítja össze a kérdéseket. Források: https://www.jusline.at/gesetz/lbv/paragraf/7 https://www.das.at/Rund-ums-Recht/Rechtstipps/Schulrecht

6. Terminus AT: Pflichtgegenstand	Terminus HU: kötelező tantárgy	Ekvivalens: kötelező tantárgy
Definition: Pflichtfach in der Schule in Österreich.	Definíció: Magyarországon is a tantervben meghatározott, kötelezően teljesítendő tantárgyakat jelenti.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két fogalom megfeleltethető egymással. A tantervben előírt, kötelezően oktatandó tantárgy az osztrák iskolákban.
Az ekvivalencia szintje: majdnem teljes		
Magyarázat: Például egy reálgimnázium 11. osztályában kötelező tantárgyak: etika, német, latin, angol, történelem, szociális ismeretek és politikai képzés, földrajz és gazdasági ismeretek, kémia, fizika.		
Források: https://www.jusline.at/gesetz/schug/paragraf/11# https://www.duden.de/rechtschreibung/Pflichtgegenstand		

7. Terminus AT: Wahlpflichtgegenstände (WPG)	Terminus HU: fakultáció	Ekvivalens: kötelezően választandó tantárgy
Definition: In der 6., 7. und 8. Klasse der AHS haben die Schüler die Möglichkeit, in Form von Wahlpflichtgegenständen (WPG) in einem bestimmten Ausmaß Bildungsschwerpunkte zu setzen, die ihren Interessen und Fähigkeiten entsprechen. Am Gymnasium sind insgesamt 8 Wochenstunden zu wählen. Die WPG werden in zwei Gruppen unterteilt: in die Gruppe der zusätzlichen WPG (das sind solche, die im Stundenkanon der Pflichtfächer nicht enthalten sind) und in die Gruppe der vertiefenden WPG (diese Fächer wurden bereits im regulären Unterricht abgedeckt und sind nicht mehr gänzlich neu).	Definíció: Magyarországon leginkább a fakultációnak megfeleltethető tantárgy. Fakultáció esetében a diák hazánkban a kötelező tantárgyak közül választhatja ki a 10. osztály végére azt az 1–2 tárgyat, amelyet szeretne magasabb szinten tanulni annak érdekében, hogy felkészüljön az emelt szintű érettségire.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A két fogalom csak részlegesen feleltethető meg egymással, azzal a különbséggel, hogy Magyarországon a kötelező tantárgyak közül választhatja ki a diák 10. osztály végére azt az 1–2 tárgyat, amelyet szeretne magasabb szinten tanulni annak érdekében, hogy felkészüljön az emelt szintű érettségire. Olyan tantárgycsoportot jelöl a fogalom az osztrák iskolákban, amelyből kötelező választani, amelyre külön jelentkezni kell, és jegykötelezettséggel jár. Nagyon széles és érdekes a választható tárgyak köre. Számít az adott tanév sikeres teljesítése szempontjából.
Az ekvivalencia szintje: részleges		
Magyarázat: Például: programozás, kutatás a szabadban, mikrobiológia, maratontréning, színház, zene improvizáció-dráma.		
Források: https://www.jusline.at/gesetz/schug/paragraf/11# http://schulen.eduh.at/gymschlierbach/verwaltung/wahlpflicht.htm https://www.gymnasiummort.at/service/wahlpflichtgegenstaende https://www.duden.de/rechtschreibung/Pflichtgegenstand		

8. Terminus AT: Verbindliche Übung (VÜ)	Terminus HU: –	Ekvivalens: kötelező gyakorlat
Definition: Die verbindliche Übung (z.B. „Berufsorientierung“) kann integriert in den Unterricht der Pflichtgegenstände geführt werden. Schulautonom ist es möglich, einen eigenen Unterrichtsgegenstand Berufsorientierung (schon ab der 2. Klasse) zu führen.	Definíció: Magyarországon nincs ennek megfeleltethető fogalom. Hasonló tartalmú és tematikájú foglalkozások, előadások a hazai iskolákban leginkább a projekthéten fordulnak elő, de az nem kerül be a bizonyítványba.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: Olyan <i>kötelező gyakorlat</i> az osztrák iskolarendszerben, amely integrálható a kötelező tantárgyak oktatásába. Az iskolák maguk dönthetnek ezekről (2. osztálytól kezdve egészen az érettségig).
Az ekvivalencia szintje: ekvivalencia hiánya		
Magyarázat: A bizonyítványában is megjelenik, hogy ezen a gyakorlaton jelen volt (teljesítette). Ilyen kötelező gyakorlat például a közlekedési ismeretek, amelyet a környezetóra keretében tanulnak meg a gyerekek. Ilyenkor kinn az úttesten gyakorolnak, ahol egy rendőr oktatja őket. Hasonló kötelező gyakorlatként szerepel a tanrendben például a biciklisvizsga, amelyet 10 évesen tesznek le a gyerekek. Ha ezt a vizsgát leteszik, akkor mehetnek csak egyedül biciklivel az utcán.		
Források: https://www.oepu.at/oepualt/index.php/service/rechts-infos/infos-a-z/830-unverbueh		

9. Terminus AT: Freigegegenstand	Terminus HU: –	Ekvivalens: szabadon választható tantárgy
Definition: „Unter Freigegegenständen sind jene Unterrichtsgegenstände zu verstehen, zu deren Besuch ebenfalls eine Anmeldung für jedes Unterrichtsjahr erforderlich ist (die also ebenfalls fakultativ sind und freiwillig „gebucht“ werden), die aber beurteilt werden (mit Noten gemäß Notenskala).”	Definíció: Magyarországon nincs ennek megfeleltethető fogalom.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: Olyan szabadon választható tantárgy az osztrák iskolákban, amelyre minden tanévben külön jelentkezni kell, és amelyet jeggyel értékelnek (az osztályozási skála szerinti osztályzatokkal). Az értékelés nincs hatással az adott tanév sikeres teljesítésére, azaz nem lehet miatta megbukni.
Az ekvivalencia szintje: részleges		

Magyarázat: A szabadon választható tantárgyak csoportja minden iskolában más és más, nagyon széles lehet a választék a különböző iskolai szinteken is. A gyakorlati csoportok 15 diákkal, idegen nyelvek esetében 12 diákkal indulhatnak el. A kisebbségi nyelvek (bosnyák/horvát/szerb, szlovén és magyar nyelv) választásakor a törvény megengedőbb, 8 tanuló jelentkezése szükséges a kurzus elindításához, kilencedik osztálytól pedig 5 tanuló. Ha a tanulók száma nem éri el az osztályban a szükséges minimális tanulólétszámot, egy vagy több iskola több osztályának tanulói is kombinálhatók a minimális létszám elérése érdekében (SchOG 8a/1). Ebben a formában tanulható tárgyak például: Bevezetés a tudományos munkába, etika, gépírás, informatika stb.

Források:

<https://www.oepu.at/oepualt/index.php/service/rechts-infos/infos-a-z/830-unverbueeb>
<https://www.ptsgg.at/index.php/home/unverbindliche-uebungen-und-freigegenstaende.html>
<https://www.jusline.at/gesetz/schug/paragraf/12>

10. Terminus AT: Unverbindliche Übung (UÜ)	Terminus HU: –	Ekvivalens: szabadon választható gyakorlat (tükörfordítása: nem kötelező érvényű gyakorlat)
Definition: Unter „unverbindlichen Übungen“ sind (gemäß SchOG 8 lit. i) jene Unterrichtsveranstaltungen zu verstehen, zu deren Besuch eine Anmeldung für jedes Unterrichtsjahr erforderlich ist und die nicht beurteilt werden. Das heißt, dass unverbindliche Übungen im Zeugnis nur einen Teilnahmevermerk erhalten und weder für die Feststellung des ausgezeichneten oder guten Erfolges noch für den erfolgreichen Abschluss einer Schulstufe relevant sind.	Definíció: Magyarországon nincs ennek megfelelő tethető fogalom. Olyan, mintha a szakköröket beépítenénk a tanrendbe.	Fogalmi összehasonlítás eredménye / fogalmi különbség leírása: A jegykötelezettséggel nem járó szabadon választott tantárgyakat értjük alatta, amelyekre minden tanévben külön jelentkezni kell. A bizonyítványban csak a részvételt igazolják: Teilgenommen / részt vett. Jegykötelezettséggel nem jár, és nem számít az adott tanév sikeres teljesítése szempontjából sem, azaz nem lehet miatta évet ismételtetni.

Az ekvivalencia szintje: részleges

Magyarázat: A gyakorlati csoportok 15 diákkal, idegen nyelvek esetében 12 diákkal indulhatnak el. A kisebbségi nyelvek (bosnyák/horvát/szerb, szlovén és magyar nyelv) választásakor a törvény megengedőbb, legalább 8 tanuló jelentkezése szükséges a kurzus elindításához, kilencedik osztálytól pedig legalább 5 tanuló. Ha a tanulók száma nem éri el az osztályban a szükséges minimális tanulólétszámot, egy vagy több iskola több osztályának tanulói is kombinálhatók a minimális létszám elérése érdekében (SchOG 8a/1). Ebben a formában választható tárgyak 11. osztályban például: kórus, zenekar, színjátszás, kézilabda, magyar nyelv stb.

Források:

<https://www.oepu.at/oepualt/index.php/service/rechts-infos/infos-a-z/830-unverbueeb>

6. Összegzés

Tíz oktatási terminust választottam ki a Termini magyar–magyar szótárból, és ezek terminológiai elemzését készítettem el. A tanulmány megírásával céлом többszörös volt: (1) szerettem volna felhívni a figyelmet a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 2021-ben már két évtizede folyamatosan zajló határtalanító tevékenységére, (2) a Kutatóhálózat által szinte kezdetektől épített és bővített Termini magyar–magyar szótár hasznosíthatóságára, (3) a szótárban rejlő további azon lehetőségekre, amelyek többek között azon alapulnak, hogy a szótár egyszerre nyolc ország magyar közösségének a mindennapokban használt államnyelvi kontaktuselemeit, az anyaországhoz képest már marginalizálódott szavait és önálló szóalkotásait tartalmazza. Így a szótár alkalmas a több szempontú összehasonlításra és elemzésre. (4) Céljaim között szerepelt az is, hogy rámutassak, nemcsak a magyar közösségek nyelvi szétfejlődésének voltunk tanúi a Kárpát-medencében, hasonlóan különfejlődtek a környező országok oktatási rendszerei is. S bár látszólag hasonló a szerkezet, mégis különböző gyakorlatok alakultak ki a szomszédos országok mindegyikében.

Míg a rendszerváltás óta a digitalizációnak is köszönhetően nyelvi közeledésről beszélünk, addig az oktatási rendszerek közeledése nem egyértelmű. A magyarországi oktatáspolitikát folyamatosan tesz lépéseket annak érdekében, hogy a környező országok magyar pedagógusai, oktatási szakemberei megismerjék és nyomon tudják követni a hazai közoktatás változásait (továbbképzések, konferenciák, eszmecsere stb.), és a magyarországi oktatáskutatók, közszolgák is törekednek a környező országok oktatási rendszerének megismerésére, ez tulajdonképpen nemzetpolitikailag fontos.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az oktatási rendszerek különfejlődése – ahogy ez a tíz terminus bemutatásával láthatóvá vált – számos problémára felhívja a figyelmet, ezek egyike csupán az a hátrány, amelynek a tanuló ki van téve, ha egyik országból a másikba költözik. Ezt a hátrányt fokozza, ha a szülőnek nincs megfelelő ismerete az adott ország közoktatásáról, és ha nincs megfelelő nyelvi kompetenciája ahhoz, hogy az információ megszerzéséért interakcióba lépjen. Mivel a migráció nyugati irányú, célországa a környező országok közül Ausztria, így az ottani oktatáspolitikát és az iskolai előmenetel lehetőségeinek megismerése a migrációs mozgások alkalmával létfontosságú, az oktatási terminológiai különbségek feltárása pedig szociolingvisztikai szempontból hasznos nyelvészet.

SZAKIRODALOM

- Arntz, Reiner – Picht, Heribert – Mayer, Felix 2009. *Einführung in die Terminologiearbeit*. Hildesheim, Georg Olms Verlag, Zürich–New York (6. Aufl.).
- Benő Attila–Péntek János szerk. 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 10 éve*. Gramma–SZTANYI, Dunaszerdahely–Kolozsvar.
- Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.) 2019. *Terminológiasztratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan Kiadó–OFFI Zrt., Budapest.
- Karcsay Sándor 1978. Szakszöveg – szakfordítás. *Tudományos és műszaki tájékoztatás* 25: 515–22.

- Langerné Buchwald Judit 2017. *Ingázó diákok avagy tanulási célú ingázás az osztrák–magyar határ mentén*. Fakultás Kiadó, Budapest.
- Sztók Szilvia 2017a. Gondolatok nyelv és gazdaság viszonyáról. In: Gróf Annamária – Kolláth Anna – Sztók Szilvia (szerk.): *Szélrózsza*. Termini Egyesület, Budapest, 72–83.
- Sztók Szilvia 2017b. A Termini magyar–magyar szótár burgenlandi gyakorlati példái. In: Fábán Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás a Kárpát-medencében. A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótárjai*. Lexikográfiai füzetek 8. Budapest, 228–41.
- Tamás Dóra Mária 2019. *Bevezetés a jogi terminológiába a terminológus szemüvegén át*. OFFI Zrt., Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. A határtalanítás az Osiris idegen szavak szótárában és a szókészlet. *Magyar Nyelv* 137: 379–8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 19–31.

Sztók Szilvia

elnök

Imre Samu Nyelvi Intézet

Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat

<https://orcid.org/0000-0003-3218-9525>

SUMMARY

Sztók, Szilvia

A terminological and sociolinguistic analysis of country-specific educational terms based on examples from the Termini Hungarian-Hungarian dictionary (Austria)

In this study, I analyse terminological and sociological aspects of ten educational terms found in the Termini Hungarian-Hungarian dictionary. By writing this study I intend to draw attention (1) to the border-crossing activities of the Termini Hungarian Language Research Network, having been pursued for two decades, (2) the usefulness of the Termini Hungarian-Hungarian dictionary, built and expanded by the Research Network almost from the beginning, and (3) the further potential of the dictionary. The dictionary contains everyday contact elements of the Hungarian communities of eight countries, as well as the words and independent word-forms of the Hungarian community of the motherland, which have been marginalised in relation to the Hungarian community. The dictionary thus lends itself to multi-perspective comparison and analysis. (4) My aim is also to show that we have not only witnessed the linguistic disintegration of Hungarian communities in the Carpathian Basin, but also that of the educational systems of the surrounding countries. And although apparently similar in structure, different practices have developed in each of the neighbouring countries.

The different development of education systems, as illustrated by the presentation of the ten terms under scrutiny, highlights a number of problems, one of which is simply the disadvantage a pupil is exposed to when moving from one country to another. This disadvantage is compounded if the parents do not have sufficient knowledge of the public education in the country concerned and lack the linguistic competence to interact to obtain information.

As migration is westward, with Austria being the destination country among the neighbouring countries, learning about the educational policies and opportunities for school progression in Austria is vital for migratory movements, and exploring differences in educational terminology is a useful linguistic-sociolinguistic exercise.

Keywords: educational terms, Termini Hungarian-Hungarian dictionary, Termini Hungarian Language Research Network, education systems

Ízelítők a Termini magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából

1. Bevezetés

Húsz évvel ezelőtt, 2001-ben jött létre a Magyarországgal szomszédos államokban működő magyar nyelvészeti kutatóhelyek hálózata, a Termini Kutatóhálózat (Péntek 2009).⁷ 2011-ben, a kutatóhálózat fennállásának első kerek, tizedik évfordulóján reprezentatív kötetben mutattuk be, kik vagyunk, mivel foglalkozunk (Benő–Péntek szerk. 2011). Amint a Magyar Nyelvőr jelen számában fentebb közölt tanulmányokból is kiderül, a közös kutatási programok egyike a Magyarországon kívül beszélt és írott magyar nyelvváltozatok sajátos szókészleti elemeinek gyűjtése, rendszerezése, elemzése. A 2007 óta online is elérhető szótárunkba⁸ azokat a magyarországiaktól eltérő, idegen eredetű (az adott régió magyar nyelvhasználatában rendszerint az államnyelvből származó vagy kontaktushatásra visszavezethető) szavakat, szójelentéseket gyűjtjük össze, amelyeket a Kárpát-medencében, Magyarország határain túl élő őshonos magyar kisebbségi közösségekben használnak. A kizárólag valamely Magyarországgal szomszédos államban használt szavak, szókapcsolatok mellett azokat a lexémákat is gyűjtjük az adatbázisba, amelyek Magyarországon is használatosak, de más jelentésben (Lanstyák–Benő–Juhász 2011; Benő–Juhász–Lanstyák 2020).

Mivel ez az online szótári adatbázis a magyarral a Kárpát-medencében érintkező számos nyelvből (főként a Magyarországgal szomszédos országok államnyelveiből, többségi nyelveiből: szlovák, ukrán, orosz, román, szerb, horvát, szlovén, német) tartalmaz (főként) közvetlen kölcsönszókat, az adatbázis a magyar és az indoeurópai nyelvek közötti kontaktusok vizsgálatának gazdag forrása. Mivel nem papíralapú, hanem internetes szótári adatbázisról van szó, az egyes szócikkek szerkesztése során gyakorlatilag nincsenek terjedelmi korlátok, így a sok élőnyelvi példamondat, a bő kontextus lehetővé teszi a jelentésárnyalatok elkülönítését, a stílusminősítések pontosítását. A könnyen kereshető adatbázisban a címszavak számos szempont szerint listázhatók: régió, stílusminősítés, átadó nyelv, szófaj, fogalomkör stb.

⁷ <http://termini.nytud.hu/>

⁸ <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>

2. Azonosságok és különbségek: néhány példa

Az online szótári adatbázis elemzése alapján kiderül, hogy számos olyan kölcsönszó használatos a Magyarországgal szomszédos országok magyar nyelvváltozataiban, amelyek nem csupán egy, hanem több régióban is ismertek. Így például a pólóing, illetve ujjatlan sporting megnevezésére több régióban találunk hasonló szavakat: Er³ *majó* 'ujjatlan sporting, trikó', Ka *májka* 'ua', Va, Hv *majica* 'pólóing, atlétatrikó'; Mv *májca* 'pólóing'. A különféle üdítőitalok neve is hasonló a legtöbb régióban: Er *szukk* 'üdítőital', 'szörp', Ka *szok* 'gyümölcsle', Mv *szok* 'gyümölcsle, üdítőital, szörp', Hv *szók* és Va *szokk* 'gyümölcsle, üdítőital, szörp'.

Egy-egy esetben előfordulnak több (öt, hat, hét) régióra kiterjedő teljes hangalakú és jelentésbeli azonosságok is a közvetlen kölcsönszavak között. Például Er, Fv, Öv, Va, Hv, Mv *cirkula* 'körfürész'; Fv, Va, Hv, Mv, Ka *szesztra* '(kórházi) nővér, ápolónő'; Fv, Va, Hv, Mv, Öv, Ka *tunel* 'alagút'; Fv, Va, Hv, Mv, Ka *vetrovka* '(szél)dzseki' stb. Annak a betegségnek a megnevezésében pedig, amelyet Magyarországon *influenza*-ként ismernek, inkább a magyarországi magyarok számítanak kivételnek, hiszen ezt minden szomszédos államban nagyjából hasonlóan nevezik meg a magyarok: Er, Va, Hv, Mv *gripa*, Ka *gripp*, Öv *grippe*, Fv *chripka* (standard magyar: *influenza*). Hasonló mondható el a minden Magyarországgal szomszédos állam magyar közösségeiben *szeminárk*-ként megjelenő, 'szeminárium; továbbképző tanfolyam' jelentésben előforduló lexémáról: csak a magyarországi magyarok körében nem használatos a szó ebben a hangalakban.

Több olyan lexéma is szerepel az online szótári adatbázisban, amelyek azonos hangalakúak ugyan, ám más-más jelentés kapcsolódik hozzájuk az egyes régiókban. A ht-listában szereplő *blokk* szónak például a következő jelentéseit találhatjuk:

- 1) Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Öv '(lakótelepi) panelház, tömbház';
- 2) Ka 'karton (cigaretta)';
- 3) Va, Hv 'agyagból égetett üregek építőelem'.

A 2007-ben Budapesten kiadott idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy szerk. 2007: 137) tartalmazza a *blokk* szó fenti jelentéseit, és ezek mellett további 13 jelentést ad meg. A fenti három jelentésnél a közmagyar szótár jelzi, hogy ezek a jelentések csak a magyar nyelv jelzett állami változataiban fordulnak elő.

3. Néhány példa a szótár kárpátaljai anyagából

A folyamatosan bővülő online szótári adatbázisban 2021 októberében 880 olyan szócikk található, amelyben szerepel a *Ka* rövidítés, vagyis ennyi olyan szót, szókapcsolatot, jelentést regisztrál a szótár, amelyek előfordulnak a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban (is).

³ Az egyes rövidítések az alábbi országokban élő magyar közösségeket jelölik: Fv: Felvidék, Szlovákia; Ka: Kárpátalja, Ukrajna; ER: Erdély, Románia; Va: Vajdaság, Szerbia; Hv: Horvátország; Mv: Muravidék, Szlovénia; Öv: Örvidék, Ausztria; HU: Magyarország.

A több régióban előforduló kölcsönszavak mellett természetesen számos olyan szó is használatos Kárpátalján, amelyek csak a magyar nyelvterület ezen részén ismertek. Ezeknél elsősorban az orosz (hiszen Kárpátalja 1945 és 1991 az orosz nyelvet preferáló Szovjetunió része volt) és az ukrán az átadó nyelv. Ezek a szavak jelentős részben olyan fogalmak, tárgyak, intézmények stb. megnevezésére szolgálnak, amelyeket a kárpátaljai magyar beszélők a magyar nyelvterület több államba szakadása előtt nem (nagyon) ismertek (Lanstyák 2008: 123). Ilyen például a 'a szovjet (és az utódállamok) hadseregében az idős katonának a fiatalokkal szembeni kegyetlen bánásmódja' jelentésben ismert, orosz eredetű *gyedovcsina*. Figyelemre méltó, hogy a szlovákiai magyar nyelvhasználatban hasonló jelentésben ('hadseregben, kollégiumban fiatalabbak, gyengébbek zaklatása') ismert a *sikanéria* lexéma.

Vannak azonban olyan elemek is az online szótári adatbázis kárpátaljai felségjelzésű részében, amelyek szorosan kapcsolódnak a 2004-es narancsos forradalom, illetve a 2014-es méltóság forradalma után felgyorsult társadalmi, politikai, közgazdasági átalakulásokhoz, valamint a 2014 tavaszán kitört kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus eseményeihez.

Az egy évtizednyi különbséggel egymást követő két ukrain forradalom során egyaránt központi, szimbolikus szerepet játszott az a tér, ahol az események nagy része történt: az ukrán főváros ukránul *Маїдан незалежності*, azaz *Függetlenség tere* nevet viselő közterülete. A forradalmakról szóló hírek és tudósítások révén a tér nevéből köznevesült a *majdan* lexéma, amely ma már nemcsak a kijevi főteret, hanem az ott lezajlott eseményeket is jelenti, amint ez a Termini magyar–magyar szótárban a *majdan* szócikkben található példamondatból is kitűnik: „*Nagyszabású, véres cirkusz a köztereken ide, háború Donbászban oda, a pénzpumpa ugyanúgy működött tovább. A majdanok kifutása tovább erősíti a fenti felfogást.*”

Az ukrainai politikai válságok sorozatához köthető két további tulajdonnév köznevesülése: a *tyituska* és a *porohobot*. A *tyituska* főnév azokat a (rendszerint jó fizikumú, fiatal) személyeket jelöli, akik megfelelő fizetség fejében felbérélhetők, hogy politikai tüntetéseken vegyenek részt, vagy zavarkeltést provokáljanak a politikai ellenfelek nyilvános (kampány)rendezvényein. A *tyituska* köznév egy Vagyim Tyituska nevű bilacerkvai személy nevéből köznevesült, aki politikai megrendelésre támadt ellenzéki újságírókra. A negatív jelentéstartalmú lexéma ma már általában jelöl minden, politikai eseményeken rendbontást kezdeményező személyt, mint ebben a példamondatban: „*Sportos külsejű emberek egy csoportja kezdetben elállta Hricenko útját, majd a politikust kísérő híveire támadt. Néhányat közülük a »tyituskák« megverték.*”

A *porohobot* lexéma a 2019-es ukrainai elnökválasztások előtti időszakban jelent meg az ukrán politikai szakzsargonban és a politikai újságírásban, majd onnan átkerült a kárpátaljai magyar lapok, hírportálok szókincsébe is. A *porohobot* Petro Porosenko ukrainai politikus nevéből alakult, és az egykori elnök feltétlen híveit, politikai aktivistáit, pártjának tagjait jelöli, mint például ebben a példamondatban: „*Az utóbbinak különösen azért van nagy jelentősége, mivel az ellenzéki párt és maga Porosenko is jelentős médiával rendelkezik, lásd a Prjamij és a Pjatij tévécsatornákat, valamint a »szövetséges« Eszpresszót, továbbá a lojális szakértők, bloggerek és egyéb világhálós írogatók hálózatát, akiket a köznyelv porohobotokként emleget.*”

Több olyan szó is megjelenik a magyar–magyar online szótárban, amelyek a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktushoz kapcsolódnak. Ilyen például az ukrán *Антитерористична операція* szó szerkezetből létrejött, 'antiterrorista operáció, terrorellenes hadművelet' jelentésben használt *ATO* mozaikszó, amely a 2014 áprilisában a kelet-ukrajnai Donyeck és Luhanszk megyék területén kirobbant, több ezer áldozatot követelő fegyveres konfliktus megnevezésére szolgál. Ebből jött létre az *ATO-s* melléknév és főnév, amely egyrészt az ATO-val kapcsolatos fogalmak, tárgyak, események jelzője (például: *ATO-s veszteség, ATO-s múzeum, ATO-s veterán*), másrészt azokat a fegyvereseket jelöli, akik az ukrán kormányerők oldalán vettek, vesznek részt a harcokban.

4. Egy törvény – több címszó

Közhely, hogy a szókészlet változásai szorosan és gyorsan követik a társadalmi átalakulásokat. Egy ukrain törvény és az általa előírt közigazgatási reform következményeként például több új címszó jelent meg a Termini magyar–magyar szótárában.

Ukrajnában a Verhovna Rada⁴ (a parlament) 2015-ben fogadta el az *Önkormányzatok önkéntes egyesüléséről szóló törvényt*, amellyel kezdetét vette az ukrán közigazgatási reform, amelyet decentralizáció néven emlegetnek az ukrán sajtóban, és így került az ukrán *децентралізація* megfelelőjeként a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba a *decentralizáció* lexéma. Bár az Osiris Idegen szavak szótára (lásd Tolcsvai Nagy szerk. 2007: 208) tartalmaz *decentralizáció* szócikket, abban 'a döntések minél alacsonyabb szintre helyezése egy intézményen belül' jelentés szerepel. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban azonban a *decentralizáció* 'a járásek összevonását, illetve korábban önálló települési önkormányzatok nagyobb, több egységből álló önkormányzati társulásokba való egyesítését eredményező közigazgatási reform' jelentésben használatos.

A jogszabályban előírt közigazgatási reform során Ukrajnában számos járást vontak össze, illetve a helyi városi és falusi önkormányzatoknak társulás révén úgynevezett *kistérségekbe* (*hromada* vagy *OTH*) kellett szerveződniük. A decentralizáció keretében Ukrajnában a korábban létező 490 járásból az összevonások révén 136 új járás alakult. Kárpátalja 13 járása helyén például mindössze 6 (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Huszti, Técsői és Rahói) járás maradt, míg a korábbi 337 helyi önkormányzat 64 kistérségbe szerveződött a régióban (Csernicskó et al. 2021: 112–43).

A törvényileg előírt közigazgatási összevonások kapcsán nemcsak a *decentralizáció* lexéma került be a Termini online szótárba, hanem a több korábbi települési önkormányzat egyesülése révén létrejött önkormányzati társulást megnevező, egyébként szinonim *kistérség, hromada/hromáda*, illetve *OTH/OTG* szócikk is.

hromada (hromáda) (fn) ~k, ~t, ~ja. (Hiv) (Pol) **Ka** (ált) (szak+közél) (köz) (új) kistérség, közigazgatási egység; egyesített területi közösség; az ukrain decentralizáció folyamán létrejött településtársulás ♠ Ka Magyar szempontból sikeresnek nevezte a hromadák kialakításáról elfogadott tervezetet Barta József,

⁴ Lásd a *Verhovna Rada* szócikket a Termini magyar–magyar szótárban.

a Kárpátaljai Megyei Tanács első helyettese, a KMKSZ alelnöke. (<http://www.karpatalja.ma>) ♠ Ka *A politikus szerint a megyei adminisztráció által benyújtott kialakítási terv is kedvező volt, de sikerült tovább bővíteni a magyar érdekeltségű kistérségek számát, miután a szürtei és a kaszonyi hromada is megkapta a szükséges szavazatokat.* (<http://www.karpatalja.ma>). [ukr громада 'ua'] (→kistérség, OTG, OTH)

kistérség (fn) ~k, ~t, ~e. **kistérség** (fn) ~ek, ~et, ~e. (Hiv) (Pol) Ka (ált) (szak+közél) (köz) (új) közigazgatási egység; egyesített területi közösség; az ukrainai decentralizáció folyamán létrejött településtársulás. ♠ Ka *A decentralizációval foglalkozó szakemberek 2019-es mutatókat összegezve mérték fel az eddig megalakult kistérségek működésének hatékonyságát.* (<https://kiszo.net>). ♠ Ka *Minden kistérségben folyamatban van a koronavírus elleni védőoltások beadása, ám a legtöbb helyen még mindig nagyon alacsony az oltakozási kedv.* (<https://karpatalja.ma>). [az ukr громада 'ua' fordítása] (→hromada, hromáda, OTG, OTH)

OTH [otehe] (fn) ~k, ~t, ~je. (Hiv) (Pol) Ka (id) (szak+sajtó) (köz) egyesített területi közösség; az ukrainai decentralizáció folyamán létrejött településtársulás; kistérség ♠ Ka *Február 3. és 14. között kényszerszünetet vezetnek be a Munkácsi településtársulás (egyesített területi közösség, OTH) területén.* (<http://life.karpat.in.ua>). [ukr betűszó OTG, Об'єднана територіальна громада 'ua'] (→OTG, hromada, kistérség)

OTG [otege] (fn) ~k, ~t, ~je. (Hiv) (Pol) Ka (ált) (köz) (köz) (új) egyesített területi közösség; az ukrainai decentralizáció folyamán létrejött településtársulás ♠ Ka *Az egyesített területi közösség hromadák (OTG) – melyekből jelenleg Ukrajna-szerte 640 alakult –, működésének hatékonyságát Demjancsuk számokkal támasztotta alá.* (<https://karpathir.com>). [ukr betűszó OTG, Об'єднана територіальна громада 'ua'] (→OTH, hromada, kistérség)

A decentralizáció révén létrejött hromada/hromáda vagy kistérség, esetleg OTH/OTG élén az önkormányzati választások keretében megválasztott tisztségviselő, a sztároszta vagy elöljáró áll.

sztároszta (fn) ~k, ~t, ~ja. (...) 4. (Hiv) Ka (ált) (köz) (köz) a decentralizáció néven emlegetett ukrainai közigazgatási reform nyomán létrejött kistérségek választott vezetője, elöljárója ♠ Ka *Természetesen ez a lista is módosulni fog, hiszen biztosan lehet tudni, hogy Petei Judit a KMKSZ megyei frakciójának lesz a tagja, s feltehetően olyanok is lesznek, akik sztároszták maradnak az új közigazgatási rendszerben.* (<https://kiszo.net>). [or/ukr староста 'elöljáró, vezető' < or старейшина 'elöljáró'] (→elöljáró)

elöljáró (fn) ~k, ~t, ~ja (Hiv) (Pol) Ka (ált) (köz) (köz) (új) a decentralizáció néven emlegetett ukrainai közigazgatási reform nyomán létrejött kistérségek

választott vezetője, elöljárója ♠ Ka Az említett önkéntes egyesületsről szóló törvény a községi elöljárónak (sztároszta) egyetlen közhatalmi funkciót határoz meg (<https://www.umdsz.com.ua>) [ukr стапоcta 'ua' fordítása] (→sztároszta)

A fenti példák alapján látható, hogy egyetlen új törvény akár nyolc új szó(jelentés) megjelenését eredményezheti a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban, ez pedig akár nyolc új szócikk kialakítását vonhatja maga után a Termini online szótárban (*decentralizáció, hromada, hromáda, kistérség, OTH, OTG, elöljáró, sztároszta*). Hogy aztán a párhuzamosan használatos, szinonim *hromada, hromáda, kistérség, OTH, OTG* közül mely(ek) marad(nak) fenn hosszabb távon, csak az idő mutatja meg.

5. A szótárban szereplő szóanyag társadalmi vonatkozásai

Az ukrainai forradalmak és politikai átrendeződések természetesen nemcsak a politikai terminológiában hagytak nyomot. Figyelemre érdemes például az országban zajló jogszabályi változások következtében megjelent új lexéma: a *dekommunizáció*.

Az ukrán *декомунізація* lexéma a Szovjetunió Kommunista Pártja mint állampárt uralta szovjet korszakból megmaradt emlékművek, valamint település-, intézmény- és közterületi nevek eltüntetésének, felcserélésének folyamatát, illetve ennek a folyamatnak az eredményeit jelöli Ukrajnában. Maga a dekomunizáció egy 2015-ben elfogadott törvénycsomag alapján ment végbe, és egyrészt jelentős következményekkel járt, másrészt időnként megmosolyogtató közjátékok jellemezték (Fedinec–Csernicskó 2016a, 2016b; Csernicskó 2019: 189–205).

2015 októberében az Ukrán Nemzeti Emlékezet Intézete a dekomunizációs törvényekre hivatkozva közzétett egy 520 nevet tartalmazó listát azokról a személyiségekről, akiről nem lehet intézményt, közterületet elnevezni Ukrajnában.⁵ A listában csak olyan személyek neve szerepelt, akikre az ukrainai települések és közterek még bármilyen módon emlékeztettek. Így például rajta van a listán Lenin, illetve Marx és Engels is. Nincs viszont a listában Sztálin, akiről már rég nincs elnevezve semmi Ukrajnában.

A listában viszonylag kevés író, költő van. A törvény és a névsor alapján tehát Ukrajnában továbbra is szerepelhet közterület névadójaként például Makszim Gorkij és Vlagyimir Majakovszkij, akiről a 2012. évi CLXVII. számú, „egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról” címet viselő törvény,⁶ pontosabban az ennek alapján készült akadémiai állásfoglalás⁷ szerint Magyarországon nem lehet közterületet elnevezni.

⁵ Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

⁶ 2012. évi CLXVII. törvény egyes törvényeknek a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról. <http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a1200167.TV>

⁷ Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról. http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalo_XX_szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf

Mint ahogyan Ukrajnában nem tiltott az 1848/1849-es szabadságharc leverését ellenző orosz cári tisztet kitaláló kommunista író, Illés Béla neve sem. A kárpátaljai Beregszász városában még 2021 októberében is utca viseli a nevét.

Irodalmi kitalált személy is akad a tiltott nevek között: Pavel Korcsaginé, aki Nyikolaj Osztrovszkij *Ahogy az acélt megedzik* című regényének hőse.

Egyetlen még élő személy szerepel a Nemzeti Emlékezet Intézete által összeállított névsorban: Valentyna Tyereskova, az első női úrhajós. A legfőbb ok, amiért oda került: 2014-ben szimbolikus szerepet vállalt a Krím Oroszország általi megszállását övező politikai propagandaakcióban.

A hosszú tiltólistában egyébként három magyar név található: Kun Béla, Zalka Máté és a kevésbé ismert Gavró Lajos neve. Kunról ez olvasható a listában: „A Krími Forradalmi Bizottság elnöke. A vörös terror megszervezője a Krímen.”⁸ Zalka bűne, hogy „részt vett a szovjet hatalom kiépítésében Ukrajnában”.⁹ Gavróról annyit jegyeznek meg, hogy „Kijev katonai parancsnoka a város bolsevik megszállása idején 1919-ben”.¹⁰ A lista szerint van magyar vonatkozása Georgij Zsukov marsallnak is, az ő neve mellett indoklásként ugyanis egyebek mellett az is szerepel, hogy „a magyar forradalom egyik eltiprója 1956-ban”.¹¹

A Nemzeti Emlékezet Intézetének összesítése szerint az ország településeinek 3 százalékát kellett átnevezni a jogszabály értelmében. A 2016. július 15-i állapot szerint összesen 987 város, nagyközség és falu, továbbá 25 járás kapott új nevet (Korolenko et al. 2017: 137). Ezek egy része azonban a de facto Oroszországhoz csatolt Krím félszigeten, illetve a kelet-ukrajnai szakadárak által ellenőrzött területen található.¹² Ezeknek a településeknek az átnevezésénél nem volt arra mód, hogy a helyi önkormányzatoktól kérjenek javaslatot az új névről, ezért a Nemzeti Emlékezet Intézete tett erről javaslatot a parlamentnek (Korolenko et al. 2017: 137). Az más kérdés, hogy a Krím immáron orosz hatóságai vagy a donyecki és luhanszki szakadárak a legkevésbé sem foglalkoznak azzal, hogy Kijevben időközben átneveztek egyes járásokat, településeket. Kijev úgy hidalta át ezt a problémát, hogy az érintett területekre vonat-

⁸ Kun a tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióba menekült, ahol kinevezték a Krími Forradalmi Bizottság elnökévé.

⁹ Zalka Máté (született Frankl Béla) katona volt az első világháborúban, Doberdónál is harcolt az olasz fronton. 1916-ban orosz fogságba esett, és az 1917-es fordulat után a kommunizmus híve lett. Részt vett az oroszországi polgárháborúban. 1936-tól Lukács Pál tábornok néven a spanyolországi polgárháborúban harcolt a 12. nemzetközi brigád parancsnokaként, ahol 1937-ben elesett. A Doberdó című regény írója. A szovjet korszakban a kárpátaljai Ungvár egyetlen magyar tannyelvű iskolája viselte a nevét (ma Dayka Gábor Középiskola).

¹⁰ A Máramaros vármegyéből származó Gavró az első világháborúban orosz fogságba esett, ahol belépett a kommunista pártba. A vörösök oldalán részt vett az oroszországi polgárháborúban. Később különböző párt- és katonai megbízásokat teljesített, főként a Szovjetunió távol-keleti területein. Ahogyan Kun Béla, ő is a szovjet terror áldozata lett: 1937-ben letartóztatták, 1938-ban kivégezték.

¹¹ Zsukov a második világháború hősei közé tartozik, Leningrád felszabadítója, Berlin egyik elfoglalója.

¹² Эксперты создали карту декоммунизации Украины. <http://korrespondent.net/ukraine/3536680-eksperty-sozdaly-kartu-dekommunyizatsyy-ukrainy>

kozó átnevezési döntések nem a kihirdetés napján lépnek hatályba, hanem majd csak a területek fölötti kontroll visszaszerzése után (Korolenko et al. 2017: 137).

A Nemzeti Emlékezet Intézete olyan útmutatókat, infografikákat is közzétett a honlapján, amelyek arról tájékoztatták a polgármestereket, hivatalnokokat, a közvéleményt, mi a módja a települések, közterületek vagy intézmények névváltoztatásának, összefoglalóan bemutatták a betiltott jelképeket.¹³ A közterületek (utcák, terek) átnevezését egy 150 oldalas informatív brosúra mutatta be lépésről lépésre.¹⁴ Ukrajna akkori elnöke, Petro Porosenko államfő bizakodva jelentette ki: nemzetbiztonsági érdek a dekommunizáció mielőbbi befejezése.¹⁵ Ennek ellenére nem minden település fogadta örömmel a gyakran csak felülről erőltetett átnevezést. E tekintetben tanulságos Dnyipropetrovszk város névváltoztatási hercehurcája.

A II. (Nagy) Katalin orosz cárnő uralkodása idején, a 18. század végén alapított település a *Katerinoszláv* (Катеринослав) nevet kapta. Azon a helyen azonban már korábban, a 17. században állt egy *Kodak* nevű erőd, amely a lengyel–litván nagyfedelemiség keleti határát jelző erődítmény volt. Rövid ideig (1798–1801 között) a település viselte a *Novoroszijszk*, illetve (1918–1919-ben) a környék kozák szicsekhez kapcsolódó törtérete utaló *Szicseszlav* nevet is. E megszakításoktól eltekintve azonban 1784 és 1926 között *Katerinoszláv* volt a neve. A város a szovjet hatóságoktól kapta 1926-ban oroszul a *Dnyepropetrovszk*, ukránul a *Dnyipropetrovszk* nevet a Dnyeper folyóról, illetve Grigorij Petrovszkij szovjet–ukrán politikusról. Petrovszkij neve is szerepel azonban azoknak a történelmi személyiségeknek a sorában, akikről nem lehet semmit sem elnevezni Ukrajnában.¹⁶

Az Ukrajna legnagyobb folyója mellett elterülő megyeszékhely új nevének kiválasztása során több történelmi névvel is számolni kellett tehát, és ennek megfelelően számos névjavaslat merült fel. Ám kétségkívül a legeredetibb ötlettel a városi önkormányzat¹⁷ és Olekszandr Vilkul¹⁸ ellenzéki parlamenti képviselő állt elő. A Vilkul által a parlament elé törvénytervezetként beterjesztett elképzelés szerint¹⁹ Dnyipropetrovszk névváltoztatás utáni új megnevezése: *Dnyipropetrovszk*...

A javaslat lényege, hogy a város nevében előtagként megmarad a Dnyeper (ukránul Dnyipro) folyó neve, de a szovjet–ukrán politikus helyére (Szent) Péter (ukránul:

¹³ https://mega.nz/#F!o5AVHawA!Ql1QLpqpMmc41_ysUIY0RQ!0gJXBYDK

¹⁴ <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/perejmenuvannja-vulyc.pdf>

¹⁵ Порошенко: Декомунізація повинна бути завершена. <http://korrespondent.net/ukraine/3682845-poroshenko-dekommunizatsiya-dolzha-byt-zavershena>

¹⁶ Petrovszkij (1878–1958) ukrán családba született forradalmár, szovjet párt és közéleti személyiség volt. 1922-ben ukrán részről ő írta alá a Szovjetunió megalakulásáról szóló szerződést.

¹⁷ Депутати змінили «інтимологію», щоб зберегти назву Дніпропетровську. <http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/29/7094054/>

¹⁸ Вілкул пропонує перейменувати Дніпропетровськ у Дніпропетровськ. <http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/4/7097863/>

¹⁹ Проект Постанови про збереження найменування міста Дніпропетровськ Дніпропетровської області (щодо зміни етимології найменування міста - визначення найменування міста Дніпропетровська за назвою ріки Дніпро та на честь Святого Апостола Петра). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58036

Petro) apostol kerül. Azaz: a település neve továbbra is *Dnyipropetrovszk* marad ugyan, de név etimológiája módosul: *Dnyipro* + *Petrovskij* helyett *Dnyipro* + *(Szent) Péter/Petro apostol* lett volna a névadó.

A Nemzeti Emlékezet Intézete a javaslat kapcsán így foglalt állást: „Valós párbeszédet kell folytatnunk a múltról. Ezek a játékok és trükkök a totalitarizmus véres öröksége körül istenkáromlás és sértés az áldozatok millióinak emléke előtt. A régi név elutasítása a történelmi név vagy egy új elnevezés keresését feltételezi, nem pedig a régi név új magyarázatának kitalálását.”²⁰

Andrej Portnov történész a település neve kapcsán már korábban elindult vitát összefoglalva találóan jegyezte meg: „jelzésértékű, mennyire nem beszélnek arról, a város orosz történelmét hogyan lehetne úgy integrálni a mai hivatalos narratívába, hogy az egyensúlyt teremtsen a valódi és képzelt, politikailag veszélyes tartalmak között; hogyan lehetne a katalini fejezetet (a kozák fejezettel együtt) a pillanatnyi politikai harc fegyveréből turisztikai védjeggyé és a város sajátos történelmi emlékezetének elemévé alakítani. Nem kevésbé fontos, hogy [...] marginalizálva van a lengyel történelem, pedig a 17. században keletkezett Kodak, mint a Rzecz Pospolita legkeletibb erődtíme, ily módon tudná betölteni szerepét a régió »európaiságának« konstruálásában” (Portnov 2009: 38).

Végül egyébként hosszas vita után egy 2016. május 19-én hozott parlamenti határozat alapján *Dnyipropetrovszk* új neve – a folyóval azonos – *Dnyipro* lett.²¹

Más városok sem nyeltek le némán az átnevezés kényszerét. Így például *Kirovohrad* (Кіровоград) lakossága is tiltakozott az ellen, hogy *Kropivnickij* (Кропивницький) lett az új neve. A helyi hatóságok a témában folytatott polémia során javasolták, hogy a település kapja vissza eredeti, az 1775-ös városalapításkor kapott és az 1924-es első átnevezésig viselt *Єлисаветград* (Jelisavetgrád) nevet, amelyet a központi hatóságok azzal utasítottak el, hogy az a cári Oroszországra utal (Korolenko et al. 2017: 140).²²

A kijevei hatalom – nem törődve az ellenkezéssel – parlamenti határozatokkal változtatta meg tehát az ellenálló települések nevét. Így 2016-tól a két említett megyeszékhely is új néven szerepel Ukrajna térképén. A két megye azonban maradt a régi nevén: *Dnyipro* városa továbbra is *Dnyipropetrovszk megye* (Дніпропетровська область), *Kropivnickij* pedig *Kirovohrad megye* (Кіровоградська область) székhelye. Hogy itt miért maradhatott meg a kommunista múlthoz kötődő név? Mert a megyék átnevezéséhez az alkotmányt is módosítani kell, amely – az ország közigazgatási felosztását meghatározó 133. cikkelyben – konkrétan megnevezi az ország megyéit, köztük *Dnyipropetrovszk* és *Kirovohrad* megyét is (Korolenko et al. 2017: 135). Az alkotmánymódosításhoz azonban máig nincs meg a kétharmados többség.

²⁰ <http://www.memory.gov.ua/news/faq-use-shcho-vi-khotili-diznatisya-pro-dekomunizatsiyu>

²¹ Постанова Верховної Ради України № 1375-19 «Про перейменування міста Дніпропетровськ Дніпропетровської області» від 19.05.2016 р. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1375-19>

²² В Кіровограді митинги из-за перейменування города. <http://korrespondent.net/ukraine/3608275-v-kyrovohrade-mytynhy-yz-za-pereymenovanyia-horoda>

A Magyarországgal szomszédos Kárpátalján is nyilvánosságra hozták a dekomunizációs törvény értelmében átnevezendő települések és közterületek listáját, ahol két település és 558 közterület megnevezése szerepelt.²³ Az egyik átnevezendő település, *Komszomolszk* az 1947-ig használt *Nyimecka Mokra* (Німецька Мокра/ Németsmokra) helységnévhez tért vissza. A másik átnevezendő falu *Zsovtneve* (Жовтневе) község volt, amely eredetileg az 1917-es nagy októberi szocialista forradalomra utalva kapta a nevét; az ukrán *жовтень* (zsovteny) szó jelentése 'október', a *жовтневе* nagyjából azt jelenti: *októberi*. A helyi önkormányzat azonban megtagadta a névváltoztatást. Indoklásuk szerint a község nem az 1917-es pétervári fegyveres puccsról, hanem a helyi, jellegzetesen sárgás színű agyagos talajról kapta a nevét; a település neve így szerintük az ukrán *жовтий* (sárga) melléknévből eredeztethető.²⁴ A megyei és kijevei vezetés azonban nem fogadta el az érvelést, így a falut ma már *Zaberezs* (Забереж) néven kell keresni a térképeken.

A dekomunizáció kapcsán az ukrán fővárostól távoli Kárpátalja az országos sajtóba is bekerült. Nagy érdeklődést váltott ki ugyanis, amikor Hennagyij Moszkal, Kárpátalja akkori kormányzója rendeleti úton az ukránul *Калини*, magyarul Alsókalina nevű községben a Lenin utcát a Beatles legendás tagjáról, John Lennonról nevezte el.²⁵ Leninből így lett a dekomunizáció révén Lennon.

Bár a dekomunizációs törvényből nem következik, és a jogszabály alapján a Nemzeti Emlékezet Intézete által összeállított listában ennek megfelelően nem is szerepelnek a szovjet korszakhoz nem kötődő orosz történelmi vagy kulturális személyiségek nevei, Ukrajna megpróbálja az átnevezési hullámot és a dekomunizációt összekapcsolni a deruszfikációval és az ukránosítással. „A dekomunizáció folyamata [...] nem lesz teljesen sikeres a deruszfikáció és a dekolonizáció folyamatának megkezdése nélkül” – véli például Tarsz Maruszik (2016).

Érdekes azonban, hogy – bár egyértelműen kötődnek a szovjet rendszerhez és a kommunista múlthoz – nem kerültek tiltólistára Ukrajnában és Kárpátalján sem az olyan közterületi nevek, mint például a *Partizán utca* vagy a *Borkanyuk utca*, *Vakarov utca*. Ennek egyszerű oka van: a szovjet partizánok, illetve Borkanyuk²⁶

²³ Перелік назв вулиць, провулків, площ тощо (у розрізі населених пунктів району, міста), визначених для перейменування. <http://zakarpattia.net.ua/Blogs/143392-Dvasela-ta-558-vulyts-ploshch-i-provulkiv-na-Zakarpatti-maly-by-zminyty-nazvy>

²⁴ Még mindig sok a szovjet rendszerhez köthető utcanév Kárpátalján. <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/kozelet/meg-mindig-sok-a-szovjet-rendszerhez-kotheto-utcanev-karpataljan/>

²⁵ http://www.moskal.in.ua/index.php?category=news&news_id=2128. John Lennon nevét viseli ezentúl a Lenin utca egy kárpátaljai faluban. <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/kozelet/john-lennon-nevet-viseli-ezentul-a-lenin-utca-egy-karpataljai-faluban/>

²⁶ Oleksza Borkanyuk (1901–1942) a Magyar Királyságban született, a mai Kárpátalja területéhez tartozó Kőrösmezőn. Amikor a régió Csehszlovákia része volt, a Szovjetunióban tanult. Rövid kitérők után 1941-ben tért vissza az akkor ismét Magyarországhoz tartozó Kárpátaljára, ahol partizánként, illetve a földalatti kommunista mozgalom egyik szervezőjeként működött. 1942-ben a magyar katonai elhárítás egy partizánakció során elfogta. Egy budapesti börtönben halt meg. Miután Kárpátalja Szovjet-Ukrajna része lett, hamvait szülőföldjére szállították. 1965-ben megkapta a Szovjetunió Hőse címet.

és Vakarov²⁷ a második világháború éveiben a szovjetek oldalán részt vettek az akkor Magyarországhoz tartozó Kárpátalja elfoglalásáért vívott harcokban, az antifasiszta mozgalomban, azaz részei a Kárpátalja Szovjet-Ukrajnához csatlósát legitimáló emlékezetpolitikának. Máig nem háborgatta senki például a *Partizán utca* és a *Borkanyuk utca* névtábláját Nagyszőlősen vagy a *Vakarov* utcáét Csapon. Egyébként az MTA fentebb idézett állásfoglalása szerint a *partizán* Magyarországon „nem használható közterület elnevezésére”, ugyanis „a kifejezés közvetlenül utal az önkényuralmi politikai rendszer kiépítését elősegítő idegen állam fegyveres erejére, a szovjet hadsereg és annak irreguláris katonai »szervezetére«”.²⁸

A dekomunizációs törvény hatását jól érzékeltetik ezek a számok: 1986 és 2013 között Ukrajnában összesen 591 település esett át névváltoztatáson (ebből 138 kárpátaljai település volt);²⁹ a dekomunizációról szóló törvény következményeként 2015 és 2016 között, gyakorlatilag egyetlen év alatt, 987 településnevet módosítottak az országban.

A *dekomunizáció* lexéma természetesen a dekomunizációt előíró törvény elfogadását követően (szinte) azonnal megjelent a kárpátaljai magyar sajtóban és közbeszédben is.

6. Összefoglalás

A fent említett (és persze az adatbázisban szereplő, de itt nem említett) szavak Kárpátalján általában széles körben ismertek. A helyi magyar nyelvű sajtóban (és onnan átvéve nem ritkán a magyarországi hírügynökségek közleményeiben) is gyakran megjelenő nyelvi elemek jól jelzik, milyen gyorsan változhat egy nyelv szókészlete. Arra is rávilágítanak azonban ezek a szavak, hogy – Szilágyi N. Sándor (2008: 106) megállapítása szerint – Trianon óta „a Kárpát-medencében a magyar nyelv nem egyetlen országban változik, hanem a történelem jelenlegi állása szerint most éppen nyolcban egyszerre, a nyelvi változást pedig minden országban más-más tényezők befolyásolják. Ennek következtében az egyes országokban a magyar nyelvnek sajátos változatai alakultak ki, amelyek, ha nem térnek is el egymástól annyira, hogy az emberek ne értenék meg továbbra is könnyűszerrel egymást, számos, viszonylag könnyen azonosítható jellegzetességet mutatnak. Emiatt szoktunk velük kapcsolatban nyelvi különfejlődésről is beszélni.”

²⁷ Dmitro Vakarov (1920–1945) oroszul író költő a Magyar Királyságban született, a mai Kárpátalja területéhez tartozó Iza községben. Huszton és Prágában végezte a gimnáziumot, majd 1941–1944 között Budapesten volt egyetemi hallgató. Antifasiszta tevékenysége miatt 1944 áprilisában letartóztatták, Németországban halt meg. Halála után megkapta a „Harci Cselekményekért” kitüntetést, és posztumusz felvették a szovjet írószövetség tagjai közé.

²⁸ Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról. http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalalo_XX_szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf

²⁹ Алфавітний покажчик нових і старих найменувань населених пунктів, які були перейменовані з 01.01.1986 по 01.02.2013. <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/d06.rtf>

Nem is oly régen, *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozat első kötetének sorozatszerkesztői előszavában Kontra Miklós (1998: 13) még azt írta: „Tabut feszeget és méhkasba nyúl, aki a kisebbségben élő magyarok nyelvét kutatja a XX. század utolsó évtizedében [...], mert a magyar nyelvtudomány a Trianont követő hét évtizedben a kétnyelvűségbe került kisebbségi magyarok nyelvhasználatát nemigen vizsgálta tudományos objektivitással”. Azóta sok víz lefolyt a Kárpát-medence folyóin, és – részben épp az említett sorozat kötetei révén – ma már sokkal többet tudunk Trianon nyelvi következményeiről. Mára már természetesnek fogadjuk el a nyelvi különfejlődés tényét. Ezt jelzi például, hogy abban a kötetben, ahol Szilágyi fentebb idézett tanulmánya megjelent, további öt szerző (Görömbei 2008; Veres 2008; Lanstyák 2008; Péntek 2008 és Csernicskó 2008) írásában is szó esik a nyelvi különfejlődésről.

A nyelvi különfejlődés kutatásának egyik fontos eredménye, hogy a magyar értelmező kéziszótár 2003-ban megjelent második, átdolgozott kiadásában (Pusztai szerk. 2003) már több olyan szó vagy szójelentés is szerepel, amelyek Magyarországon nem, csak a kisebbségi magyar régiókban élők nyelvhasználatában élnek (Beregszászi–Csernicskó 2004: 127–38). Az átdolgozott kéziszótárba mindössze 383 olyan szó került, amelyek a Magyarországon kívüli magyar nyelvváltozatok sajátos elemeit reprezentálják; ez a szótár a címszavainak 3 ezreléke: 250 szlovákiai szó mellett 91 romániai és 38 ukrainai került be a szótárba (Kiss 2004). Azóta azonban a Magyarországon kívüli magyar nyelvváltozatok sajátos lexikai elemei közül több más szótárba is bekerült néhány (Csernicskó–Hires–Márku 2010: 91), így ezek a szótárak már nemcsak a magyarországi magyar, hanem valóban a magyar nyelv szótárai, és ezzel kezdetét vette a magyar nyelv határtalanítása (Tolcsvai Nagy 2018; Péntek 2018).

A Termini magyar–magyar szótára kiváló alátámasztása annak, hogy „[a]z adminisztratív határok kialakulásuk után elkezdik befolyásolni a határon belül és azok másik oldalán beszélt nyelvváltozatokat. Mivel a határok meghatározzák a nyelvet beszélők szociális hálóit, a határon belüli kapcsolatok felerősödnek, a határon átnyúló kapcsolatok akadályokba ütköznek. Így az államhatárok kettős természetűek, mivel egyszerre idéznek elő konvergenciát és divergenciát: a határon belül beszélt változatok elkezdnek egymáshoz közeledni és a kiegyenlítődés irányába fejlődni, míg a határ másik oldalán beszélt változatok elkezdnek különfejlődni, sőt végül új nyelvvé alakulhatnak” (Palander–Riionheimo–Koisvisto 2018: 7). A magyarországi és határon túli magyar nyelvhasználat közötti eltérések tehát természetes nyelvi folyamatok szükségszerű következményei, amelyek azonban önmagukban nem fenyegetik a magyar nyelv egységét a Kárpát-medencében (Szilágyi 2008; Lanstyák 2008; Csernicskó 2003). Az angol, német, spanyol, francia, olasz nyelvváltozatok között jóval nagyobb eltérések vannak, mint a magyar nyelv különböző változatai között, mégsem szakadtak több különböző nyelvre. Persze azt is jól tudjuk, hogy ha a politikai érdekek úgy kívánják, akkor az egyes nyelvváltozatok közötti eltérések, akár a viszonylag csekélyek is, akár önálló irodalmi nyelvek kodifikálásához is vezethetnek, ami szükségszerűen együtt jár a különálló nemzeti identitások kialakulásával is (Kamusella 2015; Csernicskó 2020). Amíg azonban a határokon túli

magyarok az egységes magyar nemzet részének tekintik magukat, és a magyar nyelv az identitásuk lényegi összetevője, a magyar nyelv egysége – az egyebek mellett a Termini magyar–magyar online szótári adatbázisa révén is dokumentált különbségek ellenére – fennmarad. Ahhoz azonban, hogy a magyar nyelv hosszú távon megőrizhető legyen a Kárpát-medence Magyarországon kívüli régióiban, sok mindenre szükség van. Egyebek mellett arra, hogy a szomszédos államok többségi nemzetei ne tereljék a nyelvi jogaik korlátozásával az asszimiláció felé a területükön élő magyar kisebbségi közösségeket.

SZAKIRODALOM

- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve.* Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvar.
- Benő Attila – Juhász Tihamér – Lanstyák István 2020. A Termini „határtalan” szótára. *Magyar Tudomány* 181/2: 153–63. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- Beregszászi Anikó 1997. Kárpátaljai szavak a Magyar Értelmező Kéziszótárban? *Pánsíp* V/2: 24–7.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004. *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* PoliPrint, Ungvár.
- Csernicskó István 2003. A nyelvi egységről és a nyelvi különfejlődésről. In: Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* PoliPrint, Ungvár, 251–8.
- Csernicskó István 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 153–70.
- Csernicskó István 2019. *Fények és árnyak: Kárpátalja nyelvi tájképéből.* Auditor-Shark, Ungvár.
- Csernicskó István 2020. A verbális repertoár elemeinek osztályozása nyelvpolitikai nézőpontból: az északi szláv dialektuskontinuum kárpátaljai szakaszának példája. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül.* Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 44–74.
- Csernicskó István – Hires Kornélia – Márku Anita 2010. A szókölcsonzés. In: Csernicskó István (szerk.): *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* MTA–Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóintézet, Budapest–Beregszász, 82–93.
- Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Enikő 2021. *A magyarok és a Magyar nyelv Kárpátalján.* Termini Egyesület, Törökbálint.
- Fedinec Csilla – Csernicskó István 2016a. Az Ukrajnából száműzött Lenin. Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? *Regio* 24/1: 73–124. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i1.96>
- Fedinec Csilla – Csernicskó István 2016b. Декомунізація в сучасній Україні: пошук шляхів в області історії, ідентичності і мовної політики. *Історическа Експертиза* 4: 67–88.
- Görömbei András 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 136–52.
- Kamusella, Tomasz 2015. *Creating Languages in Central Europe During the Last Millennium.* Palgrave Macmillan, New York. <https://doi.org/10.1057/9781137507846>

- Kiss Jenő 2004. Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár. *Magyar Tudomány* 5: 670–3.
- Kontra Miklós 1998. Sorozatszerkesztői előszó. In: Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 13–5.
- Korolenko, Bohdan – Karetnyikov, Igor – Majorov, Makszim 2017. Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки. *Місто: історія, культура, суспільство* 1: 134–41.
- Lanstyák István 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 118–35.
- Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2011. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. In: Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálozat tíz éve*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvár, 340–58.
- Maruszik, Tarasz 2016. День слов'янської писемності і культури: декомунізація буде неповна без дерусифікації. *Портал мовної політики*, <http://language-policy.info/2016/06/den-slov-yanskoji-pysemnosti-i-kultury-dekomunizatsiya-bude-nepovna-bez-derusyfikatsiji/>
- Palander, Marjatta – Riionheimo, Helka – Koivisto, Vesa 2018. Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders. In: Palander, Marjatta – Riionheimo, Helka – Koivisto, Vesa (eds.): *On the Border of Language and Dialect*. Finnish Literature Society, Helsinki, 7–15. <https://doi.org/10.21435/sflin.21>
- Péntek János 2009. Termini: The Network of Hungarian linguistic Research Centres in the Carpathian Basin. *Minorities Research* 11: 97–123.
- Péntek János 2018. A külső régiók. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 179–98.
- Portnov, Andrej 2009. Történelemírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In: Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 11–49.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 105–17.
- Tolcsai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 150–63.
- Veres Valér 2008. A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 35–60.

Csernicskó István
egyetemi tanár

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola és Pannon Egyetem
<https://orcid.org/0000-0003-4512-988X>

Márku Anita
egyetemi docens

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar
Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti
Kutatóközpont
<https://orcid.org/0000-0001-8976-117X>

SUMMARY

*Csernicskó, István; Márku, Anita***Samples of the Subcarpathian material of the Termini Hungarian-Hungarian dictionary**

The paper gives a foretaste of the Subcarpathian material of the Termini Hungarian-Hungarian dictionary, showing how close correlations can be seen between social and political changes occurring in Hungarian-speaking regions outside Hungary and the extension of the material of that online dictionary. The analysis points out that the varieties of Hungarian in the surrounding countries necessarily exhibit divergent developments in an intimate relationship with the social, political, economic, and cultural state of affairs observable in the individual countries. The authors also draw the readers' attention to the fact that a number of loanwords are used in the Hungarian varieties of the neighbouring countries that are known in several regions, rather than in just one, and that some of these are also included and exemplified in the online dictionary.

Keywords: Termini dictionary, Subcarpathia, word borrowing, language and society, online dictionary

Mondá – mondta. A folyamatos és az egyszerű múlt idő konstruálási mintázatai 19. századi naplókban¹

1. Bevezetés

A nyelvi tevékenység csakis a maga kontextusában érvényesül, ezért a leírásnak is ezt kell figyelembe venni. A múlt idők vizsgálata a szövegtípusnak és a szövegtípushoz kapcsolódó jellegzetes beszédhelyzeteknek, a beszélők interaktív és interszubjektív nyelvi tevékenységformáinak az együttes leírásával lehetséges.

Az alábbi tanulmány öt 19. századi, reformkori napló szövegében elemzi az egyszerű és az elbeszélő múlt idejű igealakok megoszlását. A vizsgálat a *mond* ige használatára korlátozódik. Az elemzés bemutatja, hogy a *mond* ige a naplókban túlnyomó többségben elbeszélő múlt időben konstruálódik meg, *hogy* kötőszós tartalomkifejtő összetett mondatok főmondataként, a mellékmondatban a mondás által újrakonstruált szövegében episztemikus közvetlenséggel hozza be a naplószöveg egyik szereplőjének nyelvi tevékenységét, a beszéd vagy a naplóíró részvételével lezajlott beszélgetés átélő, részvételi, tanúsági felidézésével. A *mond* igenek ez a meglehetősen következetes használata a felidézett kommunikációs helyzet és a naplóírás kommunikációs helyzete közötti szoros összefüggést mutatja, szemben a más jellegű eseményeknek a korpuszban gyakran egyszerű múlttal kifejezett temporalitásával.

Az itt vizsgált naplók művészi, irodalmi jellegét a jelen tanulmányban nem vizsgálom, jóllehet a különbségek nyilvánvalóak.

Az elbeszélő múlt (általában a magyar múltidők) történeti kutatása igen kiterjedt, és főképp a régebbi századokra (az ómagyar és a középmagyar korszakokra) összpontosít (lásd Abaffy 1992; Mohay 2018). A 19. századra a múlt idők rendszere fokozatosan átalakult, csak az elbeszélő és az egyszerű múlt idő maradt meg ténylegesen. Ezek használata és megoszlása folyamatosan változott. Egyrészt az elbeszélő múlt a század végére valóban eltűnt a használatból (a szépirodalom területére lásd J. Soltész 1957). Másrészt – és ez az érdekesebb az alakulástörténetben – a két múlt idő funkcionális elkülönülése még egyszer megtörtént. Az elbeszélő múlt időt az írott szövegekben, ott is a választékosabb, tervezett szövegekben használtatották. Ennek a használatnak az egyik jellemzője a beszélő nézőpontjában az elbeszélő múlt által megjelenített közvetlen tapasztalatiság, az átélés, a szemtanúság volt, a másik ezzel szoros összefüggésben a folyamatosság, az elbeszélt esemény temporalitásának a múltból felidézett szimulációs folyamatos jelen ideje. Nem véletlen, hogy – legalábbis a jelen vizsgálat korpuszában, a naplókban – a kommunikációs igék az átlagnál jóval nagyobb mértékben jelennek meg elbeszélő múlt idős alakban. Ehhez a gyakorisághoz csak a létige hasonló múltbeli lehorgonyzása hasonlítható. Ezzel együtt is egyértelmű, hogy az 1830-as, 1840-es években írt naplókban sem következetes az elbeszélő múlt idő használata, még a kommunikációs igék tartományában sem.

¹ A dolgozat elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatta. Köszönöm Csonotos Nóra és Tátrai Szilárd gondos és segítő kiegészítéseit.

2. A korpusz

A jelen tanulmányban a múlt idő szempontjából vizsgált naplók fő adatai a következők (a bibliográfiai leírásokat lásd a Források alatt).

Bártfay László kiadott naplója 1838. januárja és 1841. decembere között készült. A napló terjedelme 138 ezer szó, 980 ezer karakter szóközökkel. A *mond* ige adatai: *mondám* 68, *mondá*, *monda* 155, *mondánk* 2, *mondák* 9; *mondtam* 3, *mondtá* (igekötővel is) 4; *mondták* 2. Elbeszélő múlt idős alak 234, egyszerű múlt idős alak 9.

Kölcsey Antónia naplója 1838. májusa és 1844. decembere között készült, nagyobb kihagyásokkal. A napló terjedelme 25 600 szó, 162 600 karakter szóközökkel. A *mond* ige adatai: *monda* 4, a *mondá* 29, *mondám* 2. Elbeszélő múlt idejű ragozott alak 36, egyszerű múlt idejű alak: *mondtá*, *mondtam*, *mondták* összesen 6.

Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplója 1832. decembere és 1833. augusztusa között készült. A napló terjedelme 65 ezer szó, 428 ezer karakter szóközökkel. A *mond* ige adatai: *mondám* 5, *mondád* 1, *mondá*, (igekötővel is) 12, *mondánk* 3, *mondák* 22, *mondának* 9. Elbeszélő múlt idős alak: 52, egyszerű múlt idejű alak: 0.

Slachta Etelka itt idézett naplója 1838. december és 1840. áprilisa között készült. A napló terjedelme 31 ezer szó, 214 ezer karakter szóközökkel. A *mond* ige adatai: *mondám* 23, *mondá* 120, *mondánk* 3, *mondák* 5; *mondtam* 2, *mondtá* 4, *mondtak* 1, *mondtuk* 1, *mondták* 1, *mondtak* 1. Elbeszélő múlt idős alak: 151, egyszerű múlt idejű alak: 10.

Tóth Péter naplójának itt vizsgált első részei 1836. júniusa és 1837. februárja között készültek (az 1984. évi kiadásban 1–152. oldal). A napló e szakaszának terjedelme 27 ezer szó, 170 ezer karakter szóközökkel. A *mond* ige adatai: *mondám* 35, *mondá* 69, *mond* 4 (E/3. alak), *mondánk* 2, *mondók* 2, *mondák* 1; *mondtam* 5, *mondtá* 2, *mondott* 1, *mondtuk* 3. Elbeszélő múlt idős alak: 113, egyszerű múlt idős alak: 10.

Az egyszerűnek tűnő taxonómia meglehetősen egyértelmű képet mutat: az öt, habitusukban, társadalmi helyzetükben és íráshoz való viszonyukban erősen különböző naplóíró egységesen az elbeszélő múlt időt alkalmazza túlnyomó többségben a *mond* igével megkonstruált nyelvi szerkezetekben. Ez az arány más, itt nem említendő kommunikációs igék esetében is hasonló.

Az alábbiakban a *mond* ige két múlt idejű alakjának megoszlását, az elbeszélő múlt idő funkcióit a konstruálás kontextuális közegében mutatom be.

3. A napló szövegtípusa

Az irodalomtudomány, elsősorban a formalista elméletek sora a perifériára helyezte a napló műfaját. Mégis, főképp a 19. században, elsősorban a romantika irodalmi folyamataiban megnőtt a napló jelentősége (vö. Szegedy-Maszák 2002). Ez az alakulástörténet túllépett a szűkebben vett irodalom hatókörén, az írás, az emlékezés, a dokumentálás és a nyelvi konstruálás olyan tevékenységformái alakultak ki – összhangban az európai folyamatokkal –, amelyek a személyiség nyelvi megkonstruálását, az események, reflexiók (például a belső feszültségek, válságok), érzések,

tervek, álmok rögzítését valós és virtuális hálózatokban helyezi el. A napló az önreprezentáció és a naplóíróval összefüggésbe kerülő személyek és események, viszonyok beírásának a diszkurzusa.

A naplóírás személyes, ezért részben spontán, de egyúttal a tudatos megformálás nyelvi cselekvése. A napló monologikus, írott és tervezett szöveg, vagyis a beszélő (a naplóíró) egyedül beszél, sőt egyedül van a bejegyzés során, hiszen a naplóírás cselekedete az magánszférába tartozik. Ebben a magányhelyzetben a naplóíró jórészt tudatosan hozza létre szövegét, eldönti és kiválasztja, mit jegyez be, milyen nyelvezettel. A naplóíró saját kommunikációs teret és tevékenységi formát hoz létre. A napló alapegysége a bejegyzés. A bejegyzések szerkezete dátum szerint időrendi, általában napi egységekben. Fontos jellemző a folytonosság, a bejegyzések egymásra következőzése. „[A] naplók általában a célulvűen előre haladó vallomás és a töredékszerű följegyzéshalmaz végletei között helyezhetők el” (vö. Szegedy-Maszák 2002).

A napló jellegzetesen perspektivált: nem az események taxonómiája, hanem a naplóíró számára fontosak említése a meghatározó. A naplóírás referenciális és faktuális nyelvi tevékenység (nem képzeleti; lásd Z. Varga 2020: 330). A napló nézőpontoszerkezetében egyrészt a saját beszélői nézőpont (a referenciális központ; vö. Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2017: 940 kk.) állandóan érvényesül, a naplóíró beszél, döntően egyes szám első személyben. Másrészt e nézőpontoszerkezetben a tudatosság szubjektuma hangsúlyosan a naplóíró, ő az információ forrása, ő felelős a beírtak hiteléért.

A naplóíró beszélő egyes szám első személyben szólal meg, ebből a referenciális központból konstruálja meg a beírandókat. Ez a beszédmód a monológ több jellegzetességét fölerősíti. A naplóíró alapvetően önmagához beszél, amikor saját magáról ír. A naplóbejegyzésre az itt vizsgált korpuszban eltérő mértékben jellemző az önreflexió, az események és viszonyok közvetlen tárgyias és reflexív följegyzése mellett. Az elbeszélő és az elbeszéltné közötti távolság változó; például Slachta Etelka naplójában a viszony igen közelinek látszik, hasonlóan Bártfay László szövegében is; míg Tóth Péter vagy Kölcsey Ferenc naplójában az erős személyes reflektáltság miatt is ez a távolság jelzetten nagyobb. Az alábbi részletben (mint másutt is) Kölcsey E/3. alakban szól saját magáról:

- (1) A szatmári követ éppen e napra volt a nádor ebédjéhez meghiva; s érezvén, hogy midőn közügyet védelmez, akkor sohasem személyességből szokott kiindulni: önérzésébe leplezve jelent meg a haragvónak asztalánál. Tartott az ebéd; s azalatt, míg a vendégek feszes ruhákban, karddal oldalaikon s kalppaggal félkezeikben bajjal költék el az étkeket: a fenség komolyan üle székén, és sem tartós, sem hangos beszédbe nem ereszkedik. Felkelénk, s a melléktérben sorban várók a hercegi gazdát egyik vendégétől másikig rövid beszélgetés közben járdáim. S uraságod társa hol van? kérdé a szatmári követet, reá kerülván a sor. Serenissime! ő betegebb, mintsem megjelenhetett volna. (Kölcsey Ferenc, 1833. május 23.)

A naplóbejegyzés szubjektivizált (minden E/1. beszéd az valamilyen mértékig), de egyúttal objektivizált, amennyiben a saját magáról mint az események, folyamatok

szereplőjéről ír (ehhez lásd Langacker 2006; Kugler 2013). A szubjektivizáló részek (például az E/1. alakú bejegyzések és az implicit értékelő beszélői jelenlét) gyakorisága a naplóbejegyzés általában rövid, tömör jellegének is eredménye: a naplóban kimondatlan, bennfoglalt, sugallt tartalmak is vannak, amelyek szubjektivizációs szerkezetekben válnak elérhetővé (ha egyáltalán) a napló külső olvasója számára.

A fenti rövid leíráshoz hangsúlyosan hozzátartozik, hogy ugyanakkor a napló elsődlegesen nem nyilvánosságnak szánt írásmű, az itt tárgyalt, az 1830-as, 1840-es években írt naplók bizonyosan nem azok (ezzel a diszkurzív alapállással kerül szembe az írói napló a 20. század első felében, és nyíltan a világhálón a blog). A naplóíró önmagához szól, befelé fordul, a magán-, sőt intimszférában beszél bizalmasan, de tudja, hogy ez óhatatlanul kifelé is irányul, mások is elolvashatják. Személyes, ezért részben spontán, de egyúttal gondosan megformált írás.

Főképp a későbbi jövőre tekintve a nyilvánossá válás (nem feltétlenül nyíltan) remélt összetevő is a naplóírás tevékenységében. Mennyire nyilvános vagy magánbeszéd? Hiszen a belső beszéd, a magánbeszéd is a másakra irányul (ahogy azt Bahtyin kimutatta), a napló esetében a megkonstruált másik, a naplóírótól elkülönülő, elképzelt, implicit olvasóra.

A naplóírás már a 19. század első felében nem pusztán eseményjegyzék, hanem az autonóm személyiség megkonstruálása, a művelődéssel, az írás személyes művelésével, egy tudottan diszkurzív rendben. Az itt vizsgált korszakban, a magyar polgárosodás egyik kezdeti jelentős szakaszában ez a mozzanat hangsúlyosan jelen van.

Az itt vizsgált naplókban a naplóíró reflexív és önreflexív interszubjektív jellemzőit az alábbiakban lehet összefoglalni. Ezek a tényezők a metapragmatikai tudatosság jelölőivel együtt jelentős szerepet játszanak a bejegyzések deiktikus igeidő-szerkezetének alakulásában.

Bártfay László naplójában nincs különösebb utalás a lehetséges olvasóra, valójában a naplóíró önmagára sem reflektál. A napi bejegyzések rövid mondat szerkezetű, gyors eseményrögzítések, amelyek magukra az eseményekre és az azokkal kapcsolatos naplóírói reflexiókra korlátozódnak.

Kölcsey Antónia számos alkalommal utal saját naplóvezetésére, viszonyára naplójához. Továbbá naplójában észlelhető az elképzelt olvasóhoz fordulás az erős önreflexióval együtt. A nyelvi megformálás és a helyes viselkedés közös (nemesi és polgári) normáinak megfelelés visszatérő téma, ez az íratlan normarendszer mint közösségi intézmény, valamint a közvetlen környezet (a család, a szülők, Kölcsey Ferenc, Szemere Pál) rendszeresen említett orientáló minta. Például:

- (2) Ma olyan rossz napom volt. Apám nagyon haragudott rám és nagyon megszidott. Vigyázatlan voltam ugyan, de tudatlanságból. Horváth Gábor szinte egy hétig volt most itt, 's ez idő alatt mindég kérte emlékkönyvem, hogy vihesse el és rajzolhasson bele valami tájképet. Én nem akartam adni könyvem, de ő annyit kérte, hogy végtére oda ígértem egy pár hétig, míg a' rajzot elkészíti, mert már rég is óhajték bele egyet. Mikor elment, Apám nagy haraggal hozzám jön 's szid és fedd hogy mikép merem emlékköny-

vemet egy ide- gennek oda adni, 's megmagyarázza hogy mily illetlen ez 's hogy én e' tettel nagyon hibáztam. (Kölcsey Antónia 1843. október 1.)

Kölcsey Ferenc az Országgyűlési naplóban rendszeresen képviselőtársaihoz fordul („uraim”), illetve a többnyire idealizált képviselőhöz vagy azok csoportjaihoz:

- (3) Zörgessetek, mond az evangéliom, s megnyitattik. A zörgetés íme megtörtént; s ha nem talál megnyitattni? Akkor uraim kinn maradunk, mert oly ajtó van előttünk, melyet betörni – nem szabad” [(Kölcsey Ferenc 1833. március 30.)].

Hasonló gyakorisággal fordul a feltételezett olvasóhoz, olvasókhoz („Emlékezzetek Révaira” [1833. április 1.]). Ez az olvasó szintén egyfajta típus: a művelt, olvasni tudó, szöveget értő és a nemzet ügye iránt elkötelezett személy. Kölcsey önmagát is megszólítja, többször is: „Édes naplós uram, mire egyszer e bölcsekedés?” (1833. június 1.).

Slachta Etelka naplójában nincs különösebb utalás a lehetséges olvasóra, valójában a naplóíró önmagára sem reflektál. A napi bejegyzések rövid mondatszerkezetű, gyors eseményrögzítések, amelyek magukra az eseményekre és az azokkal kapcsolatos naplóírói reflexiókra korlátozódnak, saját értelmezéseire és érzelmeire, de csak az esemény közbeni megállapítások szintjén, utólagos elemzések nem olvashatók arról, miképp alakult a viszonya egyes emberekkel a társasági élet adott pillanatában (pl. udvarlás, flörtölés közben). Például:

- (4) Első cotillont Jenik Marival táncolá, az egyik figuránál (Damen und Männer Ronde) egyre kért, a legtüzesebben, választanám őt, mit éppen nem tévék, de a jövő figurában s még egy párszor őt választám. Jenik Mari igen udvariasan köszöntött s a leghízelgöbben dicséré játékmat. Falkenhausen élet-halálra udvarol nékem. Kért és nyert is engedelmet visszajövelekor (Sziléziába utazik) személyesen tudakozódni, hogy vagyok. Kérdé, nem hiányzik-e senki ismerőseim közt. Én persze előbb Derrát, később Rollet s csak találgatva Fischert nevezém. Ő mondá, hogy ennél szállt fel. Felhúzott vele; mondám, hogy semmi sincs a dologban, hogy Jenik Marinak udvarol, természetesnek is találom, mert mindig vele énekel. (Slachta 1839. február 2.)

Tóth Péter naplójában nincs nyíltan elképzelt olvasó, ugyanakkor a sárospataki korszakból származó naplóbejegyzésekben többször ír arról, hogy a baráti kör tagjai rendszeresen olvasták egymás naplóját, főképp a megelőző napokról szóló részeket, és utóbbi előszóban reflektáltak is a bejegyzésekre. Továbbá több helyen saját naplóírására és naplószövegére reflektál, például:

- (5) „Ma csütörtök van; mindig vártam időt, melyben én ezt [az előző bekezdésben foglaltakat] hosszan kifejtem, de látom, hiába várok” (Tóth 1836. télélő [december] 5.).

A napló itt összefoglalt szövegtani jellemzése egyesíti azt a két nézőpontot, amely a szövegtani kutatásokban, közelebbről a szövegtipológiai vizsgálatokban kialakult az elmúlt néhány évtizedben. Az első nézőpont a szöveg szerkezetének, pontosabban a szöveg vehikulumának és műveleti (vagyis megértési) szerkezetének a funkcionális nyelvészeti leírása (vö. Tolcsvai Nagy 2008). A második nézőpont a műfaj terminussal megnevezett megközelítés, amely a szöveg típusát a kommunikációs tevékenység, a beszélői cselekvések kontextuális, szituációs oldala, forgatókönyve felől közelíti meg (vö. Stukker–Spooren–Steen 2016; Simon 2017; Taavitsainen 2004).

4. A napló időszerkezete

A naplóíró mindig jelen időben beszél. Ez a körülmény természetesen nem korlátozódik a naplóra. A naplóbejegyzés alaphelyzete azonban már eleve azt a temporális viszonyt idézi fel, amelyben a naplóíró beszédének (a bejegyzésnek) a *most*-ja az a nap, amelynek korábbi eseményeit rögzíti.

A naplóra a kváziegyszerűség jellemző (Z. Varga 2020: 332), az időbeli közelség az élményhez. Ezt a naplóíró is tudja, és a napló olvasója számára is egyértelmű: a *most*-ba mint egyetlen napba beletartoznak az egész napi események és annak a végén maga a bejegyzés cselekedete. A bejegyzésekben mint szövegegységekben a naplóíró ezt a közelséget mégis kettéválasztja időben: a napi események temporális lehorgonyzásának nyelvi jelölője a deiktikus igei múlt idő. A bejegyzés aktusa viszont hangsúlyosan folyamatos jelen időben történik az elbeszélte eseményekhez idejéhez viszonyítva, még akkor is profiláltan, ha ez a jelen legtöbbször jelöletlen nyelvileg.

A bejegyzések egymást követő sora többszörösen temporális. A napló szerkezetében nincs teleológia, nincs végső lezártág (Z. Varga 2020: 332), a bejegyzés idején nem lehet feltétlenül tudni, mi jön a következő napon vagy napokban. Minden nappal mint időegységgel újra konstruálódik a bejegyzés cselekvésformája, a közvetlen múlt eseményeinek elbeszélése a nap végi jelenben. A naplóíró benne áll az esemény(ek)ben, minden bejegyzésben újraformálódik a nézőpontoszerkezet és az időstruktúra.

A rögzítés a beírt eseményt és a beírás eseményét, annak időbeli egymásra következőségét egyúttal a különidejű események (beírt esemény és a beírás eseménye) egyidejűségének hatását is kelti. Az itt vizsgált öt napló temporális változatai itt mutatkoznak meg. Az alapbeállítás szerinti diszkurzív viszonyban a naplóíró az írás jelenében beszél, általában jelöletlenül, a leírt esemény leírásának időbeli aktusára többnyire nincsen explicit utalás. Bártfay László naplójában ellenben sok jelen idejű utalás van a bejegyzés idejének időjárására, mindig a bejegyzés végén (például „Az idő sáros, lucskos. Az est csillagtalan, ködös” [Bártfay, 1839. február 19.]). Kölcsey Ferenc gyakran tér ki pozsonyi szállásának a körülményeire, illetve arra, hogy a bejegyzés idején milyen körülmények között, milyen szellemi és hangulati állapotban van.

A napló folyamatos, de szakaszos, egymásra következő írása a naplóíró számára az események elmondásával együtt az idő elbeszélése és az idő egzisztenciális átélése, napi egységekre bontva, de egyúttal azon túl is nyúlva. A feljegyzett események

adják a tapasztalati tér lényegi összetevőit, egyúttal mindig megnyitva a még nem ismert jövő elváráshorizontját (vö. Koselleck 2003: 401–30).

Mindez interaktív és interszubjektív helyzetben megy végbe: a naplóíró tud arról, hogy szövegében ő a tudatosság szubjektuma, tőle származik az információ, ő a hi-telesség forrása, a saját korábbi és várható későbbi bejegyzései összefüggéseiben és egymásra következésében. Saját naplójának olvasója is egyben, akár csak visszaem-lékezve beírt részletekre, és ez a befogadás nyilvánvalóan az olvasó saját életének jelen időben folyó értelmezésére is hatással van.

A napló írója elképzelt olvasónak ír. Az olvasó és a napló írója mint olvasója is magát a befogadást, az olvasást is időben teheti meg. Az olvasás ideje, időszerkezete nem egyezik a beírás napi szekvenciájú időszerkezetével, de rokon vele, az olvasó is érzékeli az időbeli egymásra következést. Egy-egy bejegyzés nem csupán dátumhoz kötődik, hanem az elbeszélte események és reflexiók elképzelt, felidézett időtartamához és befogadási időtartamához. A napló írásában és olvasásában a bejegyzések szekvenciális jellegében nyíltan érvényesül a megértett és megértő idő egymáshoz való viszonya (Langacker 2008: 79).

Az itt vizsgált korpusz öt naplójának bejegyzései a múlt idők tekintetében igen vegyesek. Nemcsak az egyes szerzők naplóiban nem következetes az elbeszélő múlt alkalmazása, hanem az öt naplót egy korszak, egy évtized nyelvtörténeti keretében vizsgálva sem. Kölcsey Antónia naplójában nagyobb a rendszeresség (nagy gyakorisággal az adott napról szóló bejegyzés általános érvényű, egyszerű múlt idős kezdő részét a személyes epizódok elbeszélő múlt idős alakjai követik). Kölcsey Ferenc országgyűlési naplójában az elbeszélő múltat általában (de nem kizárólagosan) a személyesen átélt jelenetek leírására használja, és az egyszerű múltat inkább a napi eseményekhez képest korábbi történésekre. Bártfay László naplója erős vegyülékességet mutat: vannak (majdnem) tisztán egyszerű múlt idős és (majdnem) tisztán elbeszélő múlt idős hosszabb szövegrészek, teljes bejegyzések, függetlenül az elbeszélte esemény személyes érintettségétől. Tóth Péter naplójában szintén a személyesen átélt és közvetlen szemtanúsággal elmondott részekre jellemző az elbeszélő múlt, de ugyanilyen jellegű beszámoló részletek jelentős mennyiségben készültek egyszerű múlttal is. Slachta Etelka naplójában igen gyakori az elbeszélő múlt a kommunikációs igékkel és a mozgásigékkel, de más tekintetben az egyszerű múlt használata nem tekinthető szabályszerűnek.

Az általános képet két idézettel érdemes illusztrálni, mindkettő Bártfay László naplójából vett részlet. A (16) bejegyzés egyszerű múlt időben van megfogalmazva, leszámítva a *valék* létigei alakot (amely mellett egy sorral lejjebb a *voltam* alak is megjelenik). Ebben a részletben a naplóíró saját napi tevékenységének epizódjait rögzíti rövid mondatokban. A (7) bejegyzés ellenben legnagyobb részt elbeszélő múltban íródott, holott annak első kétharmada nem is közvetlenül a saját tevékenységéről számol be, hanem munkaadója gyermekének a keresztelőléről. A bejegyzés temporális perspektíváltsága megváltozik a „Midőn szobámba jövék vissza” kezdetű résztől. Innentől az objektíváló beszédmód ismét dominál, az elbeszélő múlt idejű igékkel együtt is. A rövid mondatok itt a közvetlenül tapasztalt egymásra következést is kifejezik.

- (6) 3dikán, Szerdán. – A' Gróf bejövén Fótrul hozzá mentem 's nála valék délig. Délután Szemere jött hozzám; bevégeztük fordítását (Der Neffe als Onkel, Schillertől) voltam a' játékszinben. Havazott. Az ég egész nap borult. (Bárfay, 1838. január 3.)
- (7) 19d; kedd. – Délelőtt keveset tehettem, mivel a' Grófi újszülött ma kereszteltetvén hol egy hol más részről el valék foglalva. Gróf Károlyi István a' keresztatyja: de ő maga nem lévén itt, képviselője Gr[óf]. Szapáry Antal volt, a' Grófok' sógora. Keresztelé: Feichtinger Prépost 's a' város' plebánusa. A' kisded ezen neveket nyeré: Victor, Pál, István, Antal, Simon. A' szertartáson, melly a' kis ebédlőben mene végbe, jelen volt: Gr[óf]. Szapáry Ant[al]. mint helyettes; Gr[óf]. Sztáray Albertné, Sztáray Julie és Sophie Gr[óf]. kisasszonyok; Gr[óf]. Zichy Ödönné szül. Odescalchi H[e]r[ce]gné; feleségem; Radnics Agnes; Emma, a' Kindsmädchen. Továbbá: a' Gróf; a' kis Grof Sztáray László; Hörmann; én; Jósa, és a' Komornok Giovanne Rio. – A' keresztelés 12 óra előtt történt. – Ki osztogattam az ajándékokat. – A' gyermeket a' bábaasszony tartá. – Midőn szobámba jövék vissza, itt találám Szemerét, kinek ma születésnapja. Ná-lunk ebédelt Vörösmarty. Délután egy képet illeszték be a' rámába. Olvastam a' Carthausit. Meglátogatott Pap Endre 's ő hozá a' hírt, hogy Kossuth 3 évre van elítélve. Voltam színházba. Az idő sáros, lucskos. Az est csillag-talan, ködös. Bevettem camomillát (Bárfay, 1839. február 19.)

Az öt naplóban az egyszerű múlt idő használatával a naplóíró az időbeli referencia-keretben objektivizálva, időben távolabbról konstruálja meg az egyes eseményeket. A bejegyzés ideje és a napközbeni események egyenként lezárt ideje közötti egy-értelmű eltérés meghatározó. A beszélő önmagát kívülről látja korábról, a többi szereplővel azonos tárgyiasító időbeli távolságból.

Az elbeszélő múlt idő használatával a naplóíró átélt folyamatként, nagyobb mér-tékű szubjektivizációval konstruálja meg az eseményeket az időbeli referenciake-retben. A bejegyzés időfolyamata közvetlen(ebb) megfelelésben van az elbeszél-t eseményekkel, amelyek epizódoként nem válnak szét élesen.

Az így elkülönített két fő típus azonban több változatban valósul meg. Ezekben a változatokban a két múlt idő közötti funkcionális különbség skalárisan változik, a skála egyik szélső tartományában erősen különböznek, a másik tartományában közel vannak egymáshoz.

5. A *mond* a naplóbejegyzésekben

A *mond* ige a magyarban alakilag tranzitív aktív ige. A fő sematikus figurák (vonza-tok) a következők: *valaki mond valamit valakinek* (ehhez lásd Csontos 2012: 198–9). Az elsődleges figura (trajektor) aktív emberi cselekvő, aki mond valamit, vagyis a beszélő, szándékosan cselekvő ágens. Mondatbeli kidolgozása jellegzetesen alany. Az egyik másodlagos figura (landmark) a mondás tartalma, passzív téma szemanti-kai szerepben. Mondatbeli kidolgozása jellegzetesen grammatikai tárgy vagy tárgyi

utalószo és az azt kidolgozó tartalomkifejtő tárgyi mellékmondat, idézetként. A másik másodlagos figura (landmark) a mondás hallgatója, *experiens* vagy *beneficiens*, mondatbeli kidolgozása jellegzetesen datívuszos határozó. A trajektor (a beszélő) akaratiságának és hatóerejének mértéke nagy, a hallgatóé kicsi. Az esemény célra irányul, a cél a figyelemirányítás, valamilyen tartalom interszubjektív figyelmi előtérbe helyezése, a hallgató mentális állapotának megváltoztatása. A jelenetbeli esemény egésze aktív.

A *mond* ige imperfektív, időben határolatlan, megszakítatlan. Eseményszerkezete hangos beszéd, célra irányuló valós idejű esemény, tartalom (fogalmi szerkezet) beszéd általi hozzáférhetővé tétele interszubjektív megértési folyamatban. A tartalom a beszélő által konstruálódik meg, a hallgató megértési folyamatával együtt.

A *mond* ige alapsémájában a legfontosabb vonzatok három sematikus figurában nevezhetők meg: valaki beszél, valaki mond valamit, valakinek. A beszélésnek ebben a megkonstruálásában a beszélő (a *mond* ige elsődleges figurája, az itt vizsgált szerkezetekben az idéző) a kiindulópont, a referenciakeret deiktikus középpontja, a mondás cselekedete ebből a nézőpontból fejeződik ki. A beszélő megszólalása egyrészt a másakra, a pillanatnyi hallgatóra irányul, akinek a beszélő a mondás tárgyára irányítja a figyelmét, akivel a közös figyelmi jelenetben együtt hozzák létre a megértést. A beszélő megszólalása másrészt a figyelem tárgyára, vagyis a mondás tárgyára, a közös figyelem középpontjában álló megkonstruált jelenetre, annak tartalmára irányul. A *mond* igével a beszélő így magát a mondás aktusát konstruálja meg, jellegzetesen egy megnyilatkozás erejéig, tartalmában és idejében körülhatárolva.

A *mond* ige egyik legfontosabb mondatbeli megvalósulása a *hog*y kötőszós alárendelő mondat; ez a mondatkonstrukció az itt vizsgált naplók *mond* igéinek a megvalósulási sémája: *azt mondja, hogy..., azt mondta, hogy...*

A *hog*y kötőszós alárendelő mondat sémájának megfelelően a főmondat a beszélő nézőpontjából fejezi ki a megkonstruált jelenet cselekvőjének, vagyis beszélőjének mentális folyamatát és kommunikációs tevékenységét, az utalószo (*azt*) azt a mentális teret, a mondás mentális terét jelöli ki, amely kidolgozódik a mellékmondatban (Kugler 2017: 823). A főmondat fejezi ki a beszéd cselekvésértékét, kétszeresen is: egyrészt a mondás jelenetét megkonstruáló és elmondó tényleges beszélőét, másrészt a jelenetben cselekvő, megszólaló beszélőét. Ez perspektiválja és kontextualizálja a jelenetet, miközben a tudatosság szubjektuma a mondatbeli jelenet beszélőjére tevődik (Kugler 2017: 823, 831, 839). A *mond* ige idéző használatának modalitásának további részleteit lásd Csontos 2012: 200–1.

A *mond* ige mondatbeli megvalósulásának meghatározó tényezője az időbeli referenciakeret, azon belül a megértett inherens temporalitás (megértett idő) és a feldolgozó idő viszonya. A *mond* igét tartalmazó *hog*y kötőszós alárendelő mondat ugyanis a perspektívaadó főmondatban külön játékba hozza a mondás időbeli folyamatát, majd a *hog*y kötőszós mellékmondatban a mondás mentális terében a mondás tartalmát, amely szintén időben történő jelenetként konstruálódik meg. Mindkét elemi jelenet le van episztemikusan horgonyozva annak beszélőjéhez mint alaphoz. Ez az egymásra következő két inherens és egyúttal lehorgonyzott temporalitás kerül viszony-

ba a mindkettőt kimondó vagy leíró beszélő és az azokat befogadó olvasó megértő műveletének időbeli folyamatával, a feldolgozó idővel.

Az itt vizsgált öt napló szerzőinek mint beszélőknek a *mond* igével konstruált összetett mondataiban az elbeszélő és az egyszerű múlt idő megoszlása és funkcionálása ebben a referenciális időkeretben történik meg. A referenciakeretet az észlelő és beszélő ember állítja föl. Az időbeli referenciakeret nézőpontszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő (a konceptualizáló) perspektívája, azon belül a beszéd ideje. A beszélő kiindulópontja időbeli referenciapont, mert a jelenet ideje a beszéd feldolgozó idejéhez van viszonyítva a lehorgonyzással. Ebből a lehorgonyzó viszonyból ered a deiktikus igeidő. A *hog*y kötőszós, mondást kifejező mondatban a szöveget alkotó beszélő felidéz egy másik, korábbi beszélőt, aki a mondatbeli mondás cselekvésének végrehajtójaként egy megnyilatkozásban ténylegesen elmondja, amit mond, de már idézetként. Az időbeli referenciakeret tehát egyfelől felállítja a teljes szöveg (szövegrészlet) beszélői kiindulópontját, amelyet a naplóban saját maga jelen idejüként dolgoz fel, és amelyet a napló olvasója (akár annak írója maga) később olvasván a bejegyzést egyszerre múlt idejüként és jelen idejüként ért meg, tudván hogy a bejegyzés korábban készült, de tudósítás és felidézés jellege kvázi jelen idejű a bejegyzésben elmondott, ahhoz képest korábbi eseményhez képest. Ehhez kapcsolódik a beszélő (naplóíró) által a felidézett beszélő referenciális kiindulópontja, amely temporálisan is kapcsolódik a felidézett beszélő által elmondott jelenethez, és lehorgonyzódik a beszélő (naplóíró) alapjához. Ez az alap – mint fentebb szó volt róla – a bejegyzés aktusának itt és most jelenéhez és egyúttal a napló tágabb kontextusában a bejegyzések szekvenciájához viszonyul. Az így alakuló időszerkezetnek további összetevője a kommunikációs igék itt megmutatkozó jellegzetes funkciója, amely „az idézés tényét teszi explicitté úgy, hogy mindeközben az eredeti diskurzus létrehozásának folyamatát is megjeleníti” (Csontos 2012: 196–200). A jelen tanulmány erre a részletre már nem tér ki.

A *mond* igét tartalmazó összetett mondatokban a referenciakeretben elsődlegesen a naplóíró és az általa felidézett beszélő intersubjektív viszonya profilálódik. Ezen a ponton válik fontossá, hogy a *mond* igét tartalmazó alárendelő mondatokban a mondás tartalmának, vagyis mentális terének mellékmondati kidolgozása idézet (ehhez lásd Csontos 2012; Csontos–Tátrai 2008; a *mond* igével kapcsolatban Csontos–Dér–Furkó 2019). A konstrukcióban az idéző rész a mondás cselekedete, az idézet „egy meglevő és nyelviileg reprezentált esemény újrakonstruálása” (Csontos 2012: 196–204; Csontos 2016). Az újrakonstruálás az idézetnek és az idéző rész mondás cselekvésének a naplóbejegyzés referenciakeretébe helyezésével történik meg az idő szempontjából is. A jelen vizsgálat keretében az a kérdés, hogy a naplóíró mint szövegalkotó hogyan viszonyul saját beszédidejében (megértő idejében) a korábban megtörtént és általa felidézett mondás aktusának idejéhez, ezt a lehorgonyzó viszonyt hogyan konstruálja meg a magyar nyelvben rendelkezésére álló lehetőségekkel.

Az itt vizsgált naplók idéző *mond* igéi idéző mondat szerkezetben jelennek meg, időben lehorgonyozva. a lehorgonyzó műveletekben az inherens igeidő és a deiktikus igeidő kerül kapcsolatba. A mondat időszerkezetében az igeidők és az ige inherens

temporalitása, valamint a mondat és a szöveg további tényezői közötti viszony szerint különböző változatok valósulnak meg (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 440):

- az igealakokban megjelenő jelen, múlt és jövő igeidő funkciói,
- az igeidő és az alap egybeesésének és szétkülönbözésének változatai,
- a pillanatnyi diskurzustér tér-idő kontinuum és a konstruált jelenet határoltsága,
- a jelenet hossza és a beszédidő hossza közötti viszony.

A *mond* igeének a korpuszbeli használatára a fent bemutatott tényezők alapján a következők jellemzők.

A *mond* ige inherens (lexikai szintű) temporalitása határolatlan (a kezdő és a végpont kívül esik a közvetlen fogalmi hatókörön). A mondás időtartama a pillanatnyi-nál mindig hosszabb, a megnyilatkozás kimondásához, észleléséhez és megértéhez észlelhető időtartam (legalább egy-két másodperc) szükséges.

A *mond* ige a naplószövegekben megvalósult jelenetként a megértő időhöz (a naplóbejegyzés idejéhez mint beszélői referenciaponthoz) képest múlt idejű. A beszélő referenciakeretbeli perspektívájához képest kétféle alapváltozata különíthető el:

- befejezett, lezárt, eltávolított és objektivizációs múlt idő, episztemikusan nem közvetlen, a mondás felidézett cselekvésfolyamata és a naplóbejegyzés cselekvésfolyamata időbeli temporalitásának szekvenciális elemei között nincs megfelelés – ezt a múltat az egyszerű múlt idő fejezi ki a naplókban;
- folyamatos, vagyis múltbeli eseményként folyamatosan átélt múlt idő, az episztemikus közvetlenség teljes, a mondás észlelése imaginatív, szimulációs felidézése folyamatként közvetlen; a mondás felidézett cselekvésfolyamata és a naplóbejegyzés cselekvésfolyamata időbeli temporalitásának szekvenciális elemei között van megfelelés, mintha a múltbeli jelenetet a bejegyzés jelen idejének folytonosságában idézné fel, grammatikailag jelzett nagyfokú szubjektivizációval – ezt a múltat az elbeszélő múlt idő fejezi ki a naplókban.

A fenti áttekintés és az adatok alapján látható, hogy mind az öt naplóban a *mond* ige (és többnyire a kommunikációs ige) elbeszélő múltja hangsúlyos helyet kap a naplók nyelvi, diszkurzív konstruáló műveleteiben. Az elbeszélő múlt idejű alakok további variabilitást mutatnak. A változatosság függ a bejegyzés és az idéző főmondat viszonyától: milyen mértékig közvetlen eleme a mondás az elbeszélt epizódnak, vagy sem. Függ attól, hogy a naplóíró mennyire azonosul a naplóíró által megidézett idéző beszélő nézőpontjával időben is, vagy mennyire magára az idézetre összpontosít. A változatok megkonstruálásában szerepe van az *azt* utalószó és a *hogy* kötőszó explicit használatának vagy ellenkezőleg, kerülésének: a jelölt használat inkább az objektivizáltságot erősíti, az utalószó és a kötőszó kerülése szubjektivizáltabb szerkezetet eredményez, amelyben az idézés a függő beszédre (bár ez kötőszóval is lehetséges), sőt szabad függő beszédre kezd hasonlítani, a naplóíró és az idéző beszélő beszédének temporális és perspektivikus közelségével vagy összeolvadásával.

A (8)-ban a bejegyzés egy befejezett eseménnyel kezdődik (*feljött és ott van*), majd a beszélgetés felidézése során az *olvasám* és a *mondá* a beszélgetés folyamatos, jelenléti, episztemikus közvetlensége és az elbeszélés folyamatában az idézés lezáratlansága² válik meghatározóvá. Vagyis míg az epizód elbeszélése olyan igékkel történik meg, amelyeknek kezdő- vagy végpontja az ige aktuális jelentésének közvetlen szemantikai hatókörén belül van, addig az idéző mondásige múlt időben is folyamatos aspektusú, a kezdő- és végpont nincsen profilálva.

- (8) Mihelyt feljött, olvasám neki a levelet, magyarázatokat tett rá, még azt is mondá, „szeretném tudni az ilyen kettős barátság egyez-e az emberi természettel?” (Tóth, 1836. télelő [december] 6.)

A (9)-ben és a (10)-ben a naplóíró körüli egy-egy esemény elbeszélése olvasható, egyszerű múlt időben, bár mindkettőnek jelen idejű a bevezetése, ehhez kapcsolódik a (10)-ben a kenyérlopás drámai kifejelet előtti mozzanatainak élő közvetítést felidéző jelen ideje. Maga a két történet azonban alapvetően objektivizáló, eltávolító múlt időben van megkonstruálva. Ebbe hoz pillanatnyi változást a *mond* elbeszélő múlt idejű alakja, amely az idézett megszólalás közvetlenségét, a beszéd közvetlen észlelését és megértését profilálja a történetben.

- (9) [...] robajjal fut a szónoksegéd, „jertek, nálam van Fekete Mátyás” (kékési plebanus). Öltöztünk s mentünk. Alant kezdett a beszéd s fölhágot az örök erőre, Krisztusra, szóval a vallás legfőlebb tárgyira. Mondá ő, hogy ezekhez hit kell, én óh, bizonyosan az kellene [...] (Tóth, 1836. nyárhó [július] 24.)
- (10) Senkiről jobban el nem lehet mondani, mint Jelenfiről, hogy hasa istene. [...] Ő társaságunkban az ellökő erő. No de az ilyet is jó ösmerni! Nyikos neheztelt, hogy hova lesz nálam a kenyér? mert ő is részvényes hozzá. Mondám, vidd el mi téged érdekel belőle, én semmiről nem tehetek. Jelenfi mindent hallott, ez ebédnél volt, s négy óra után feljön, előkeresi a nehezen zsugorgatott kis darabot, s nem nézve rám, nem Nyikosra, nem a szegény Ferkőre, – pedig nekik van honn – kegyetlenül megette. (Tóth, 1836. ősztő [november] 28.)

A (11)-ben Bártfay László az 1838. március 13-i nagy pesti árvíz estéjének félbeszakadt bejegyzésében a városbeli eseményeket kettős nézőpontban konstruálja meg. A saját cselekvéseit elbeszélő múltban mondja el, a személyesség szubjektivizációs keretében, a tudatosság szubjektumának jelzett szerepében, az események újra átélt folyamatosságában. A külső eseményeket ellenben egyszerű múlttal fejezi ki (a napi bejegyzés itt nem idézett további legtöbb részében is). Az itt idézett részletben Wesselényi Miklós cselekedeteire vonatkoznak az egyszerű múlt idős igealakok. Ebben hoz pillanatnyi váltást a *mondá*, Wesselényi megnyilatkozása, amely ugyan episztemikusan közvetlen, de a gyorsan egymásra következő lezárt cselekvések so-

² Ezt az értelmezést Csontos Nórának köszönöm.

rába illeszkedik, ezért közvetlensége és a felidézés és a felidézett folyamata közötti megfelelés kontextuálisan kisebb mértékű, a naplóiró Bártfay és a beszélő Wesselényi közötti interszjektív viszony a háttérben marad.

- (11) A' legszelidebb holdvilágos estve volt: de a' harangok folyvást zúgtak. Vízet sehol sem látva, szokott utamon, a' Muzeum mellett, fűtülve jövék haza. B[áró]. Wesselényi Miklóst már itthon találtam. Ő valamivel korábban hagyá el a' színházat. Velünk vacsorált valami keveset. Annakutána mindjárt elküldött a' köztelekre, hol lovainak istállója volt, egyet megnyergeltetett, és ellovagolt az áradás' jelenségeit, irányát, terjedését a' városon mindenfelé vizsgálendő. Azt mondá, majd hírt hoz ha visszajő. Lefekvénk, nyugottan, mint máskor. Szokásom ágyban olvasni. Olvastam ekkor is, sokáig: részint mivel érdekes könyvet kaptam e' napokban „Napoleon und der Herzog von Vicenza” német fordításban, részint a' Bárót 's annak híreit várva. De az éjfélig nem jött vissza. Hallám a' tizenkettőt ütni, gyertyámat eloltám 's elaludtam. (Bártfay, 1838. március 13.)

A (12)-ben Kölcsey Ferenc a napkönyv (az országgyűlési beszédek kivonatos jegyzőkönyve és nyilvánosságra hozatala) bevezetésének vagy bevezetése elutasításának országgyűlési küzdelméből egy napi epizódot foglal össze. A jegyzőkönyvet ellenzők cselekedeteit először egyszerű múltban említi Kölcsey: „nem akartak emlékezni”. Ezt a képviselői cselekvést folytatja a naplóiró elbeszélő múltban: „Azt mondák”. És az esemény rákövetkező részének rögzítése szintén elbeszélő múlt időben és tárgyatlan alakban van („Hiában monda Pázmándy”), sőt az érvelés jelen idejű (egyszerre a napkönyv megvalósítása szándékának és a naplóírásnak a jelen idejében), maga az országgyűlési epizód egyszerű múlt időben záródik le: „Mindezek nem használtak”. E példában tehát az elbeszélő múlt alig különbözik az egyszerű múlt lehorgonyzó tartalmától, bár a mondás és a mondás befogadása folyamatjellegét kiemeli.

- (12) Most tehát hogy a napkönyvet, amennyire lehetséges, a szerkesztők szabadkéjű csonkításaitól megmentsük, az alnádor által ajánlott záradék ellen viadalra szállánk, és nyertesek maradánk. De e nyereséget a napkönyvi kivonat felett támadt harcban kétszeresen veszítettük el. Embereink a január 10-diki végzésre, minélfogva a kivonat megállíttaték, nem akartak emlékezni. Azt mondák: nekik s küldöiknek nem napkönyvi kivonat, hanem újság kell. Hiában monda Pázmándy, miképpen e kivonat nem akar az újság surrogatuma lenni, miképpen az újság iránt jogainkat fenntartjuk, s most csak egy lépést akarunk a nagyobb publicitás felé stb. Mindezek nem használtak; a magyarnak vagy a kellett amit ő akart, vagy semmi sem. (Kölcsey Ferenc, 1833. május 18.)

6. Összefoglalás

A tanulmány öt, 19. századi, reformkori napló szövegében elemezte az egyszerű és az elbeszélő múlt idejű igealakok megoszlását a *mond* ige használatában.

Az adatokból az derül ki, hogy a *mond* igét (és általában a kommunikációs igéket) a naplóírók döntő többségben elbeszélő múltban horgonyozzák le, általában *hog*y kötőszós tartalomkifejtő összetett mondatok főmondataként, a mellékmondatban a mondás által újrakonstruált idézettel. A *mond* igének ez az erősen szubjektivizált használata a naplóbejegyzés szövegében episztemikus közvetlenséggel fejezi ki a naplószöveg egyik szereplőjének a nyelvi tevékenységét, a beszéd vagy a naplóíró részvételével lezajlott beszélgetés átélő, részvételi, tanúsági bemutatásával. E konstruálási mód egyúttal a folyamatos jelleget is profilálja, az idézés elbeszélte múltbeli cselekedetének szimulációs felidézése közvetlen folyamatként konstruálódik meg; a mondás felidézett cselekvésfolyamata és a naplóbejegyzés cselekvésfolyamata időbeli temporalitásának szekvenciális elemei között van megfelelés. A *mond* igének ez a meglehetősen következetes használata a felidézett kommunikációs helyzet és a naplóírás kommunikációs helyzete közötti szoros összefüggést mutatja, szemben a más jellegű eseményeknek a korpuszban gyakran egyszerű múlttal kifejezett temporalitásával.

FORRÁSOK

- Bártfay László Naplói. Ráció Kiadó, Budapest, 2010.
 Kölcsény Antónia Naplója. Bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Rózsavölgyi és Társa kiadása, Budapest, 1938.
 Kölcsény Ferenc: Országgyűlési napló. In: Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 673–924.
 Slachta Etelka soproni úrileány naplója 1838–1840. Mediawave Alapítvány, Győr, 2014.
 Tóth Péter: Napló 1836–1842. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–83.
 Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, Budapest, 195–210.
 Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. Az idéző tevékenység az egyenes idézésben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 1–19. <https://doi.org/10.14232/jeny.2016.1.1>
 Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–119.
 Csontos Nóra – Dér Csilla Ilona – Furkó Péter 2019. Idézés – önidézés – ’én’-idézés. A *mond*-dom szerepe az idézés jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 143: 481–94.
 Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszédűtől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
 Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
 Kugler Nóra 2013. A szubjektivizáltság mutatói. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.

- Kugler Nóra 2017. Mondattan. A mondattípusok részletes tárgyalása. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 761–895.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199544004.013.0005>
- Mohay Zsuzsanna 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Simon Gábor 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113:146–66.
- J. Soltész Katalin 1957. Az elbeszélő múlt kihalása. *Magyar Nyelv* 53: 127–38.
- Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard 2016. Genre in language, discourse and cognition: introduction to the volume. In: Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard (eds.): *Genre in Language, Discourse and Cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin–Boston, 1–12. <https://doi.org/10.1515/9783110469639-002>
- Szegedy-Maszák Mihály 2002. Műfajok a kánon peremén – napló és level. *Palimpszeszt* 17. Palimpszeszt (elte.hu).
- Taavitsainen, Irma 2004. Genres of secular instruction: A linguistic history of useful entertainment. *A Journal of English and American Studies* 29: 75–94.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Z. Varga Zoltán 2020. Naplóirodalom és önéletírás-kutatás. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 4. Bölcsész Akadémia*, Pécs, 329–57.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

UKF Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-1780-3710>

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Mondá – mondta. The construal patterns of the imperfective and the simple past tense in 19th century Hungarian diaries

The paper analyses the distribution of the finite verbs in imperfective or simple past tense in five Hungarian diaries written in the 1830s and 1840s. The investigation is focused on the verb *mond* ‘say, tell’. This verb is construed in the corpus almost exclusively in the imperfective past tense, usually as the main (matrix) clause, with a reconstructed quotation by the act of saying in a subordinate clause, with the *hogy* ‘that’ conjunction. This highly subjectivized use of *mond* ‘say, tell’ in the entries of the diaries perspectivizes the linguistic activity of a participant with epistemic immediacy. The quoting act is evoked from a participatory, witnessing perspective by the diary writer. This simulative perspective profiles the narrated quoting as an ongoing continuous process through the imperfective past, while the simple past tense expresses events completed prior to the processing time. This type of construal shows the close and dynamic relation between the diary communication situation and the evoked quoting situation, in contrast with other activities described often in the simple past tense in the diaries.

Keywords: diary, immediacy, imperfective past, past, simple past, temporality, witnessing

A neki az ő élete szerkezetétípusa a -nak/-nek rag grammatikálizációjában¹**1. Bevezetés**

A tanulmány egy különleges szerkezetétípussal foglalkozik a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetében, különös tekintettel a szerkezetétípus szerepére a rag grammatikálizációjában. A tanulmány címében is bemutatott szerkezetétípus abban különleges, hogy a birtoklás háromszorosan is jelölt: a szintagma alaptagján birtokos személyjellel (*élet-e*), illetve a birtokos személyére két névmás is utal: egy datívuszi esetalakban álló (*neki*) és egy alapelakú (*ő*) személyes névmás.

A vizsgálat fő kérdése az, hogy ez a konstrukció milyen kapcsolatban van a rag jelentésszerkezetében előforduló további funkciókkal, illetve hogy milyen kapcsolódási pontot nyújt a jelentéskiterjesztődésben további funkciók felé. A kutatás korpuszalapú, ehhez elsősorban az Ómagyar Korpuszt használtam, kiegészítésként azonban felhasználtam egyéb történeti (TMK, MTSZ) és kortárs (MNSZ2) szövegadatbázist is.

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A tanulmány az elméleti keret bemutatásával kezdődik (2.), amelyben szó esik a grammatikalizáció folyamatáról, valamint a másodlagos grammatikalizációt érintő kutatásokról, kitekintéssel az eddigi szakirodalmi megállapításokra a *-nak/-nek* rag jelentéskiterjesztődésével kapcsolatban. A 3. pont bemutatja a vizsgálathoz használt módszertant, majd ezt követi az eredmények ismertetése (4.). A tanulmány összeggel zárul (5.). A vizsgálat funkcionális kognitív elméleti keretben készült.

2. Elméleti keret

A tanulmány tehát a *-nak/-nek* rag jelentéskiterjesztődésének egy részletét mutatja be. A vizsgálatban a jelentésváltozást a funkcionális kognitív nyelvelírásnak (vö. Langacker 1987; Tolcsvai Nagy szerk. 2017) megfelelően kezeltem. A funkcionális kognitív nyelvelírás szerint a legtöbb nyelvi elemnek több jelentése van, és ez igaz nemcsak a tartalmasabb jelentésű lexikális elemekre, hanem a grammatikai elemekre, így a magyarban például az esetragokra is. Az egy nyelvi elemhez tartozó, egymással szemantikailag összefüggő jelentések rendszere a poliszémia (Tolcsvai Nagy 2013: 232; Langacker 2008: 38).

A funkcionális kognitív nyelvelírás a poliszémiát a prototípuselvű kategorizációval összefüggésben vizsgálja. A prototípuselvű kategorizáció szerint (vö. Rosch 1973) a kategóriák a megismerés során, a tapasztalt jelenségek közös tulajdonságainak az absztrakciója alapján jönnek létre, a kategóriaelemek pedig egy központi, prototipikus példány körül szerveződnek. A prototípus a kategória legtöbb közös tulajdonságával rendelkezik. A jelentéshálózatban megjelenő új jelentések a központi kategóriaelem kiterjesztődésével jönnek létre, ez biztosítja a jelentéskiterjesztődés kognitív motivációját (Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 148).

2.1. A grammatikalizáció

A grammatikalizáció a nyelvi változások egyik fajtája, amelynek során egy lexikális jelentésű nyelvi elem grammatikaibb jelentést vesz fel, vagy egy már grammatikai jelentésű nyelvi elem jelentése lesz még grammatikaibb (Heine–Claudi–Hünemeyer 1992: 2). Ezek alapján beszélhetünk elsődleges és másodlagos grammatikalizációs folyamatokról (Traugott 2002: 26–7), a jelen vizsgálat ez utóbbiba csatlakozik be, tehát egy eleve magas absztrakciós fokon álló nyelvi elem jelentésváltozását vizsgálja (Narrog–Heine 2012: 3). A grammatikalizációkutatás korai szakaszában a figyelem elsősorban az alaki változásokra összpontosult, az utóbbi időszakban azonban a vizsgálatok fókuszába került a pragmatikai nézőpont is (Dér 2008). Egy esetjelölő funkciója például kiterjedhet azáltal, hogy megváltozik a disztribúciója: megjelenik olyan környezetekben, amelyekben addig nem, és újfajta alaptagokkal képes lesz újfajta jelentéseket felvenni. Ezeket a környezeteket hívja Diewald „nem tipikus kontextusnak” (‘untypical context’, Diewald 2006). Diewald ezzel arra is felhívja a figyelmet, hogy az új jelentések a használatban jelentkeznek.

A grammatikalizáció folyamatára ösvényként (pl. Dér 2008) vagy láncként (pl. Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 220–9) szokás hivatkozni. Ezek az elnevezések

utalnak a folyamat egymást átfedő állomásaira és arra, hogy az egyes állomások nem bonthatók diszkrét elemekre. Narrog és Heine (2012: 2) megjegyzi, hogy a grammatikizációs folyamat egyik hajtóereje a használat gyakorisága és ebben a használatok eltérése. Ez az esetjelölőknél azt jelenti, hogy a grammatikizációs ösvényen előre haladó nyelvi elem, amely korábban szemantikai szempontok szerint meghatározott bizonyos típusú névszók után fordult elő, veszít ebből a specifikuságából, és egyre több névszóval fordul elő együtt (Heine 2008: 463). A gyakoriság szemantikai következményét Heine deszemantizációnak nevezi, és ezzel arra utal, hogy a grammatikizálódó nyelvi elem veszít a lexikális jelentéséből (vö. bleaching). Hopper és Traugott (2003: 94) szerint ez a nézőpont annak köszönhető, hogy a grammatikai leírások általában a folyamat kiindulásától szemlélik a nyelvi változást, és nem onnan, hogy mi lesz ennek a végeredménye. Ez utóbbi nézőponttal összefüggésben jegyzi meg Sweetser (1988: 392), hogy érdekesebb a változást mindkét irányból szemlélni: a lexikális jelentés elhomályosulása mellett a nyelvi elem gazdagodik is; egy új, grammatikai funkció kifejezésével (vö. loss and gain).

A -nak/-nek rag grammatikizációját az eddigi szakirodalom jellegzetesen a történetileg elsődleges helyviszonyjelöléstől a részeshatározói viszony jelölésén át a birtokos jelzős viszonyig mutatja be. A TNYt. a -nak/-nek rag funkcióinál az alábbiakról számol be (Korompay 1991a: 311–5): a rag esetén a TNYt. -nak/-nek¹-ként hivatkozik az úgynevezett datívuszra, -nak/-nek²-ként pedig a genitívuszra. A -nak/-nek¹-ről eredetileg a *hová?* kérdésre válaszoló, tehát latívuszi irányulását helyhatározóként ír (*mennyeknek meennek ffeel*). Ezen kívül sorrendben a részeshatározói (*mend w foianec halalut evec*), állapothatározói (*latiuc evt fzu3 leannac*) és a datívusz possesszívuszi szerkezetéről számol be, tehát arról a szerkezet típusról, amelyben a birtoklást kifejező létige bővítményeként a birtokost jelölő névszón jelenik meg a rag (*Eg nēminēmō vforafnac valanac két adofi*). A sor végén az „elvontabb vonzatok” következnek egy példával: *engede urdung intetvinec*. A -nak/-nek² pedig a birtokos jelző ragja: *Eflevn halalnec ef puculnek feze*. A TNYt. a jelentéskiterjesztés folyamatairól és tendenciáiról nem számol be, csak az adatolható funkciókról.

Kognitív szemantikai szempontból Tolcsvai Nagy Gábor (2005) tekinti át a rag bizonyos funkcióit. Leírása azt emeli középpontba, hogy hogyan lehet a magyar birtokos szerkezetet egy térbeli viszony metaforikus kiterjesztéseként értelmezni. Így a rag jelentésének elvonódását négy lépésben mutatja be a közvetlen, érintkezéses helyviszonytól (*falnak megy*) az érintkezés nélküli, irányulást kifejező téri viszonyon (*délnek tart*) és egy tranzakciós folyamat címzettjét jelölő -nak/-nek-en át (*könyvet ad a fiúnak*, a metaforikus térbeliségben: *üdvözlét küldi apjának*) a birtokviszony kifejezéséig (*a fiúnak a könyve*).

A jelen tanulmány amellet érvel, hogy a grammatikizáció nem szigorúan egyirányú folyamat: az újonnan megjelenő funkciók képesek visszahatni a rendszerben már benne lévő funkciókra akár szerkezetileg, akár szemantikailag. A tanulmány a háromszorosan jelölt birtokos szerkezetet helyezi el a -nak/-nek rag grammatikizációs térképén.

3. Módszer

A dolgozathoz a Magyar Történeti Generatív Szintaxis korpuszát (Ómagyar Korpusz) használtam (vö. Simon–Sass 2012). A korpusz egy része csak betűhű közlésben van, egy kisebb része normalizáltan, tehát a mai helyesírás szerinti átírásban is szerepel. Illetve bizonyos szövegek nyelviileg is elemezve vannak, tehát az egyes szóalakok morfológiai tulajdonságai is címkézve vannak, amelyekre így célzottan lehet keresni.

A korpuszsal többféle vizsgálatot végeztem. Egyrészt funkció szerinti statisztikai elemzést végeztem. Ehhez a normalizált, elemzett szövegekben kerestem rá *-nak* és *-nek* végű névszókra. Ez összesen 10 106 szövegszót eredményezett. Az adatokból Excel segítségével véletlenszerű mintát választottam ki, 400 darabot (amely megfelelő mennyiségnek bizonyult ahhoz, hogy a teljes mintát reprezentálja). Ezeket elemeztem aztán kézzel funkciók szerint. A 400-as lista 11 vaktalálót eredményezett, a számadatok tehát a 389 értékes találat fényében értendők. Ezekon kívül célzott kereséseket is végeztem, ezeket az adatok mellett CK minősítéssel jelzem, annak a korpusznak a megjelölésével, ahonnan származnak. A célzott keresések forrásai Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ), a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK), a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) és az Ómagyar Korpusz.

A korpuszadatokat a szövegek sajátosságainak tükrében érdemes értelmezni. Az elemzett példák nagy része kódexekből származik, a Bibliából latin nyelvről fordított részletek, az emiatt jelentkező sajátosságokról az adott példánál lesz szó.

4. Eredmények

A véletlenszerűen kiválasztott adatok között az alábbi funkciókat különítettem el (1–9.). A listában azt a funkció, illetve szemantikai szerepet nevezem meg, amelyet a *-nak/-nek* ragos névszó a konstrukciójában betölt. Az egyes funkciókat egy-egy példa követi.

1. A névszó által jelölt entitás a mondatban valamely módon összetartozási viszonyban áll egy másik névszó által kifejezett entitással (219 szövegszó): *Istennek angyala*;
2. egy folyamat RECIPIENSE / egy jelenet kedvezményezettje vagy kárvallottja: BENEFICIENS (85): *mondá a gyülekezetnek; mit használ embernek*;
3. azok a *-nak/-nek* ragos névszók, amelyeket személyjeles névutók vonzanak magukhoz (40): *az képnek alatta*;
4. valamilyen mentális folyamatot, kiértékelést jelentő ige végpontját jelölő névszók (19): *boldognak mondanak engem*;
5. birtoklást jelentő *van/nincs* igék konstrukciójában a birtokost jelölő bővítmények (datívusz possesszívusz) (16): *ezeknek gyökerük nincs*;
6. egy jelenet, folyamat potenciális ÁGENSÉT/EXPERIENSÉT kifejező ragos névszó (4): *miképpen szokott embernek gyönyörködni az jó vendégségbe?*;
7. egy folyamat (motiváló) okát kifejező névszó (3): *minek menének ki látni?*;

8. a névszó által jelölt entitás egyszerre érintette a folyamatnak, és egyszerre birtokos viszonyban áll egy másik névszóval (birtokos részeshatározó szerkezetek) (2): *embereknek ez világi jószágukat elorozzák*;
9. egy mozgásos folyamat térbeli végpontját kifejező névszó (1): *lábaimnak töröket hajigált*.

Az elkülönítésében elsősorban tehát a funkciót vettem figyelembe, de természetesen a funkciók egy része jellemző struktúrájú konstrukciókban fordul elő. Az elkülönítés szempontjából nyilvánvaló kivételt képez a 3. csoport, amely a személyjeles névutókkal előforduló *-nak/-nek* ragos névszók csoportja. Ezt azonban keletkezés-történetük több sajátossága miatt érdemes külön csoportként kezelni. A datívusz possesszívusz (5.), a birtokos részeshatározó (8.) és az ÁGENSKént/EXPERIENSKént megjelenő *-nak/-nek* ragos névszó (6.) is jellemző konstrukciós sémával bír.

4.1. A jelentés elvonódásának rövid bemutatása a birtokos szerkezetekig

Röviden az alábbiakban lehet felvázolni a jelentés absztrahálódását. A helyviszony jelölése a rag esetében egy irányulási viszonyban a célpont megkonstruálását jelöli ([1]-ben: *nekem*), az irányulás pedig a RECIPIENS kifejezésében is megjelenik.

- (1) hálókat vetett nekem ellenségem, valahova megyek vala, és én *lábaimnak* töröket hajigált
- (2) [Jézus a kenyeret] adta *azoknak*, kik övele valának

A (2)-ben az *azoknak* egy tranzakciós folyamat végpontját dolgozza ki: kijelöli azokat a személyeket, akikhez a térben eljut a mozgatott dolog, a kenyér. A figyelem előterébe kerülhet az is, hogy az adott jelenet a szereplő(k)nek előnyös (3) vagy káros (4):

- (3) dicsőség *Atyának és Fiúnak és Szentléleknek*
- (4) mit használ embernek, ha mindez teljes világot elnyerje, ő *lelkének* kediglen veszedelmet leljen?

A datívusz és a genitívusz közötti átmenetekről a tanulmány a korábbiakban tett említést, a jelentéskiterjesztődésnek ezek olyan állomásai, amelyek jellemző konstrukciós mintázattal rendelkeznek.

- (5) gonoszabbak az rágalmozók az orvaknál és az tolvajoknál, kik *embereknek* ez világi jószágukat elorozzák
- (6) *ezeknek* gyökerük nincs

Az (5) a birtokos részeshatározóra példa. A birtokos részeshatározó (*embereknek*) egy igének van alárendelve (*elorozzák*), valamint grammatikai birtokviszonyban van egy vele számban és személyben egyeztetett birtokos személyjeles névszóval

(*jószág-uk-at*). A *-nek* ragos szó által kidolgozott résztvevő tehát egyszerre dolgozható fel a jelenetben birtokosként és kárvallótként is (lásd Elekfi 1993). A tanulmány a szórendi mintázatra vonatkozóan nem fordít külön figyelmet arra, hogy a *-nak/-nek* ragos és a birtokos személyjeles névszó a mondat aktuális tagolásában az ígéhez képest hol fordul elő. A (6) datívusz possesszívuszi szerkezetet mutat be: a birtoklást kifejező létige *-nak/-nek* ragos bővítménye, amely a birtokost fejezi ki. Előbbi tehát a datívuszi jelentéscsomóponthoz, utóbbi a genitívuszihoz van közelebb. Ennél elvontabb állomást jelent a grammatikalizációban a birtokos jelző jelölése, ugyanis ott a szerkezet alaptagja már mindig névszói szófajú szó.

4.2. A birtokos szerkezetek

Az adatok több mint fele összetartozást, vagyis genitívuszi jellegű viszonyt fejez ki. Ez a viszony rendkívül sokféle összetartozást fejezhet ki (vö. Hadrovics 1969: 139–77). Ezeket az egyszerűbb kezelhetőség céljából itt egy kategóriába tartozóként kezelem.

A genitívuszi szerepű *-nak/-nek* ragok gyakoriságát illetően kódexszövegek vizsgálatában Korompay Klára a következő eredményekre jutott (Korompay 1991b: 375). Az ilyen funkcióban álló *-nak/-nek* rag a tárgyrag után a második leggyakoribb névszórag a kódexekben, ez a latin szövegmintáknak is köszönhető. Mivel a latinban a genitívusznak testes kifejezőeszköze van, a szerkezeti hűségére is törekedő fordítók a magyarban is ezt a változatot alkalmazták.

Az Ómagyar Korpuszban előfordulnak olyan többszörös birtokos szerkezetek is, ahol több ilyen funkció is alakilag jelölve van a *-nak/-nek* raggal:

(7) Jézus Krisztus, Isten *fiának evangéliumának* eredete

(8) hisztek *Istennek fiának* nevében

(9) lakozik vala az pusztában *Izraelnek kijelentésének* ideiglen

A (7)-ben három birtokos szerkezet is van, amelyből kettő raggal is jelölt. A (8)-ban mind a két birtokos szerkezet jelölve van raggal is, holott itt az egyik rag elhagyása az érthetőségen sem változtatna, a többszörös birtokos viszony maga is azt motiválta, hogy a viszony többszörösen jelölve legyen (Korompay 1991a: 301) az alaptagon és a bővítményen is (*-nak/-nek* raggal). A (9)-ben a *kijelentésének ideiglen* szerkezetben látszólag egyszeres a viszony jelöltsége, mivel nem *idejéiglen* olvasható. Ugyanakkor az *idő* szótó hangszínt és időtartamot váltakoztató típusú, így az *ideiglen* szóalak belsejében lévő *-i* birtokos személyjel és a terminatívuszi esetrag (*-ig*) *i*-je egybeesnek. Ez különösen akkor jellemző az egyes számú birtokra utaló *-je* morféma esetében, ha a jelet további toldalékmorfémák követik (Korompay 1992: 333). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelnek (*-ja/-je*) ugyanis az ómagyar korban volt *-ji* alakváltozata is, tehát ebben a tőtípusban előállhat az *ideji-iglen* szóalak, amelyben az egymás mellett álló rokon hangok egybeolvadnak.

Ezzel egybevágh az is, hogy a nyelvtörténeti megállapítások alapján a birtokos viszony jelölése az egyszerűbbtől az egyre jelöltebb felé haladt (Korompay 1991a:

300). A kapcsolatot tehát a rag további jelentései (főként a latívuszi és a datívuszi mint a történetileg elsődleges, illetve az egyik leggyakoribb funkciói) és e között a jelentése között motiválnak érdemes tekinteni.

A véletlen listában előfordultak olyan elemek, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölve van. Ilyenek:

- (10) illik *embernek ő* fiának felmagasztatni?
- (11) édes *megváltónknak ő* szent evangéliumában
- (12) nincs *valakinek ő* élete a bőségben

A (10)–(12) példákban a *-nak/-nek* esetraggal jelölt birtokos mellett ott áll egy nominatívuszban levő *ő* személyes névmás, amely szintén a birtokos személyére utal, a kettő közötti viszony koreferens, vagyis ugyanarra a szövegvilágbeli szereplőre vonatkoznak. A nominatívuszi személyes névmás kitétele ebben az esetben a nyomatékosítás szerepét szolgálhatja (Sipos 1991: 362).

Az Ómagyar Korpuszban a többtagú birtokos szerkezetek okán célzottan rákerestem az alábbi szerkezet típusokra: *nekem az én*, *neked a te*, *neki az ő*. Így szerettem volna olyan szerkezetekhez jutni, amelyekben a birtokos személye többszörösen is jelölt: egy datívuszi esetalakban álló személyes névmással és a nominatívuszi esetalakban álló személyes névmással. Korompay Klára (1992: 347) kiemeli, hogy a többszörös jelölés a szöveg stílusbeli sajátossága lehet: a kódexszövegekben a latin nyelvű eredeti szöveget szerkezetileg is hűen akarja visszaadni a fordító. Az *én* és a *te* megfelelői a latin eredetiben állhatnak datívuszi esetalakban, egyes szám harmadik személyben azonban nem tartalmaz a szerkezet datívuszi esetű névmást. El is maradhat azonban a latin minta követése (G. Varga 1992: 461), mégis nagy arányban ez a mintakövetés érvényesül az ómagyar korban. Ennek a következő, célzott kereséssel (a korpusz normalizált részéből) nyert első és második személyű birtokossal alkotott szerkezetben néztem utána (a példa végén zárójelben megemlítve a forrást):

- (13) Mert valaki azt cselekszi, az mit akar az Isten, az *nekem az én atyámfia*,
néném és anyám (Károli-biblia, Márk evangéliuma 3/35)
- (14) mit mondasz felőle, hogy megnyitotta *neked a te szemeidet*? (Pesti Gábor:
Novum testamentum, János evangéliuma, 9/17)

A *nekem az én* 11-szer, a *neked a te* szerkezet a korpusz normalizált helyesírással is közölt részében 5-ször szerepel. Ezekből választottunk ki véletlenszerűen egyet-egyet. A (13)–(14) kiemelt szerkezetek latin megfelelői²:

- (15) „Qui enim fecerit voluntatem Dei, hic frater meus et soror mea et mater est.”
- (16) „Tu quid dicis de illo, qui aperuit oculos tuos?”

² Forrás: Nyíri Antal 1971. *A Müncheneri-kódex 1466-ból*. Akadémiai Kiadó, Budapest. A latin eredeti és a magyar fordítás összevetéséért köszönettel tartozom Korompay Klárának.

A (14) példánál megjegyzendő, hogy a *neked* kedvezményezettet is jelölhetne. A latin megfelelőkben a *nekem*, *neked* személyes névmás nem szerepel. Ez azt jelenti, hogy ezekben a konkrét esetekben nem a fordító szerkezeti hűsége való törekvése lehetett az oka annak, hogy a magyar változatban szerepel a személyes névmás ragos alakja és alakilag jelöletlen alakja is a birtokos funkciójában.

Ezekben az esetekben véleményem szerint a dativus ethicus szerkezethez áll közel a szerkezet *-nak/-nek* ragos komponense. A dativus ethicusról Rácz és Szemere (1985: 86) azt jegyzi meg, hogy a *nekem* alakban fordul elő a magyarban, és az indulatos beszéd jellemzője. A német leíró nyelvtenok azt hangsúlyozzák, hogy a dativus ethicus a beszélőnek a személyes, belső érdekeltségét fejezi ki (Pete 1998: 302), vagyis itt is az egyes szám első személyre redukálódik a használata. A cseh nyelvben az egyes szám második személyű személyes névmás datívuszi alakja is képviselheti ezt a funkciót, Fried (2014: 13–4) a névmás diskurzuspépítő funkcióját emeli ki: az általa kifejezett szereplő magának a diskurzusnak a résztvevője, őt teszi hangsúlyossá.

Pete (1998: 302–3) továbbá kiemeli, hogy a legtöbb európai nyelvben (francia, német, lengyel, cseh stb.) létezik ez a szerkezet-funkció típus. Ezáltal egy közvetítő nyelvnek a hatását feltételezi a jelenség mögött. Forrásszerkezetként pedig az alábbi típust nevezi meg (dőlttel jelölve a releváns megfeleléseket):

(17) Quid *mihi* Celsius agit? 'Mit csinál *nekem* az én Celsiusom?'

Az ilyen, a diskurzus egy szereplőjét hangsúlyossá tevő szerkezetekből eredeztetni tehát a dativus ethicust Pete Ágnes. A harmadik személy helyzete ugyanakkor más a magyarban is. Bekerülhetnek ugyan lexikális főnevek a *nekem/neked* helyére, viszont abban az esetben elmarad a névelő (lásd (10)–(12) példák). A *neki az ő* keresésre a korpusz normalizált részében az alábbi példa található (kivéve azokat, ahol a *neki* egyértelműen részeshatározói, birtokosként nem funkcionál):

(18) *neki az ő* élete nem hagyatott az koporsóban

A *nekem az én* típusú szerkezet előfordulhat olyan mondatokban is, amelyekben a ragos személyes névmás egy igének az olyan részeshatározói vonzata, amely a folyamat címzettjét jelöli a mondatban (19):

(19) elég *nekem* az én nyomorom (MNSZ)

A függőségi viszonyok tekintetében a (19) különbözik a (13), (14), (16) mondatokban bemutatott szerkezetektől. Amennyiben elfogadjuk, hogy a latinminta-követés miatt az utóbbi mondatokban a datívuszi személyes névmás (*nekem*, *neked*, *neki*) a birtokos személyét erősíti, akkor azok a nominatívuszi esetalakú névmásokkal (*én*, *te*, *ő*) egy láncon helyezkednek el. A (19) mondatban a *nekem* személyes névmás az *elég* állítmány bővítménye, míg az *én* a *nyomorom* alanyt bővítő birtokos jelző, tehát nem egy láncon helyezkednek el.

Előfordul azonban olyan mondatokban is, ahol nem könnyű eldönteni, hogy etikai datívusról van szó vagy a birtokos személyét nyomatékosabbá tevő névmásról (20):

(20) Ne bántalmazd *nekem az én* őrizeteseimet. (MNSZ)

A (20) alátámasztja a birtoklás többszörös kidolgozottságát jelölő *-nek* ragos személyes névmás és az etikai datívuszi funkció közelségét. A *ne* tagadószó megjelenése még közelebbivé teszi az etikai datívushoz ezt az előfordulást, hiszen az etikai datívusz gyakran fordul elő tiltó mondatokban.

A *nekem az én* keresés az MNSZ-ben (v2.0.5) 88 találatot ad ismétlésekkel együtt, ezeket levonva 74 találat van. Ebből 5 találat ugyanazon birtoklást teszi többszörösen kidolgozottá. Ez még állítmányi pozícióban, az *enyém* névmással is előfordul:

(21) Ők nem az én gyerekeim, [...] *nekem az enyémek* az I/B-sek. (MNSZ)

A példák mutatják a *-nak/-nek* rag különböző megvalósulásainak egymással összefonódó és a mentális feldolgozásukban összefüggő rendszerének egy részletét. Több funkcióban is látunk olyan példákat, amelyek konstrukciós sémájában benne van egy adott lexéma nominatívuszi (alakilag jelöletlen) és datívuszi esetalakja is. Ebben előfordulnak olyan esetek, amelyekben a) a *-nak/-nek* ragos és az alanyesetű szó különböző funkcióban fordulnak elő, b) a *-nak/-nek* ragos névszó hangsúlyosabbá teszi az alanyesetű szót a birtokosi funkciójában, c) az etikai datívuszi funkcióban a kommunikációs szituáció egyik résztvevőjét emeli ki. A szerkezet típusnak tehát akár a birtokos jelölése, akár a résztvevői szerep hangsúlyosabbá tétele a funkciója, ehhez a funkcióhoz hozzátartozik az, hogy az egyik résztvevőt a szituációban kiemelve, hangsúlyosabbá tegye: így a funkciója elsődlegesen pragmatikai.

A példák is mutatják, hogy a személyes névmás datívuszi alakjának sajátos pragmatikai funkciója a diskurzus résztvevőjének a jelenetbe való mélyebb bevonódásának hangsúlyosabbá tétele. Ez megjelenik olyan használatban is, amelyekről nem lehet könnyen eldönteni, hogy a névmás mondatbeli szerepe a részeshatározóhoz vagy a birtokos jelzőhöz áll-e közelebb.

(22) *Nekem* a kis *nyugdíjammak* tavaly is a legnagyobb érvágásnak a gázszámla bizonyult. (MNSZ)

(23) *neked* a *nettódnak* ugyan annyinak kellene lenni most, mint korábban. (MNSZ)

(24) *nekem* a *múltamnak* köszönhetően egyáltalán nem jelentett problémát [egy csapatba bekapcsolódni] (MNSZ)

(25) *Nekem* a *szüleimnek* a szülei mind nagy zenészek voltak. (MNSZ)

(26) *nekem* a *kislányomnak* sok volt a bukása (MNSZ)

A bemutatott szerkezetek konstrukciós sémája a következő: egy datívuszi esetalakban álló személyes névmás, ezt követi (akár egy beékelődött minőségjelző vagy

minőségjelzős szintagmalánc után) egy birtokos személyjeles névszó, amelyen a birtokos személyjel számban és személyben a névmással egyeztetve van, valamint szintén *-nak/-nek* ragos. A (22)–(24) példában az elemi mondat lehorgonyzott igéje (vagy magmondata) pedig megkíván egy részeshatározói bővítményt.

Az elemzési problémát az jelenti, hogy a (22)–(24) példában a *nekem, neked* stb. névmások a függőségi viszonyok szempontjából birtokos jelzőkként értelmezhetők, viszont egyben az elemi mondatok által vázolt jelenetek BENEFICIENSEI, tehát a jelenetben kedvezően vagy kedvezőtlenül érintett szereplőt nevezik meg. A birtokos jelzői elemzést támasztja alá a személybeli egyeztetés is a *-nak/-nek* ragos névszóval. Mivel viszont a BENEFICIENS tematikus szerepét veszi fel a névmás, ezért a részeshatározói értelmezés is magyarázható.

A (24)-es mondat értelmezésénél különös jelentőséggel érvényes ez a szempont. Az elemi mondat magmondata (*problémát jelent*) megkívánja a részeshatározó kidolgozását, vagyis explicitté kell tenni, hogy az alany (*bekapcsolódni*) kinek a részére káros. Ennek a kidolgozására viszont nem lehet megfelelő jelölt a *múltam-nak*, mivel az a mondat szintaktikai szerkezetébe a *köszönhetően* névutóval épül be, a *múltamnak köszönhetően* kompozitum így okhatározóként vesz részt a függőségi ábrázolásban. Így tehát a részeshatározói bővítmény szerepére az egyetlen alkalmas jelölt a *nekem* marad, amely így feldolgozódik részeshatározóként is, és a háttérben birtokosként is(, mivel a *múltam-nak* a birtokosa is az egyes szám első személyű megnyilatkozó: **nekem nekem a múltamnak köszönhetően...*, de természetesen a kétszeres kidolgozás fölösleges egymás után ugyanolyan módon).

A (25)–(26)-ban annyiban különbözik a helyzet, hogy a második *-nak/-nek* ragos névszó (*szüleimnek, kislányomnak*) a függőségi viszonyaikban nem ígéhez, hanem másik névszóhoz tartoznak (*szülei, bukása*). Így a szerkezet nagyobb valószínűséggel értelmeződik egy kettős birtokos jelzős szerkezetlánc első birtokos jelzőjeként, mint részeshatározóként; ez utóbbi értelmezést inkább a mondateleji pozíció támogatná (ez esetben a mondat megnyilatkozója át- vagy megélt élményként közli, hogy a nagyszülei zenészek, vagy hogy a kislánya megbukott az iskolában).

A (22)–(26) példái is azt támasztják alá, hogy a *-nak/-nek* rag különböző funkciói között nem húzható merev határ. A szerkezetileg birtokosként megkonstruált komponens is rendelkezhet olyan tulajdonságokkal, amelyek szemantikailag közelebb viszik az adott előfordulást a datívuszi jelentéscsomóponthoz. Szerepet játszik továbbá a mondat dinamikus feldolgozása is: egy birtokos személyjeles névszó megjelenése például megnyitja azt az értelmezést, hogy van birtokos viszony a mondatban.

Különösen igaz lehet ez a kettős értelmezési lehetőség a névmásokra, amelyek sematikus jelentésűek, és a mondatbeli funkciójuk nagyban függ attól, hogy milyen mondatbeli környezetben fordulnak elő.

A fentiekben tehát a tanulmány amellet érvelt, hogy a ragnak ez a pragmatikai funkciója a jelentéskiterjesztődésben kapcsolódási pontot jelent az egyes jelentések között. Ezáltal a történetileg elsődleges, helyviszonyjelöléstől a birtokos viszony jelöléséig az alábbi grammatikalizációs ösvényt lehet felvázolni:

1. ábra. A -nak/-nek rag grammatikálizációjának egy részlete

Az ábra azt mutatja be, hogyan történik a jelentéskiterjesztődés a helyviszonytól a birtoklás, összetartozás kifejezéséig. A tanulmány (egy nagyobb, átfogó vizsgálat részeként a rag grammatikálizációjáról, lásd Pomázi 2021: 23–50) azt javasolja, hogy a grammatikálizációt nem egy lineáris folyamatként érdemes értelmezni, hanem egy dinamikusabb modellbe helyezve kell vizsgálni. Egyrészt a grammatikálizációban elágazásokkal is érdemes számolni. Ez a rendkívül gazdag jelentéshálózattal rendelkező -nak/-nek rag esetében különösen fontos, főleg, ha visszatekintünk a korpuszvizsgálatban elkülönített funkciókra. Másrészt az esetlegesen újonnan megjelenő funkciók a már fennálló rendszer egészére is képesek visszahatni. Így például az etikai datívusznak és a birtokos szerkezetnek is közös pragmatikai funkciója lehet a jelenet egyik humán résztvevőjének (az etikai datívusz esetében a diskurzus szereplőjének, a birtokos szerkezetben pedig a birtokos személyének) a hangsúlyossá tétele.

5. Összegzés

A tanulmány a -nak/-nek rag grammatikálizációjának egy részletével foglalkozott. A tanulmány központi kérdését egy szerkezet típusa adta, amelyben a birtokos személye kétszeresen jelölve van: egy alapalakú és egy datívuszi esetalakú személyes névmással. A vizsgálat újdonsága, hogy egy névszói esetrag grammatikálizációjának korpuszalapú elemzését adta.

A tanulmány azt mutatta be, hogy a birtokos személyének hangsúlyossá tétele a *nekem, neked, neki* stb. személyes névmásokkal a rag grammatikálizációjában egy olyan pragmatikai kapcsolófunkciót tölthet be, amely más funkciókra is kiterjedhet. A beszédshituáció szereplőjének hangsúlyozásában az etikai datívusszal lehet rokonítani, amelynek legtipikusabb kidolgozási formája szintén az első és a második személyű datívuszi személyes névmás. Ezenkívül példákat hozott a tanulmány arra is, hogy a beszédshituáció résztvevőinek vagy a megnyilatkozó nézőpontjának a *nekem, neked* személyes névmásokkal való hangsúlyossá tétele hogyan helyezkedhet el a datívuszi és a genitívuszi funkciók közötti kontinuumon.

A vizsgálat folytatása a teljes jelentéshálózatról alkotott grammatikálizációs térkép felállítása, amelyhez kapaszkodót nyújthat a másodlagos grammatikálizációs folyamatok paramétereinek megállapítása is.

SZAKIRODALOM

- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikálizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Diewald, Gabriele 2006. Context types in grammaticalization as constructions. In: *Constructions, Special Volume I*.

- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 35–45.
- Fried, Mirjam 2014. From semantic to interactional dative: a preliminary investigation. In: Martinková, Michaela – Janebová, Marketa – Macháček, Jaroslav (eds.): *Categories and categorial changes: The third syntactical plan and beyond*. Palacky University, Olomouk, 12–20.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatn alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heine, Bernd 2008. Grammaticalization of cases. In: Malchukov, Andrej – Spencer, Andrew (eds.): *The Oxford handbook of case*. Oxford University Press, Oxford, 458–69.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth Closs 2003 [1993]. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Korompay Klára 1991a. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284–318.
- Korompay Klára 1991b. Műfaji és stílári jellegzetességek az ómagyarkori névszóragozás körében. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 375–8.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–54.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford–California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, Tim – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford–New York, 139–69.
- Narrog, Heiko – Heine, Bernd 2012. Introduction. In: Heine, Bernd – Narrog, Heiko (eds.): *The Oxford handbook of grammaticalization*. Pars IV. Tartu, 421–31.
- Pete Ágnes 1998. Dativus ethicus. *Magyar Nyelvőr* 112: 302–4.
- Pomázi Bence 2021. *A -nak/-nek rag poliszémiája*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Rácz Endre – Szemere Gyula 1985. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rosch, Eleanor 1973. Natural categories. *Cognitive Psychology* 4: 328–50.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszepítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–64.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 353–400.
- Sweetser, Eve E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In: Axmaker, Shelley – Jaisser, Annie – Singmaster, Helen (eds.): *Berkeley Linguistics Society 14: General session and parasession on grammaticalization*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 389–405.
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.) 1991–1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei; II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika., II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 43–70.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2013a. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elisabeth Closs 2002. From etymology to historical pragmatics. In: Minkova, Donka – Stockwell, Robert (eds.): *Studying the History of the English Language: Millennial Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin, 19–49.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 455–569.

FORRÁSOK

MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.4–5.). <http://mnsz.nytud.hu/>
MTSZ = Magyar történeti szövegtár. <http://clara.nytud.hu/mtsz>
TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
Ómagyar korpusz = Magyar Generatív Történeti Szintaxis. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

Pomázi Bence

tudományos munkatárs

ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Lexikológiai Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-4732-4956>

SUMMARY

Pomázi, Bence

The role of the three times marked possessing in the grammaticalization of the Hungarian dative suffix

The paper presents a unique construction of possessing, in which the fact of the possessing is marked three times. On the regent of the construction (which refers to the possessed thing) there is a possessive suffix, and two other linguistic elements refer to the possessor. Both are personal pronouns, the first is in nominative, the second is in dative case. The study looks through the role of this structure in the secondary grammaticalization of the suffix. The paper suggests that the grammaticalization is not a one way, linear path. First, because there can be junctions in the grammaticalizational paths. Second, because in the semantic extension, the newly appearing functions may have an effect on the already existing system. The paper offers a corpus based analysis on how emphasizing the possessor can be related to the ethical dative function. The ethical dative usually occurs on the personal pronoun in the first or second persons (*nekem, neked*) and refers to a figure that is highly involved in the communicative situation. Thus, both structure types (the three times marked possessing and the ethical dative) elaborate emphasizing personal relations in the communicative situation.

Keywords: possession, ethical dative, dative case, grammaticalization, secondary grammaticalization

Előretolt dallamcsúcsok és emelkedő dallamok a magyar eldöntendő kérdések hanglejtésében¹

1. Bevezetés

A kutatás tárgya a magyar eldöntendő kérdések intonációjának vizsgálata, ezen belül két aspektus tanulmányozása: (1) előretolható-e az utolsó előtti szótagról a dallamcsúcs ezekben a kérdésekben, illetve (2) milyen körülmények között kísérheti emelkedő végű dallam az eldöntendő kérdést.

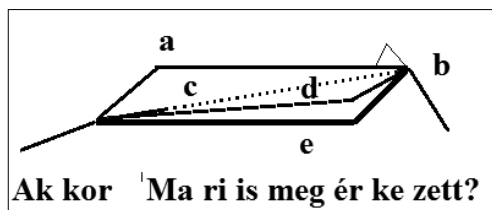
Elsőként megmagyarázandó, hogy mit értünk a tanulmányban pontosan dallamcsúcsra és emelkedő végű dallamon. Dallamcsúcsoknak az előző szótaghoz képest érzékelhető dallamemelkedést mutató szótagokat tekintünk: az általunk alkalmazott standardizációs eljárás alapján az előzőhöz képest legalább 10%-os melodikus emelkedést mutató szótagokat, amelyek után a dallam ereszkedni kezd. Emelkedő végű dallamon pedig az egyirányú, egy bizonyos ponttól a megnyilatkozás végéig folyamatos emelkedést mutató dallamokat értjük, amelyekben az emelkedés nem torpan meg, és nem megy át szinttartóba.

A tanulmány során először áttekintjük az általános eldöntendő kérdések hanglejtésének főbb jellemzőit: a dallamváltozás irányát, kiindulási pontját, illetve a dallamcsúcsok lehetséges helyzetét. Összefoglaljuk, eddigi kutatások alapján mikor mutathat az eldöntendő kérdések dallama végső emelkedést a magyar nyelvben. Ezután ismertetjük egy percepciósi kísérlet eredményeit: 30 magyar anyanyelvű felnőttel véleményeztettük 14 eldöntendő mondat hanglejtését, hogy megállapítsuk, az általános eldöntendő mondatokban a dallamcsúcs mennyivel tolható előrébb az alapértelmezett utolsó előtti szótagról, illetve teszteljük, természetesnek tartják-e és kérdésként értelmezik-e azokat a kérdő megnyilatkozásokat, amelyekben egy speciális lexikális elem jelenléte (pl. *de, azért, úgye*) mellett mondatvégi dallamemelkedés tapasztalható.

2.1. Az általános eldöntendő kérdések intonációjának áttekintése

A magyar közönséges eldöntendő kérdések intonációja alapértelmezetten nem emelkedő, hanem emelkedő-eső, hiszen, bár a mondat főhangsúlyos szótagjától emelkedés indul, ezt mindenképp esés követi az utolsó előtti szótagról. Vizsgálataink alapján (Baditzné Pálvölgyi 2012) az esés mértéke rendszerint meghaladja az azt megelőző legnagyobb emelkedés mértékét. Az alábbi ábra (1.) az emelkedés-esés lehetséges megvalósulásait szemlélteti: az emelkedés-esés a jelenlegi adataink alapján ötféleképp valósulhat meg:

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

1. ábra. A magyar emelkedő-eső dallam variációi

- az első hangsúlyos szótagig emelkedik, majd egy magas szinttartó plató után az utolsó előtti szótagtól esik;
- az első hangsúlyos szótagig emelkedik, majd egy magas szinttartó plató után az utolsó előtti szótag előtt ismét emelkedik, majd az utolsó előtti szótagról esik;
- az utolsó előtti szótagig emelkedik, majd onnan esik;
- az utolsó előtti szótagig emelkedik, ott felugrik, majd esik;
- az utolsó előtti szótagig alacsony szinttartó, majd emelkedik és esik.

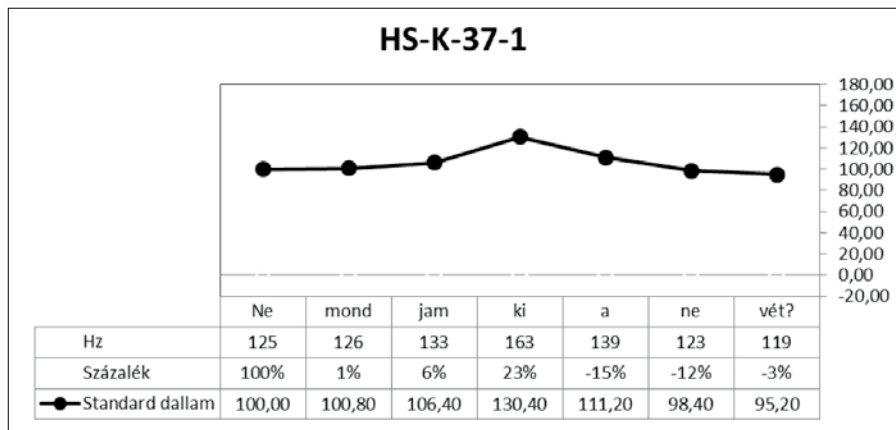
Látható, hogy az öt variáns közös eleme az esés az utolsó előtti szótagtól kezdve; az előtte lévő részben mutatkoznak az eltérések. Idáig nem sikerült jelentésbeli különbségeket megállapítani az öt dallamvariáns között, de gyakoriságuk eltérő, legtöbbször a *d* variáns mutatható ki, utána következik a *c*; az *a*, *b* illetve *e* variánsok igen ritkák.²

Fontos megemlíteni, hogy bár közös elemként az utolsó előtti szótag szerepel, mint a dallam legmagasabb pontja, előfordulnak olyan – nem feltétlenül hibás – mondatok is a vizsgálataink szerint, amelyekben a dallamcsúcs egy szótaggal előre-tolódik, hátulról a második szótagra, és innen indul az esés (vö. még Markó 2007). Sőt léteznek olyan kérdő megnyilatkozások is, amelyekben a dallamcsúcs ennél is egyvel előrébb, hátulról a harmadik szótagra tolódik, ahogy saját korpuszom következő példája is szemlélteti:

A példa a BEA-adatbázisból (Gósy et al. 2012) származik,³ egy spontán társalgási szituációban elhangzó megnyilatkozás.

² Varga (2002a) három lehetséges variánsról beszél, az *a*, *c* és *e* változatokról. A *b* az *a* és az *e*, a *d* a *c* és az *e* hibridjeként értelmezhető abban a leírásban.

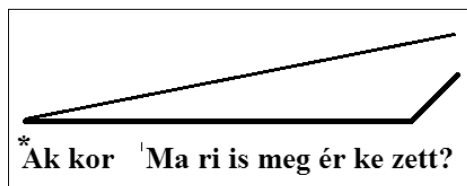
³ Saját korpuszom mondatait Cantero–Font–Rotchés (2020) módszerével standardizáltam, ezért a diagramon nem a Hz-ben megkapott értékek láthatók, hanem a standardizált görbe relatív értékei: minden egyes szótaghoz százalékban mérve megkapjuk a szótagok egymáshoz képesti dallamváltozását, majd ezeket a relatív értékeket egy önkéntesen 100-ról induló skálára relativizáljuk. A módszer az adatfelvételnél a dallamot a Praat-szoftver segítségével elemzi. Minden magánhangzónál a frekvencia közéértékét veszi figyelembe, és a nagyobb inflexióknál (tonális elmozdulások) több érték is rendelhető egy magánhangzóhoz, amennyiben nincs tonális stabilitás a hangon belül, ilyen esetben az inflexió végpontjában mérjük az értéket. A módszerről bővebben lásd Cantero 2002, 2005; Cantero–Font–Rotchés 2007, 2009; Font–Rotchés 2006, 2007, 2008, 2009.

2. ábra. Olyan eldöntendő megnyilatkozás standardizált dallama, amelyben a dallamcsúcs hátulról a 3. szótagra tevődik át

2.2 Emelkedő végű dallam az általános eldöntendő kérdésekben

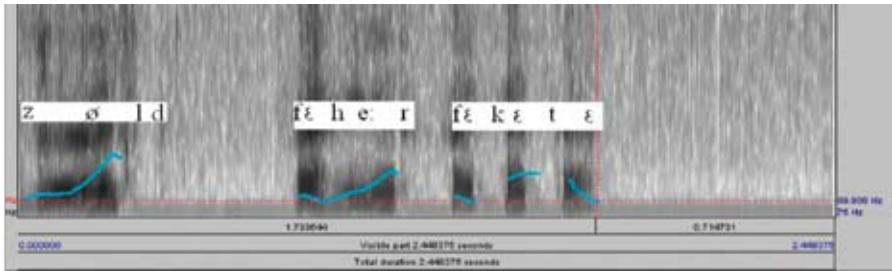
Az 1. ábrán felvázolt öt lehetőségen kívül bármely más intonációs megoldás,⁴ így az emelkedő végű dallam is lehetetlen a bemutatott példán, amennyiben általános (nem jelölt) eldöntendő kérdésről van szó:

3. ábra. Az emelkedő végű dallam nem alkalmazható az általános eldöntendő kérdésekben (Az amerikai magyar emigránsok beszédében megfigyelhető az emelkedő dallamvég eldöntendő kérdésekben, az angol kérdő dallam interferenciájának eredményeként [Varga L., személyes közlés].)

Mindezek fényében kijelenthető, hogy a magyar általános eldöntendő kérdések esetén kizárólagosan az emelkedő-eső dallam kap szerepet. E dallam fonetikai megvalósulása azonban csonkulhat. Abban az esetben, ha a mondat rövid, maximálisan két szótagú, az emelkedő-eső dallamnak csak az emelkedő része valósul meg; az esés alig vagy egyáltalán nem (lásd 4. ábra). Az ilyen esetekben emelkedő dallamot találunk az általános eldöntendő kérdésekben, de itt csupán arról van szó, hogy az emelkedő-eső dallamot hordozó szakasz túlságosan rövid ahhoz, hogy egy komplex kontúr teljességében megvalósulhasson rajta, így fizikailag csupán egy emelkedő dallamot érzékelünk. Minimálisan három szótag szükséges ahhoz, hogy az esés is kötelezően megjelenjen.

⁴ Kivéve a már említett dallamcsúcs-előretolódást (lásd 2.1.).

4. ábra. Az emelkedés-esés csak a három vagy több szótagos kérdésekben ábrázolódik (a példán a *Zöld? Fehér? Fekete?* kérdések dallama látható a Praat akusztikai szoftver ábrázolásában)

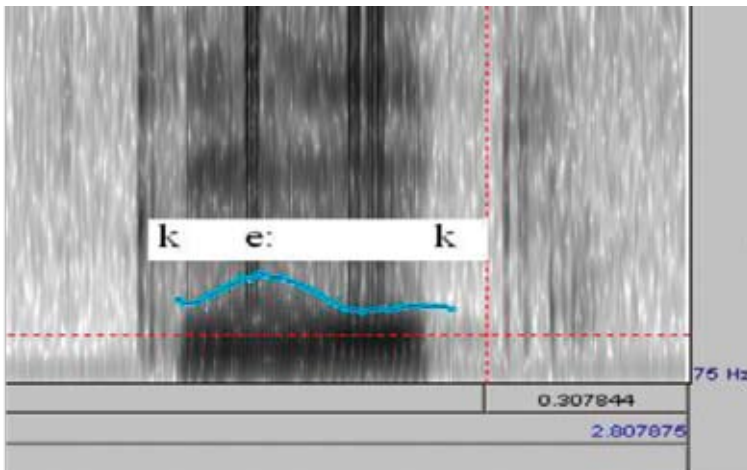
Tehát abban az esetben, ha legfeljebb két szótag hosszú eldöntendő kérdést teszünk fel, emelkedőként realizálódik a dallam vége; ez az emelkedés azonban egy fonológiai emelkedő-eső dallam fonetikai realizációja, amely a dallamot „csökevényesen” jeleníti meg (vö. Varga 2002b).

2.3 Emelkedő dallam az emphatikus eldöntendő kérdésekben

Ha a kérdés emphatikus – hitetlenkedő, kétkedő, és a beszélő azért teszi fel, hogy a partnere valami hihetetlen vagy nehezen érthető mondatot megismételjen vagy megmagyarázzon –, még akár az egy szótagos kérdésen is megjelenhet az emelkedés utáni esés, mint például (vö. 5. ábra):

A: – *Ez kék.*

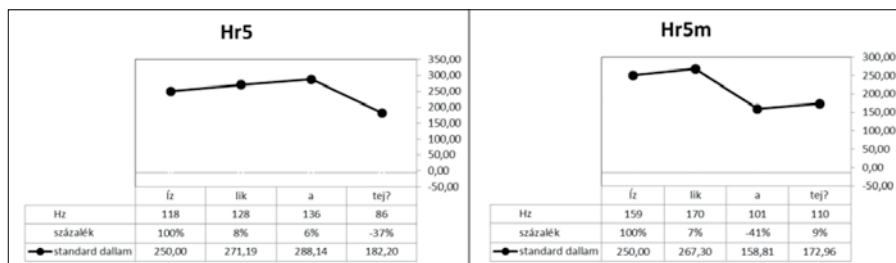
B: – *Kék??*

5. ábra. Emelkedés-esés már egy szótagnál is megjelenik az emphatikus kérdésekben

Ezért úgy kell módosítanunk a 2.2.-ben mondottakat, hogy a maximálisan két szótagú, **nem emfatikus** eldöntendő kérdések intonációja lehet fonetikailag emelkedő.

A hosszabb emfatikus kérdésekben előfordul, hogy a mondatban több főhangsúly van, és a mondat utolsó szavára is főhangsúly kerül. Ebben az esetben az emelkedő-eső dallam, amely mindig a főhangsúlyról indul, a mondat utolsó szavára terjed ki. Ha ez a szó egy- vagy két szótagos, megint emelkedés figyelhető meg az eldöntendő kérdésben, hiszen az esés három szótagnál rövidebb hangsoron nem jelentkezik. A 6. ábra bal oldali példájában egyetlen főhangsúly van, az *íz-* szótagon, és ez emelkedő-eső dallamot indít. A jobb oldali példában a *tej* szótag is főhangsúlyos, ezért ezen nem tud megjelenni az emelkedő-eső dallam, csak annak emelkedő része.

6. ábra. Az esés nem érzékelhető, ha főhangsúly van a mondat utolsó, legfeljebb két szótagú elemén

Láthattuk, hogy általános eldöntendő kérdésekben csak akkor lehet végén emelkedő dallam, ha:

- maximálisan két szótagosak, de nem emfatikusak (hitetlenkedő jelentéstartalommal);
- a mondat utolsó, maximálisan két szótagú elemén főhangsúly jelenik meg, és onnan indítja a dallamot.

Mindkét esetben azonban csak az emelkedő-eső dallam csökevényesen megvalósuló variánsáról beszélhetünk. Ami az ekkor bekövetkező emelkedés mértékét illeti, a megfigyelések alapján (Baditzné Pálvölgyi 2012) viszonylag alacsony értékről van szó, 40% alatti, de jellemzően kevesebb, mint 20%-os értékkel.

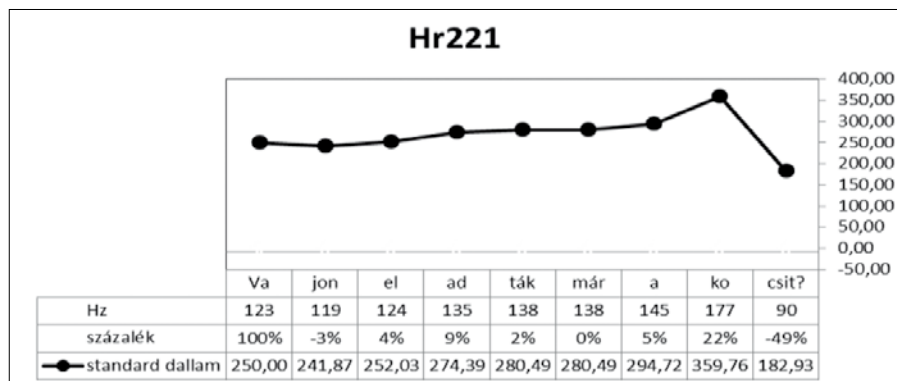
3. Az eldöntendő kérdések intonációja bizonyos lexikai elemek jelenlétében

3.1. Bizonyos lexikai elemmel jelzett eldöntendő kérdések intonációja

Térjünk most át azokra az eldöntendő kérdésekre, amelyek kérdő jellegét valamilyen lexikai elem mutatja. Ezekben az emelkedő-eső kontúrt más dallam helyettesítheti. Ide tartoznak az olyan partikulák, amelyek csak kérdésekben használatosak, és az olyan

szókapcsolatok is, amelyek nem csak kérdésekben szerepelhetnek, de amennyiben egy eldöntendő kérdésben jelennek meg, társíthatnak ahhoz egy speciális jelentéssel bíró, nem emelkedő-eső intonációs kontúrt is.

Lássuk tehát, mely lexikai elemek társaságában kísérheti végén emelkedő intonáció a magyar eldöntendő kérdést. A magyar nyelvben két partikula létezik annak jelzésére, hogy kérdésről van szó. Az egyik a *vajon*, a másik az *-e*. Ezek közül a *vajon* kiegészítendő kérdésekben is, az *-e* csak eldöntendő kérdésekben használatos. A *vajon* esetében, ha eldöntendő kérdésben szerepel, a dallam a tipikus emelkedő-eső (7. ábra).

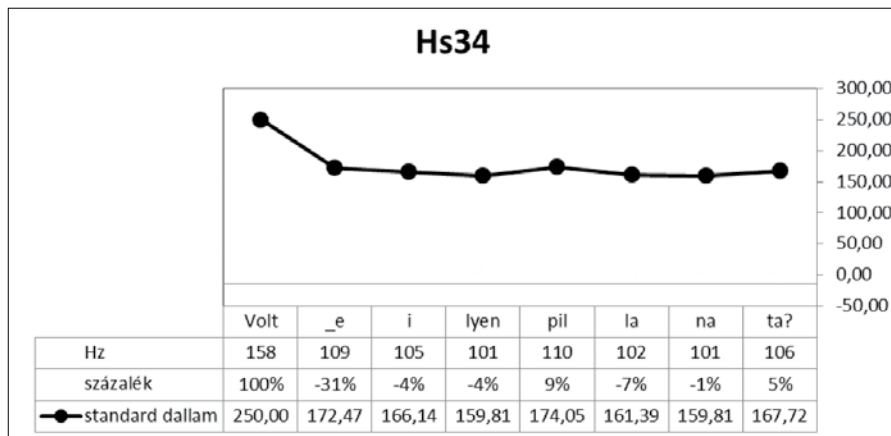

7. ábra. A *vajon* kérdőszó mellett az intonáció emelkedő-eső

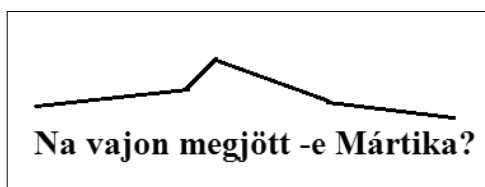
Az *-e* szócska esetében a kérdés intonációja nem tükrözi az eldöntendő kérdések tipikus emelkedő-eső kontúráját, hanem a kijelentő mondatokra jellemző eső dallamot használja:⁵ a főhangsúlyos szótagról esik a dallam egy nagyobb (15–30% közötti értékben), és utána szinttartó vagy enyhén ereszkedő (lásd 8. ábra).

Ha a két szócska, a *vajon* és az *-e* kombinálódik egy mondatban, az *-e*-re jellemző intonációs séma érvényesül, vagyis a mondat eső kontúrral áll (9. ábra).

⁵ Sűrgető, számonkérő felhanggal az *-e* kérdőszavas eldöntendő kérdések állhatnak eső-emelkedő dallammal is, ahol az emelkedés csak az utolsó szótagot érinti: *Igaz-e??* Ezen kívül, mint minden mondat típusban, ahol alkalmazható az eső dallam, létezik még egy emfatikus, „eső zárású” változat is, amely emlékeztethet az emelkedő-eső dallamokra. Formailag az utolsó előtti szótag kis mértékű megemelkedése jellemzi, ahonnan tovább esik a dallam. Ezt a változatot Egressy Gábor óta „a kedély magyar akcentusa”-ként tarthatjuk számon, lásd Csűry (1925, 1928) és Varga (2009: 43–4). A következő példa is emfatikus, sűrgetést, türelmetlenséget fejez ki: *Na, készen van-e már a házi feladat?* (az utolsó előtti szótagot kissé megemelve tovább esik az amúgy szinttartó vagy eső dallam).

8. ábra. Az -e partikulával jelzett eldöntendő kérdések intonációja alapesetben eső

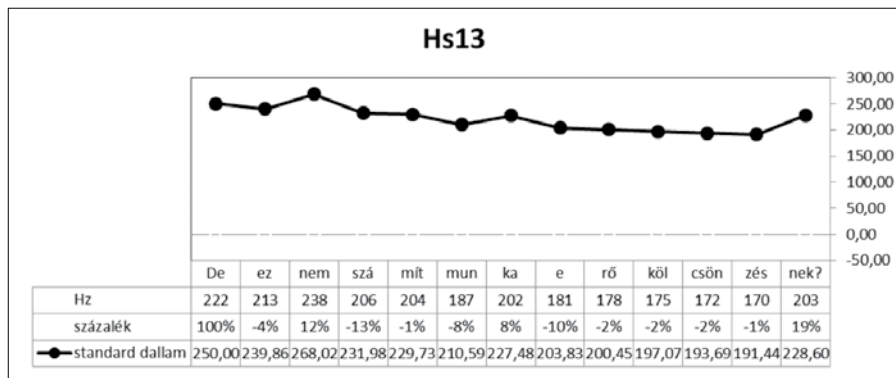

9. ábra. A *vajon* és az -e szócska kombinációjakor az eldöntendő kérdés intonációja eső

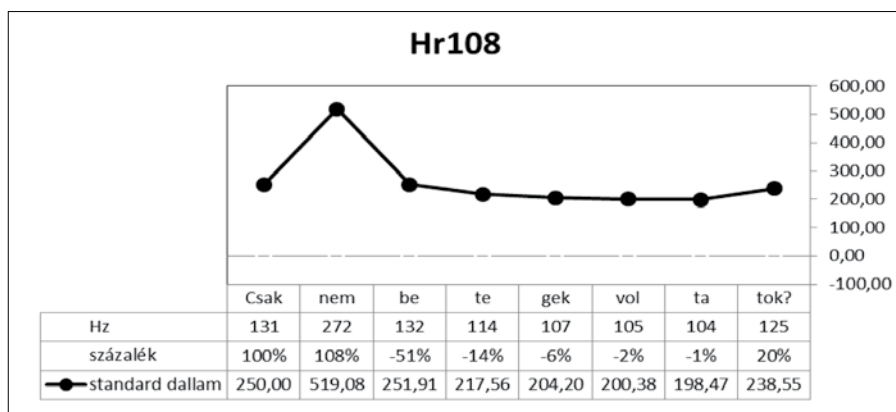
3.2. Mondat végi emelkedő intonáció a speciális lexikális elemekkel ellátott eldöntendő kérdésekben

Vannak olyan lexikális elemek, amelyek *vajon* és az -e elemmel ellentétben nemcsak az eldöntendő kérdésekben szerepelhetnek, hanem kijelentő mondatokban is. Amennyiben azonban eldöntendő kérdésekben szerepelnek, megváltoztathatják annak emelkedő-eső intonációját, és egy eső-emelkedő dallamot adhatnak nekik. Ezeknek a mondatoknak a felhangja meglepett, reménykedő vagy enyhén fenyegető, már-már felszólító jellegű is lehet. Jellemzően egy tagadószt és/vagy egy ellentétes értelmű kötőszót tartalmaznak, például: *de ... (nem) ..., de (azért) ..., csak nem ...*

Azokban a mondatokban, amelyek tartalmazzák a *nem* szót, a szó viszonylag nagyobb emelkedést mutat az előző szótaghoz képest (10. ábra), mivel előtte hangsúlytalan szótagok állnak. Ez az emelkedés 10% fölötti, de esetenként akár a 100%-ot is elérheti, ha a mondat meglepetést tükröz (11. ábra). Minden megoldás esetén jellemző, hogy a főhangsúlyos szótagról süllyedés indul a dallamban, amely az utolsó előtti szótagig tart. Innen egy kisebbfajta emelkedés érzékelhető, 30% alatt.

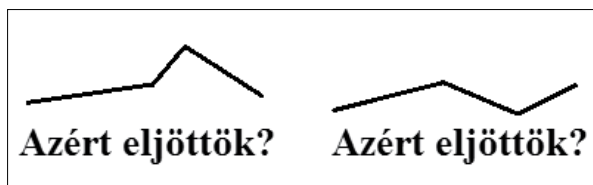

10. ábra. A meglepett beszélő speciális lexikai elemet tartalmazó eldöntendő kérdése eső-emelkedő

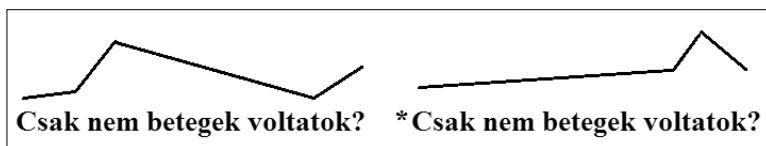
11. ábra. Az erősen meglepett beszélő lexikai elemmel is jelzett eldöntendő kérdése eső-emelkedő, a tagadószó nagyon magas

Két intonációs megoldás lehetséges azokban a kérdésekben, amelyek az említett elemeket tartalmazzák: a semleges eldöntendő kérdéseknél az emelkedő-eső, míg a reménykedő/fenyegető felhangú variánsoknál az eső-emelkedő dallam használatos (12. ábra).

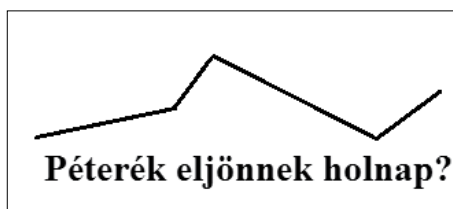
12. ábra. Az ellentétes köztöszót tartalmazó eldöntendő kérdéseknek kétféle intonációja lehet: emelkedő-eső (semleges) és eső-emelkedő (reménykedő, fenyegető)

A *csak nem* szókapcsolat speciális, mivel ez esetben nem fordulhat elő egy semleges, emelkedő-eső intonáció is a mondatban (lásd 13. ábra):

13. ábra. A *csak nem* szókapcsolatot tartalmazó eldöntendő kérdéseknek csak eső-emelkedő dallamuk lehet, emelkedő-eső nem

Az eső-emelkedő dallam ezen partikulák nélkül nem szokványos (14. ábra):

14. ábra. Az eső-emelkedő dallam csak bizonyos partikulákat kísérve fordul elő jellemzően

3.3. Az eldöntendő kérdést jelző lexikai elemek intonációja az *ugye* szócska jelenlétében

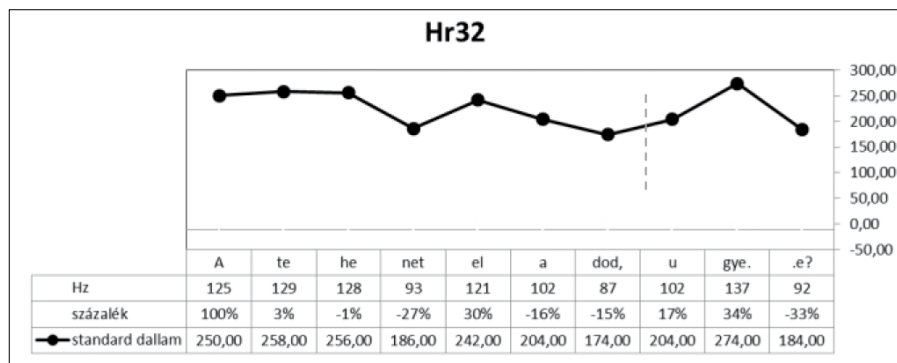
Az említett, eső-emelkedő intonációs kontúrt vonzó szókapcsolatok nem kombinálódhatnak jellemzően olyan szavakkal, amelyek eleve jelzik az eldöntendő kérdést, például *De azért elment-e sétálni?*, vagy *Vajon csak nem megérkezett már?*. Kombinálódhatnak azonban a zömében eldöntendő kérdésekben álló *ugye* szócskával, kivéve a *csak nem...* szókapcsolatot: *Ugye csak nem beteg?*⁶ Ezért először azt kell megvizsgálni, mi történik, ha egy eldöntendő kérdésben önmagában az *ugye* szerepel.

Ilyen esetben kétféle dallamot kaphatunk: ha a mondat végén szerepel az *ugye*, akkor egy önálló, az eldöntendő kérdésre jellemző emelkedő-eső dallamot kap⁷ (15. ábra). Ha azonban nem az utolsó helyen szerepel a mondatban, az intonáció nem lehet emelkedő-eső, csakis a kijelentő mondatokéra jellemző eső dallam. Ez a dallam a főhangsúlyos szótagról esik viszonylag nagyobb értékben, bár a megfigyelések alapján a legjellemzőbb dallamesés a főhangsúly utáni második és harmadik szótag

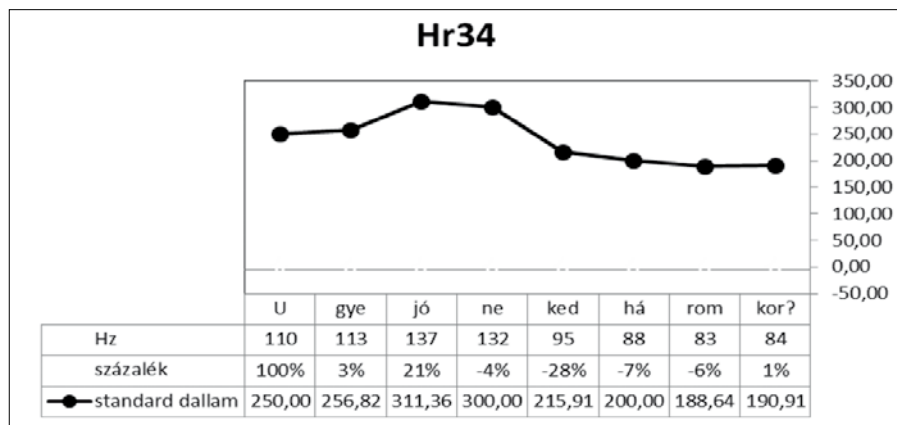
⁶ Bár az *ugye* jellemzően eldöntendő kérdésben szereplő partikula, nagy ritkán előfordulhat kijelentésekben is („Akkor ugye[bár] hiába mentem, mert nem volt otthon...”). Általában a tapasztalatok summázásakor, történetmesélés esetén szerepel kijelentő mondatokban.

⁷ Jobban látható az emelkedő-eső dallam, ha az *ugye* egy három szótagos, kissé elavult változatát, az *ugyebárt* használjuk.

között is bekövetkezhet (lásd 16. ábra). Az esés mértéke általában 15–30% közötti, ezt az értéket ritkán haladja meg.

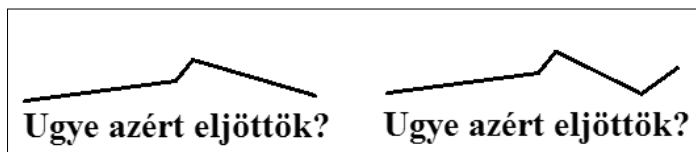

15. ábra. A mondatvégi *ugye* esetében az *ugye* külön emelkedő-eső kontúrt kap

16. ábra. A mondatközben szereplő *ugye* esetén alapesetben az intonáció eső

Ha az eső-emelkedő kontúrt vonzó lexikai elemek (3.2.) az *ugye* szócskával kombinálódnak, az *ugyé-s* mondatokra jellemző eső intonációs kontúron kívül az eső-emelkedő dallam is megjelenhet (17. ábra), reménykedő, fenyegető felhanggal.

17. ábra. Az *ugye* szócskát is tartalmazó ellentétes kötőszavas eldöntendő kérdéseknek kétféle intonációja lehet: eső (semleges) és eső-emelkedő (reménykedő, fenyegető)

3.4. Összefoglalás: mely speciális lexikai elemek jelenléte okozhat végén emelkedő intonációt a magyar eldöntendő kérdésekben?

A könnyebb áttekintés érdekében a következő táblázat összefoglalja, mely eldöntendő kérdésekben (is) alkalmazható speciális lexikai elemek milyen dallamot vonzanak.

1. táblázat. Eldöntendő kérdésekben szereplő speciális lexikai elemek és a megnyilatkozások dallama

Partikulatípusok	Partikulák	Vele járó dallam
Csak kérdésben alkalmazott lexikai elemek	vajon	emelkedő-eső
	-e	eső
	vajon + -e	eső / emelkedő-eső / eső-emelkedő
Kérdésekben is alkalmazható lexikai elemek	ugye	eső / emelkedő-eső / eső-emelkedő
	de	emelkedő-eső / eső-emelkedő
	azért	emelkedő-eső / eső-emelkedő
	de + azért	emelkedő-eső / eső-emelkedő
	de { ugye ugye azért azért ugye	eső / eső-emelkedő
	csak nem	eső-emelkedő

Látható tehát, hogy a fonológiaiailag is emelkedő végű dallamok a magyar eldöntendő kérdések olyan változataiban szerepelnek, amelyek tartalmazzák a következő elemeket: *de*, *ugye*, *azért* (ezek szabadon kombinálhatók, akár mindhárom szerepelhet egymás után bennük) és a *csak nem*. Ez utóbbi esetben az eldöntendő kérdést kizárólagosan kíséri az eső-emelkedő dallam, míg a többi esetben csak az egyik – hol finoman fenyegető, hol reménykedő – felhangú változatot jellemzi.

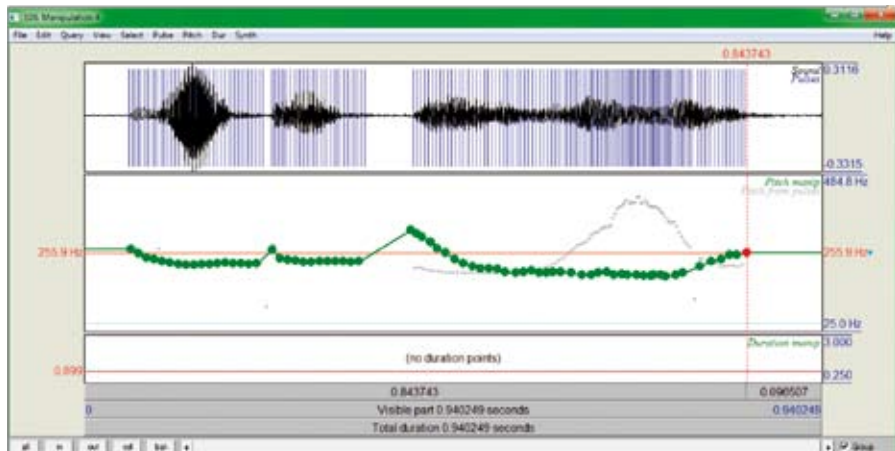
A következőkben rátérek a percepciók teszt ismertetésére, amelynek segítségével azt vizsgálom többek között, hogy a *de azért*, *ugye* és *vajon* elemeket tartalmazó eldöntendő kérdések esetében mennyire tekinthető természetesnek a megnyilatkozásban alkalmazott emelkedő végű dallam.

A kutatási kérdések a következők:

- (1) Az általános eldöntendő kérdésekben hány szótaggal tolható előre az alapértelmezett az utolsó előtti szótagon álló dallamcsúcs?
- (2) Bizonyos partikulák esetén (*de*, *azért*, *ugye*, *vajon*) mennyire tartják természetesnek a beszélők az emelkedő végű dallamot?

4. Módszertan

A vizsgálatot mondatpárokkal, illetve mondatcsoportokkal rögzítettem, amelyek egyik tagját egyszer vettem fel ugyanazzal a beszélővel, és a többi tagját pedig a Praat (Boersma–Weenink 2020) szerkesztő felületén manipuláltam, tehát egy ponton megváltoztattam a dallamát. A következő ábra azt szemlélteti, hogyan változtatható a programban a megnyilatkozás dallama mesterségesen:

18. ábra. Mesterséges dallammanipuláció a Praat-programban

Az ábrán az látható, az eredetileg emelkedő-eső dallam helyett egy eső-emelkedőt kapunk a megnyilatkozásban. Az így szintetizált dallam beszélője, időtartama, intenzitásértékei megegyeznek az eredetivel, az egyedüli különbség a dallam. A manipulációra azért volt szükség, hogy ugyanazt a beszélőt hallva egyetlen változó (a dallam) esetén objektíven lehessen vizsgálni, hogyan érzékelhető a különbség.

A következő mondatokat hallották a kitöltők: *És Péterék eljönnek vasárnap?* (Háromszor, minden alkalommal emelkedő-eső dallammal, először utolsó előtti szótagos dallamcsúccsal, majd egy-egy szótaggal előrébb tolva a dallamcsúcsot). *Meglepte a kép?* (Négyszer, minden esetben emelkedő-eső dallammal, először utolsó előtti szótagos dallamcsúccsal, majd egy-egy szótaggal előrébb tolva a dallamcsúcsot). *Ugye azért eljönne?* (Kétszer, először eső, utána eső-emelkedő dallammal). *De azért eljönnek?* (Kétszer, először emelkedő-eső, majd eső-emelkedő dallammal). *Na vajon megjött-e Mártika?* (Háromszor, először emelkedő-eső, utána eső, majd eső-emelkedő dallammal).

Az első blokk kérdései (az első két kérdés és variánsai) a dallamcsúcs helyzetét hivatottak vizsgálni az általános eldöntendő kérdésekben. A második blokk mondatai (az utolsó három mondat és változatai) azt a célt szolgálták, hogy megvizsgáljuk, ezen partikulák esetén melyik dallamvariáns a domináns és természetes a hallgatók számára.

A percepció teszt 30 kitöltője mind magyar anyanyelvű (7 férfi és 23 nő), átlagos életkoruk 34,8 év, a legfiatalabbikuk 20, a legidősebb 67 éves (a szórás mértéke 12,08) volt. A kísérletben részt vevők a mondatok meghallgatása közben egy online kérdőívet töltöttek ki, amely úgy volt összeállítva, hogy a, a hasonló tartalmú megnyilatkozások a lehető legtávolabb kerültek egymástól. A tesztben három kérdésre válaszoltak mind a 14 mondattal kapcsolatban egyenként: mi a mondat modalitása (kérdés vagy állítás, választható opció volt a „nem tudom” is); természetes-e a mondat dallama (osztályozni kellett 1-től 5-ig, ahol 5 a legtermészetesebb), és hordoz-e a semleges jelentésen túl többletjelentést (ezt röviden írásban kellett kifejteni). A kérdőívekben adott válaszok alapján kapott legfontosabb eredményeket a következő rész tárgyalja.

5. Eredmények

Az alábbiakban a percepció teszt összesített eredményei következnek. A mondatok esetén nyilakkal jelöltem a főbb dallammozgások helyét és irányát, vastaggal szedve az utolsó dallamcsúcsokat képező szótagokat. A modalitás megítélésekor a 30 főre vetített válaszok százalékos arányát adtam meg. A dallam természetességének megítélésekor a kapott értékek (1-től 5-ig, 5 a legtermészetesebb) átlagát tüntettem fel, a jelentésszlopba pedig azok az extra többletjelentések kerültek, amelyeket a kitöltők az adott mondat esetén leg többet említettek (itt is a százalékok a 30 főre vetített arányt ábrázolják).

2. táblázat. A percepció vizsgálat eredményei

Mondatok	Modalitás			Természetesség (átlag)	Jelentés
	kérdés	állítás	?		
Dallamtípusok összevetése					
Dallamcsúcsok helyzetének összevetése					
1. És Péterék eljönnek va↗sár↘nap?	100%	0%	0%	3,93	remény (17%)
2. És Péterék eljönnek ↗va↘sárnap?	100%	0%	0%	2,97	remény/ érdeklődés (10%)
3. És Péterék eljön↗nek↘ vasárnap?	100%	0%	0%	3,13	remény (13%)
4. Meglepte ↗a↘ kép?	100%	0%	0%	4,37	érdeklődés (23%)
5. Meglep↗te↘ a kép?	93%	0%	6%	4,2	érdeklődés (13%)
6. Meg↗lep↘te a kép?	83%	0%	17%	3,37	érdeklődés (23%)
7. Meg↘lepte a kép?	43%	37%	20%	2,73	harag (13%)
8. Ugye azért ↘eljönne?	97%	3%	0%	4,27	remény (77%)

Mondatok	Modalitás			Természetesség (átlag)	Jelentés
	kérdés	állítás	?		
Dallamtípusok összevetése					
Dallamcsúcsok helyzetének összevetése					
9. Ugye azért <i>el</i> jön <i>ne</i> ?	100%	0%	0%	4,47	remény (70%)
10. De azért <i>el</i> jön <i>nek</i> ?	100%	0%	0%	4,4	remény (43%)
11. <i>De</i> azért <i>el</i> jön <i>nek</i> ?	40%	40%	20%	3,96	remény (27%)
12. Na vajon <i>meg</i> jött-e Már <i>ti</i> ka?	77%	13%	10%	3,7	gúny (43%)
13. Na vajon <i>meg</i> jött-e Mártika?	80%	17%	3%	4,2	gúny (33%)
14. Na vajon <i>meg</i> jött-e Már <i>ti</i> ka?	87%	3%	10%	3,46	gúny (50%)

Az első hét példa a speciális lexikai elemet nem tartalmazó eldöntendő kérdések dallamcsúcsának helyét vizsgálja. A dallamcsúcsok minden esetben az előző szótaghoz képest érzékelhető, 10-20% közötti emelkedést mutatnak.

Az 1–3. megnyilatkozás (*És Péterék eljönnek vasárnap?*) három lehetséges dallamcsúcsot vizsgál: az utolsó előtti szótagon (1.), a megnyilatkozás végétől számított 3. szótagon (2.) és a megnyilatkozás végétől számított 4. szótagon (3.). A kitöltők mindhárom esetben egyértelműen kérdésnek érzékelték a megnyilatkozást, az előretolt dallamcsúcsokat tartalmazó variánsokat azonban kevésbé tartották természetesnek (legkevesbé az eggyel előretolt dallamcsúcsú változatot). Viszonylag kevés esetben véltek felfedezni jelentéstöbbletet, leginkább a reménykedést tartották valószínűnek.

A 4–7. példák (*Meglepte a kép?*) szintén a dallamcsúcs helyét vizsgálták. Itt már nemcsak az utolsó előtti szótaghoz képest egy és két szótaggal előrébb tolt változat szerepelt, hanem egy három szótaggal előrébb tolt variáns is, amelyben ezáltal a megnyilatkozás kezdő szótagja maga esett egybe a dallamcsúccsal. A beszélők a dallamcsúcs előretolásával párhuzamosan egyre kisebb mértékben értelmezték kérdésnek a megnyilatkozást, és ugyanebben a mértékben csökkent a természetesség ítélete is. Elsősorban érdeklődést, a mondat elejére tolt dallamcsúcs esetében pedig leginkább haragot társítottak a hallott mondathoz.

A második blokk a különböző lexikai elemeket tartalmazó (*ugye, de, azért, vajon, -e*) kérdések dallamát vizsgálja, több lehetséges variánszt szembeállítva.

A 8–9. mondatpár (*Ugye azért eljönne?*) esetén a kérdés az, hogy a két megnyilatkozás közt van-e érzékelhető különbség akkor, ha az *ugye* kezdetű kérdő mondat eső dallammal áll (8.) vagy mondatvégi emelkedéssel (9.), amelyben az emelkedés mértéke 20%. A kitöltők mindkét változat esetében hasonlóan alapvetően kérdésnek tekintették a megnyilatkozást, az eső dallam valamivel természetesebb megítélést kapott. Mindkét esetben a legtöbbször reménykedőnek tartották a megnyilatkozást, tehát a dallam iránya döntően nem befolyásolta percepciójukat.

A 10–11. mondatpár (*De azért eljönnek?*) vizsgálatakor az emelkedő-eső dallam (10.) állt szemben a végén enyhe emelkedést (20%) mutató dallammal (11.). A kérdés modalitásának tekintetében látható, hogy az emelkedő-eső variánst mindenki kérdésnek értelmezte, míg nagy a bizonytalanság a végén emelkedő változat esetében. Ez utóbbit sokkal kevésbé is tartották természetesnek. Mindkét esetben a reménykedés dominál, mint jelentéstöbblet, de inkább az emelkedő-eső mondatra tartották ezt jellemzőnek a kísérlet résztvevői.

A 12–14. mondathármas (*Na vajon megjött-e Mártika?*) emelkedő-eső, eső és eső-emelkedő dallamokat kontrasztál a mintában. A hallgatók jellemzően mindhárom esetben kérdésnek tekintették a megnyilatkozást, a legtermészetesebbnek az eső variáns hatott, ezt követte az emelkedő-eső, míg a legkevésbé természetes a végén emelkedő dallam. A kitöltők mindhárom esetben gúnyosnak találták a megnyilatkozást, ezt legtöbbször a végén emelkedő dallam esetén látták így.

Összegzésképp, a percepciók teszt értékelésekor a következőket tapasztaljuk:

- (1) Az általános eldöntendő kérdésekben a dallamcsúcs pozíciója legtermészetesebben az utolsó előtti szótag, és minél előrébb kerül ehhez képest, annál kevésbé hat természetesnek a mondat. A nagymértékben előre tolt (hátról a 4. szótag) dallamcsúcs esetén a megnyilatkozás már nem is egyértelműen kérdés a beszélők számára.
- (2) A bizonyos lexikális partikulát tartalmazó eldöntendő kérdések esetében (*de, ugye, azért, vajon, -e*) a beszélők természetesebbnek ítélik meg az eső dallamokat, a legkevésbé természetesnek a végén emelkedő dallamokat tekintik. Az emelkedő végű változatok esetén nem volt a többi dallamváltozathoz képest biztosan elkülöníthető jelentéstartalom. A *de azért* szókapcsolat esetén a megnyilatkozás kérdés státusza is megkérdőjelezhető az adatközlők szerint, amennyiben a dallam eső-emelkedő.

6. Következtetések és összegzés

A tanulmány azt elemezte, hol helyezkedhet el a dallamcsúcs, illetve milyen körülmények között valósulhat meg emelkedő végű intonációs dallam a magyar eldöntendő kérdésekben. Áttekintettem az általános eldöntendő kérdések kontúrvariánsait, az utolsó előtti szótagban határozva meg alapértelmezetten a dallamcsúcsot. Az emelkedő végű dallamok esetén olyan kontúrok jelentkezését vizsgáltam, amelyek a kérdés legalább utolsó előtti szótagjától töretlen emelkedést mutatnak. Amint látható volt, csak összetett (emelkedő-eső, illetve eső-emelkedő) dallamok jellemzők azokra a magyar eldöntendő kérdésekre, amelyekben végső emelkedés szerepel.

Az általános eldöntendő kérdések normatív esetben emelkedő-eső kontúrt kapnak, ahol az emelkedés különböző típusai a mondat utolsó főhangsúlyától indulnak, és az utolsó előtti szótagig tartanak, ahonnan egy radikális esés tapasztalható. Az egyik eset, amelyben az általános eldöntendő kérdések végső emelkedést mutatnak az, amikor legfeljebb két szótagból állnak, mert a tipikusan jellemző emelkedő-eső dallam csak

három és több szótagú kérdéseken tud a maga teljességében megvalósulni. A másik eset az, amikor az eldöntendő kérdés a mondat utolsó szaván is főhangsúlyos, tehát onnan indul az emelkedő-eső dallam, és ez a szó maximálisan két szótagú. Meg kell említeni azonban, hogy ez a végső emelkedés csak fonetikai megnyilvánulása egy fonológiai emelkedő-eső dallamnak. Fontos kiemelni, hogy az emfátikus, ismételtető eldöntendő kérdések, amelyek gyakran fejeznek ki hitetlenkedést a kérdező részéről, már egy szótag esetében is az emelkedő-eső dallamot használják, így ott nem számíthatunk emelkedő végű dallamra.

Az eddig tárgyalt emelkedő dallamok csupán az emelkedő-eső dallam szótag-számfüggő fonetikai variánsai voltak. Meg kell azonban említenünk azokat a lexikai elemektől függő eseteket is, ahol szótagszámtól függetlenül fonológiai emelkedő dallam kíséri az eldöntendő kérdést. Azokban a mondatokban, amelyek jellemzően egy negatív vagy ellentétes értelmű lexikai elemet tartalmaznak, használható az alapértelmezett emelkedő-eső dallamon kívül az eső-emelkedő is: ezekben az esetekben a kérdés reménykedő vagy fenyegető felhangot kap, ez utóbbi esetben a kérdés a felszólítás irányába tolódik el. Fontos, hogy az eső-emelkedő dallam eldöntendő kérdő jelleggel csak ezeknek a lexikai elemeknek a jelenlétében használható. A *csak nem* szókapcsolatot tartalmazó eldöntendő kérdések viszont kizárólag eső-emelkedő dallammal állnak, mert a mondat jelentése már e két elem által meghatározódik, csak meglepődést, reménykedést kifejező kérdés lehet, általános (nem jelölt) eldöntendő kérdés nem.

Ami a végső soron mégis emelkedő végű dallammal szereplő eldöntendő kérdések jellemzőit illeti, ez az emelkedés egy viszonylag enyhe, maximum 40%-ot mutat, és kizárólag az utolsó előtti szótagról indulhat. Az eldöntendő kérdésekben tehát nem léteznek az utolsó hangsúlyos szótagról induló, egykomponensű emelkedő dallamok.

A tanulmány második felében 30 magyar ajkú adatközlő bevonásával egy percepciói teszt segítségével azt vizsgáltam, (1) mennyire fogadható el, ha az általános eldöntendő kérdések esetében az utolsó előtti szótagról a dallamcsúcsot előrébb toljuk; (2) mennyire tekinthető természetesnek és milyen jelentéstöbblettel bír bizonyos partikulákkal álló (*ugye, de azért, vajon, -e*) eldöntendő kérdések esetében, ha dallamuk emelkedő végű.

Az eredmények alapján elmondható, hogy az általános eldöntendő mondatok dallamcsúcsa legtermészetesebb pozícióban az utolsó előtti szótagon realizálódik. Ehhez képest egy vagy két szótaggal előre tolva a mondat veszít természetességéből, de továbbra is kérdésként értelmezhető. Hátról a negyedik szótagra tolva azonban már bizonytalan a kérdésstátusz, és jóval kevésbé hat természetesnek is. Az emelkedő végű dallamok kevésbé természetesek a beszélők számára, amennyiben ezekkel a partikulákkal álló eldöntendő mondatokat kísérik. Egyértelműen ehhez a dallamváltozathoz köthető jelentéstöbbletet az adatokból nem sikerült kimutatni.

A jövőben érdemes halandzsaszöveggel és nem értelmes mondatokkal is elvégezni a vizsgálatot, különösen a partikulás kérdések esetében, hiszen az *ugye* vagy a *vajon, -e* szavak eleve sugallják a mondat kérdésként történő értelmezését. A kutatás eredményei a magyar mint idegen nyelv oktatásában is felhasználhatók, különös tekintettel a beszédszintézisen alapuló digitális nyelvtanítási módszerekre.

SZAKIRODALOM

- Baditzné Pálvölgyi Kata 2012. *Spanish Intonation of Hungarian Learners of Spanish: Yes-or-no Questions*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2020. *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. Version 6.1.16, <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Cantero, Serena – Francisco, José 2002. *Teoría y análisis de la entonación*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Cantero, Serena – Francisco, José 2005. *Patrones melódicos del español en habla espontánea*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Cantero, Serena – Francisco, José – Font Rotchés, Dolors 2007. Entonación del español peninsular en habla espontánea: patrones melódicos y márgenes de dispersión. *Moenia* 13: 69–92.
- Cantero Serena – Francisco, José – Font Rotchés, Dolors 2009. Protocolo para el análisis melódico del habla. *Estudios de Fonética Experimental* XVIII: 17–32.
- Cantero, Serena – Francisco, José – Font-Rotchés, Dolors 2020. Melodic Analysis of Speech (MAS). Phonetics of Intonation. In: Abasolo, Juan – de Pablo, Irati – Ensunza, Ariane (eds.): *Contributions on education*. Universidad del País Vasco, Bilbao, 20–47.
- Csűry Bálint 1925. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 22. Budapest.
- Csűry Bálint 1928. Egressy a „kedély magyar accentusá”-ról. *Magyar Nyelv* 24: 42–4.
- Font Rotchés, Dolors 2006. *Corpus oral de parla espontània. Gràfics i arxius de veu*. Biblioteca Phonica 4. <http://www.ub.edu/lfa>.
- Font-Rotchés, Dolors 2007. *L'entonació del català*, Biblioteca Milà i Fontanals 53. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Font-Rotchés, Dolors 2008. Els patrons entonatius de les interrogatives absolutes del català central, *Llengua i Literatura* 19: 299–329.
- Font-Rotchés, Dolors 2009. Les interrogatives pronominals del català central. Anàlisi melòdica i patrons entonatius. *Els Marges. Revista de llengua i literatura* 87: 41–64.
- Markó Alexandra 2007. Kérdő funkciójú hanglejtésformák a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2007: 59–74.
- Varga László 1981. A magyar intonáció-funkcionális szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 313–39.
- Varga László 2002a. *Intonation and Stress: Evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke.
- Varga László 2002b. The Intonation of monosyllabic Hungarian Yes-No questions. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 307–20. <https://doi.org/10.1556/ALing.49.2002.3-4.4>
- Varga László 2009. A magyar „hullámzatos hanglejtésforma”, és amit a hangsúlyról elárul. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE, Piliscsaba, 31–46.

Baditzné Pálvölgyi Kata
egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem
<https://orcid.org/0000-0002-7106-7427>

SUMMARY

*Baditzné Pálvölgyi, Kata***Melodic peak displacement and end-rising contours in Hungarian yes-no questions**

This study investigates two aspects of Hungarian intonation: the presence of melodic peaks in general yes-no questions and the issue of under what circumstances yes-no questions can end with a rising final inflection. The normative realization of standard yes-no questions in this language is characterised by an end-falling contour, a rise-fall. The intonation of this contour involves a rise or a plateau (or a combination of the two) from the last main-accented syllable to the penultimate syllable, from where the melody falls. Still, in short, maximally disyllabic yes-no questions or emphatic yes-no questions with the last main accent stretching over up to two syllables, the rise-fall is realised phonetically only as a moderate rise. There are certain lexical items, however, the presence of which makes it possible to apply a falling-rising contour besides the standard rising-falling one. These yes-no questions imply divergence from the unmarked meaning, and an ultimately rising melody at the end of the question.

According to a perception test administered to 30 Hungarian informants, the melodic peak of general yes-no questions can be displaced to the antepenultimate syllable or even to the one before that, without changing the interpretation of the utterance as a question by listeners – but the most natural position is still the penult. Yes-no questions including a special question particle can effectively be accompanied by a falling-rising melody, but listeners find its presence less natural than end-falling contours in those utterances.

Keywords: yes-no interrogatives, rising final inflection, peak, fall-rise, rise-fall

Tódor-Erika Mária: Hétköznapi kétnyelvűség. Nyelvhasználat, iskolai nyelvi tájkép és nyelvi én a romániai magyar iskolában. Gondolat-Jel 1. Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest, 2019. 252 lap

Tódor Erika-Mária a két-, illetve a többnyelvűség kétköznapi megnyilvánulásairól szóló könyve 2019-ben jelent meg a nyelvészeti témájú monográfiákat megjelentető, Kocsis Zsuzsanna és Krizsai Fruzsina szerkesztők által gondozott Gondolat-Jel sorozat első köteteként. A szerző közel tíz éve foglalkozik a nyelvi tájképek vizsgálatával mind erdélyi, mind iskolai kontextusokban, ez a kiadvány pedig ezt az évtizedes tapasztalatot kívánja összegezni. A könyv a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem csíkszeredai Humántudományok Tanszék vezetőjének a munkája, egyben az első magyar nyelvű szociolingvisztikai monográfia, amely a nyelvi tájképek kutatási paradigmáját követi. Ez a fejlemény nem meglepő talán, Csíkszereda több ízben adott helyet a 2010-es években a vizuális nyelvhasználat témája köré szerveződő tudományos tanácskozásoknak. Ez a kötet nyolc fejezetben járja körül mind az erdélyi kisebbségi oktatás nyelvi sajátosságait, mind a nyelvi-szemiotikai tájképek ebben betöltött ideológiai és gyakorlati szerepét, mind pedig az én jelentőségét a kétnyelvűség mindennapi megéléseinek vonatkozásában.

Az első fejezet (*Fogalmak és jelentések*, 15–26) a nyelvitájkép-fogalom tisztázásával, a szerző saját megközelítésével indít. Az olvasó itt rögtön megtudja, hogy a korai szakirodalomban alkalmazott statikus meghatározás helyett olyan szemiotikai megközelítésmódot tart előnyösnek, amely a tájképeket a közösségi térben végbemenő diskurzusok multimodális tartaként értelmezi, másfelől pedig olyan dinamikus jelenséggként kezeli, amelyet folyamatában lehet és kell vizsgálni. Ennek megfelelően a nyelvi tájképek elemzésére az adott időben és térben beágyazott diskurzusról szóló holisztikus igényű jelentésszöveggé tekint. Ennek az elméleti alapvetésnek az iskolai vizsgálatokban külön jelentősége van, mert az ezekben a terekben tapasztalható vizuális nyelvi megnyilvánulások egyszerre tükrözik és elégitik ki az iskolai tér kommunikációs elvárásait és igényeit – ebben a tekintetben pedig az intézmény állandó változásban lévő, a társadalmi miliőre mégis folyamatosan reflektáló értékrendjét és rejtett tantervét jelenítik meg és alkotják újra. És így a kötetben bemutatott nagy ívű vizsgálat hatékonyan tud hozzáadni az erdélyiekre jellemző, aszimmetrikusnak feltételezett kétnyelvűségről eddig alkotott tudásunkhoz.

Minderről a szerző nem csak távlatokban, felületesen beszél. A második fejezetből (*Iskolai nyelvi tájkép és a nyelvhasználati szokások. A kutatás bemutatása*, 27–44) ugyanis kiviláglik előttünk, hogy a kutatásai milyen hatalmas mennyiségű anyagon alapulnak. Olyan feltáró vizsgálatról van szó, amely kvalitatív és kvantitatív adatokat integráló kutatási modellt alkalmaz. Az egyéni és kutatócsoportos vizsgálatok e könyvben bemutatott összessége a módszereit tekintve vizuális dokumentációra, interjúkra és tanórákon végzett megfigyelésekre támaszkodik. A teljes anyagról megtudjuk, hogy összesen 2600 fénykép készült, amelyekhez bizonyos esetekben irányított séta is társult az iskola vezetőjével, 21 tanórán készült hangfelvétel vagy terepnapló, a kutatásban pedig összesen 62 iskolai dolgozó (pedagógusok, titkárok, könyvelők), valamint 476 diák vett részt nyolc település iskoláiban. A könyv értéke, hogy a szerző a terepmunkája tanulságait is reflektáltta teszi, amely egyfelől tanulságos lehet az iskolai terepmunka megvalósítását tervező olvasóknak, így például betekintést nyerhet abba, hogy milyen viszonytagságok övezhetik a terep kiválasztását, hogy hogyan lehet és kell rugalmasnak maradni a folyamatosan változó terep miatt, vagy hogy miért elengedhetetlen a kutatói napló vezetése. Másfelől pedig azt is megtudjuk, hogy az adattár utólag kiegészült egy fényképgyűjteménnyel, valamint hogy eredményeik disszeminációjára és a tanárképzés tartalmába való beépítésére mekkora hangsúlyt fektetett a szerző és az őt körülvevő kutatócsoport.

A harmadik fejezet (*Az iskolai nyelvi tájkép: múlt és jelen*, 47–68) négy toposzon, a ceremóniakon, az emlékeken, a szaknyelven és a szimbólumokon keresztül vezet minket végig az erdélyi iskolák világában a 20. század derekától napjainkig. Teszi mindezt nagy érzékenységgel a helyi érdekeltségű politikai átalakulásokra és a globális társadalmi változásokra, így például a digitalizációra. Egyúttal arra is rámutat, hogy az államszocializmusból való átmenet nemcsak a román egynyelvű és homogenizáló nyelvpolitika háttérbe szorulását hozta el az iskolai környezetben, hanem azt is, hogy a pedagógusközösségek feladatává vált az intézmények vizuális kommunikációjának, nyelvi tájképének kialakítása, mivel nincsen rögzített vagy felülről szabályozott, általános nyelvstratégia az iskolákban.

Tódor könyvének nagy erénye, hogy nemcsak beszél a multimodalitásról és a vizuális nyelvhasználatról, hanem meg is mutatja azt nekünk a maga működésében. A negyedik, *Iskolai életképek és történetek* című fejezetben (67–79) 65 képen keresztül kalauzolja el az olvasót abban, hogy milyen is volt a romániai magyar iskolák élete a Ceausescu-érától egészen napjainkig. A képgyűjtemény lapozgatása közben nem marad hiányérzetünk, mindenbe betekintést nyerünk a kicsengetési kártyáktól az 1989-es forradalmi hangulaton át az intézményi kultúra különböző megjelenítéseig. Könnyen lehet, hogy ez nem tartozott a szerző eredeti szándékai közé, de a könyv így némiképp kitágítja az akadémiai írás műfaji határait, ugyanis a képekhez nem tartozik hosszabb magyarázat vagy elemzés, mégsem csak egy katalógust kapunk az iskolai nyelvi tájképekről, hanem egy a vizualitás és a nyelv összefonódásait saját magán bemutató példát. Vagy másképp: a Tódor által összeválogatott képek úgy beszélnek önmagukért, hogy a szerzőnek már alig kell, és ez nemhogy nem sérti meg a teljes monográfia koherenciáját, hanem még hozzá is járul ahhoz.

Az ötödik (*Nyelvi viselkedés és nyelvi énkép*, 81–112), a hatodik (*Az iskolai nyelvi szocializáció szintjei magyar tanuló iskolákban*, 113–139) és a hetedik (*Nyelvi érintkezés és kétnyelvű lét*, 141–168) fejezetek adják a könyv gerincét, egyúttal a kutatás legfontosabb eredményeinek a bemutatását. Elvitathatatlan, hogy a szerző több tudományterület megközelítését is képes volt beilleszteni a szociolingvisztikai kérdéseket tárgyaló kutatásába: egyszerre reflektál a társadalomtudományok narratív fordulatára, a szociálpszichológia énképről és szocializációról szóló alapvetéseire, valamint a pedagógia nyelvi és a nyelvtudomány pedagógiai vonatkozásaira. E hatalmas ismeretanyag integrációja ellenére is maradhat azonban hiányérzete a szakavatott olvasónak. Bár egyértelművé válik, hogy a szerző ismeri a diglosszia, a kódváltás és a *translanguaging* (transznyelviség vagy transzlingválás) irodalmát, mintha utóbbi szemléletmódja alig-alig érvényesült volna a vizsgálat során. A kutatások egyik ismertett eredménye ugyan az, hogy a hibrid nyelvi gyakorlatokat helytelennek ítélik a kutatás résztvevői, de a beszédszándék érvényesítése szempontjából viszont hatékonynak, ennek ellenére egyes példaelemzések ismertetésekor mintha maga az értelmező tartaná fenn a határokat nyelvek között, miközben a transzlingválás koncepciója ezeken túlmutató keretezését adja mind a megnyilatkozásoknak, mind a kutatásnak – mint ilyen, a transzlingválás nemcsak leírási eszköz, hanem szemléletmód is. Mindez nagyban nem von le a kötet értékéből, amely remekül vázolja fel az erdélyi valóságot annak nyelvi gyakorlataival és ideológiáival együtt, de ezt a koncepcionális eltérést kár volt reflektálatlanul hagyni. Már csak azért is, mert ez lehetőséget adott volna a nyelvszemiotikai tájképek kutatásával való szorosabb összekapcsolásra.

A könyv legfontosabb és legtanulságosabb fejezete a Magyar Nyelvőr nyelvi nevelés iránt érdeklődő olvasói számára egyértelműen az utolsó (169–180), amely a kissé hosszú *Nyelvi énkép és fejlesztés, avagy a kutatás és fejlesztés párbeszédének lehetőségei a tanórai munkában* címet kapta. Ebben a fejezetben a szerző olyan, saját és más kutatók által kialakított pedagógiai gyakorlatokat mutat be, amelyek a nyelvi tájképek gyűjtését és közös értelmezését a nyelvi tudatosság és az önismeret fejlesztésének a szolgálatába állítják. Tódor ezzel a fejezettel egyfelől párbeszédet nyit a pedagógiai szférával, másfelől pedig példásan mutat

rá arra, hogy mennyire nem öncélú tevékenységet valósítanak meg szűkebben a nyelvitájkép-kutatások, tágabban pedig a szociolingvisztikai vizsgálatok. Mondhatnánk a kötet címére utalva, a hétköznapiainkban velünk élő nyelvi és társadalmi jelenségek megértésére törekvő szemléletmód oktatásba történő átemelése, átültetése e fejezet tanulságai alapján nemcsak lehetséges, hanem megszívlelendő, sőt kívánatos volna. Bár a szerző példái főleg felsőoktatási kontextusból érkeznek, azok mindegyike könnyűszerrel átültethető a közoktatás körülményeire is, amennyiben megvalósul a szerző által javasolt három fázis: először meg kell figyelni egy nyelvi jelenséget és annak társadalmi beágyazottságát, majd értelmezni annak szemiotikai (azaz: jel-tani és itt társas) jelentőségét, végül pedig megélni immár sajátként. Tódor remek módszertani kollekciónak egyet emelnék ki ehhez kapcsolódva, amelyet csíkszeredai humán szakos hallgatókkal valósított meg a 2016–2017-es tanévben. E projekt során a fenti alapelvekre támaszkodva a nyelvi tájkép fogalmának tisztázását követően az egyetemistáknak csoportokban kellett ellátogatniuk általuk egyébként is ismert üzletekbe, ott pedig különböző együtt kialakított szempontok mentén dokumentálni és értelmezni bizonyos nyelvi-szemiotikai vonatkozású jelenségeket. A tanulási folyamatba beépített reflexiók révén az derült ki, hogy a hallgatók ebben a tekintetben tudatosabbá tudtak válni, az önmegfigyelés pedig segítette egyfelől a nyelvi környezetük megismerését, másfelől pedig azok újbóli átélését. Meggyőződésem, hogy az egyéni nyelvi tapasztalatokat előtérbe helyező, de azok társadalmi beágyazottságára érzékeny, ezeket dialogikusan kezelő szociolingvisztikai látásmód sikeresen, hatékonyan működtethető oktatási célokra, és Tódor is ezt a szemléletmódot alkalmazza végig egész könyvében, de különösen az utolsó fejezetben.

A kötet a tézisek román, illetve angol nyelvű összegzésével zárul, amely közvetett módon a szerző hétköznapi két-, de inkább többnyelvűségébe is betekintést nyújt. Mondhatnánk, ez Tódor Erika-Mária nyelvi énképének egyfajta kifejeződése, aki nemcsak legmélyebb rétegeiben ismeri az erdélyi nyelvi viszonyokat, hanem bátran vállalja a saját megéléseit is.

Szabó Gergely

PhD-hallgató

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Universitat Oberta de Catalunya

<https://orcid.org/0000-0002-8553-1227>

Benő Attila, Péntek János (szerk.): Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Sepsiszentgyörgy 2020. 312 lap

Az 1980-as évek során a nyelvészetben bekövetkezett „kognitív fordulat” hatására a kutatók figyelmé egyre inkább a beszélők mentális tevékenységére és képességeire irányult, ami új kutatási területeket tárt fel a nyelvész-társadalom számára. A kognitív és pszicholingvisztikai kutatások mai napig virágkorukat élik, számtalan feltáratlan kutatási terület van még a nyelvészek előtt. Az elmúlt években nyilvánvalóvá vált, hogy interdiszciplináris szemlélettel új dimenziók nyílnak meg például a „kétnyelvű beszélő nyelvi tudásának, mentális lexikonjának és szó-asszociációinak értelmezésében, a szókölcsönzés és interferencia szemantikai vonatkozásainak és funkcionálisának magyarázatában, a terminusok kritikai elemzésében, illetve a fordítási egyenértékűség kutatásában” (9). A kötet tanulmányai a felsorolt témák köré szerveződnek, a kognitív nyelvelmélet kapcsolódási pontjait vizsgálják elsősorban a szociolingvisztikával, kontaktológiával, pszicholingvisztikával és fordításelméleti kutatásokkal.

A tanulmánykötetben a szerkesztők az azonos című, 2019. október 21–23-án Kolozsváron megrendezett konferencia előadásainak írott változatát gyűjtik össze. A kiadvány öt tartalmi egységre bontva tizenkilenc tanulmányt tartalmaz, a kötet szerkezete követi a konferencián elhangzott előadások témakörök szerinti besorolását: 1. kognitív szemlélet a kétnyelvűség kutatásában (3 db); 2. pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontok (3 db); 3. a kétnyelvűség lexikológiai, terminológiai kérdései (4 db); 4. fordítás és fogalmi egyenértékűség (3 db); 5. kétnyelvűség, kultúra, motiváció (6 db).

Az első tanulmányban (*Fogalmi és nyelvi megfelelések és eltérések kétnyelvűségi helyzetben. Mit tudunk a kétnyelvű megismerésről a határon túli magyarok körében?*) a szerző, Tolcsvai Nagy Gábor a Kárpát-medencei magyar etnikai kisebbségek sajátos nyelvi helyzetére fókuszál. Elismerően szól a határon túli magyar kisebbségek körében végzett szociolingvisztikai kutatásokról, a nyelvi jogokért folyó küzdelemről, valamint az ezt alátámasztó nyelvpolitikai vonatkozású vizsgálatokról. Hiányosságként tünteti fel azonban az interkulturális hatások vizsgálatát, „különös tekintettel a fogalmi szerkezetek, a szemantikai (és az ezekből eredő grammatikai) minták interferenciájára, illetve a nyelvi kontaktusokban megmutatózó eltérő konstruálási módokra” (14). A kiindulási probléma felvetését követően Tolcsvai Nagy Gábor részletesen szól a használaton alapuló nyelvelírásról kognitív nyelvészeti keretben, a téma nyelvpedagógiai vonatkozásairól, pontosabban arról, hogy hogyan lehet potenciális tökéként kihasználni az iskolás gyermekek anyanyelvi intuitív tudását mind az anyanyelvi, mind a második idegen nyelv (környezeti nyelv) oktatása során. Érvelését egy magyar–szlovák kétnyelvű példával támasztja alá, amely rávilágít „a fogalmi és nyelvi megfelelések és eltérések kétnyelvűségi helyzetére” (14). A tanulmány végén a szerző javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogy milyen jellegű kutatásokkal, illetve milyen módszertannal tudhatunk meg többet a határon túli kétnyelvű beszélők megismeréséről.

Szilágyi N. Sándor az *Interferenciák és szűrőrendszerek a kétnyelvű emberek fejében* című tanulmányában elsősorban arról értekezik, hogy a nyelvi interferenciákban, amelyek az emberek fejében – tehát az egyes emberen belül, és nem rajtuk kívül a nyelvben mint entitásban – jönnek létre, miért és hogyan jelennek meg hasonló és ismétlődő mintázatok, annak ellenére, hogy az emberek sokfélék. A szerző a téma relevanciáját azzal magyarázza, hogy meglátása szerint „a legtöbb nyelvi kölcsönhatás ezzel indul” (31). Szilágyi N. Sándor a tanulmány első részében azt taglalja, hogy miből épül fel egy kétnyelvű beszélő nyelvtudása, hogyan választja ki, hogy bizonyos szituációkban melyik nyelven beszél, miért használja a másik nyelvből vett kölcsönszavakat, mikor beszélhetünk nyelvi interferenciáról. A folytatásban a szűrőrendszerek kapcsán részletesen leírja a másodnyelv tanulásával párhuzamosan előre haladó fejlődési folyamatokat, valamint funkciójukat, miszerint azok biztosítják, hogy a kétnyelvű elmében párhuzamosan működő nyelvek használat közben ne keveredjenek össze, ugyanakkor szükség esetén össze tudjanak kapcsolódni. Ezen eszközök több típusát magyar, román, szlovák és finn nyelvű elemzett példákkal illusztrálja.

Az első tartalmi egység utolsó tanulmánya (*A kognitív szemantika alkalmazási lehetőségei a nyelvi kontaktusok vizsgálatában*) Benő Attila tollából született, amelyben a kognitív szemlélet és fogalmi keret alkalmazási és továbbfejlesztési lehetőségeit mutatja be a nyelvi és kulturális érintkezés területén, különös tekintettel a szemantikai jellegű hatások vizsgálatára (47). A tanulmány a kognitív nyelvelméletre alapozva foglalkozik a lexikai kölcsönzés néhány kérdésével, mégpedig a szemantikai szűküléssel, metaforikus jelentéskiterjesztéssel, hangalaki motiváltsággal és a lexikai elemek kifejezőképességével. Kognitív pszichológiai nézőpontokat figyelembe véve vizsgálja meg a fogalmak és fogalmi jelentések prototípust és mintapéldányt követő dinamikáját, a metaforikus jelentésmező szemantikai módosulást motiváló hatását, valamint a hangalaki jelöltség érvényesülését (59). Következtetésképpen a szerző megállapítja, hogy számos kutatási terület feltárásra vár, ha a kognitív szemléletre alapozva vizsgáljuk meg a nyelvi folyamatokat és nyelvi érintkezést.

A pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontokat taglaló tanulmányok között elsőként Lengyel Zsolt „*Idegen*” elemek a mentális lexikonban: generációs és kronológiai szempontok című dolgozatával ismerkedhet meg az olvasó. A szerző nem hagyományos értelemben, a szókölszönzésekre vonatkoztatva, hanem a mentális lexikon tükrében vizsgálja meg az „idegenség” (65) fogalmát. A tanulmány a következő kérdéseket igyekszik megvilágítani: (1) Vannak-e funkcionális különbségek a szóban forgó idegen (angol, német, orosz, újlatin) nyelvekből származó reakciószavak tekintetében? (2) Megfigyelhetőek-e különbségek az életkortól függően (10–14 vs. 18–24)? (3) Van-e különbség időrendi okok miatt? A több ízben végzett szóasszociációs vizsgálatok eredményeit bemutatva Lengyel Zsolt megállapítja, hogy a vizsgálatban részt vevő kétnyelvűek nyelvhasználatára mögött a „bimodális beszédmód” jeleit vélik felfedezni, ami azt jelenti, „hogyan az L1 nyelven folyó diskurzusban látens módon (és többféle tényezőtől befolyásolva) az L2 is jelen van. E jelenlét megnyilvánulásának szokás elkönyvelni a kódváltást, a szókölszönzéseket stb.” (75).

A következő tanulmány Bartha Krisztina *Tudatelméleti jelenségek fejlődése kétnyelvű gyermekeknél* című írása, amelyben elsősorban arra világít rá a szerző, hogy vizsgálatok által kimutatható-e különbség az egy- és kétnyelvű gyermekek tudatelméleti képességeinek (mentális állapotok, vágyak, érzelmek felismerésének képessége) fejlődése terén. A tanulmány két vizsgálat – (1) Moore paradoxon mondatok felismerésének vizsgálata, (2) klasszikus hamis vélekedés tesztelése – eredményeit mutatja be, amelyeket 5 és 8 év közötti magyar – román kétnyelvű gyermekek körében végzett a szerző. Következtetésképp megállapítja, hogy „a kétnyelvűség típusa hatással van a gyermekek tudatelméleti képességeinek fejlődésére, ezért a balansz kétnyelvűséggel rendelkező gyermekek jobban teljesítenek a tudatelméleti feladatok elvégzésében, mint a dominánsan magyar kétnyelvűek” (87).

A tartalmi egység harmadik tanulmányát (*Perspektívák váltakozása a nyelvleírásban*) Sebők Szilárd írta, amelynek fő témája a nyelvleírás módszertana, különösen a nyelvhasználat szempontjából. A szerző arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nyelvészek hogyan viszonyulnak a nyelvi valósághoz, és milyen perspektívák alakítják a nyelvleírást. A problémafelvetést az indokolja, hogy ha „a tudományos nyelvhasználat ugyanúgy nyelvhasználatnak minősül, mint a verbális kommunikáció más megnyilvánulásai, akkor egy olyan jórészt feltáratlan területhez értünk, amely sokkal több nyelvészeti különlegességnél” (92). Sebők Szilárd olvasatában a nyelvész két funkciót betöltve végezheti a nyelvleírást, mégpedig kutatóként és szerzőként; és ugyancsak két perspektívából szemléli a vizsgált jelenséget. Eszerint megkülönbözteti a terminus perspektíváját, valamint a beszélői, kutatói és szerzői perspektívát. Korábbi esettanulmányaira hivatkozva azt állítja, hogy a szövegben a terminológia perspektívája fokozatosan felváltja a beszélő perspektíváját, és ez a folyamat összefügg az adott kifejezés használatának a gyakoriságával. A megfelelő perspektíva kiválasztása és a perspektívaváltások „kezelése” a nyelvi leírás fő kérdései.

A harmadik tartalmi egység négy tanulmánya a kétnyelvűség lexikológiai és terminológiai kérdéseivel foglalkozik. Ezek közül elsőként Molnár Csikós László dolgozatával (*Nyelvi érintkezésen alapuló neologizmusok kognitív megközelítése*) ismerkedhetünk meg, amelyben a szerző azokat a társadalmi körülményeket és pszichológiai szempontokat tárja fel, amelyek szerepet játszanak bizonyos lexikai elemek másik nyelvből neologizmusként történő áttételében. Központi kérdésként merül fel, hogy mi lehet az oka annak, hogy olyan szavakat veszünk át más nyelvekből, amelyeknek jól ismert magyar megfelelőjük van. A szerző külön alfejezetekben tárgyalja a lexikai átvétel, a fogalmi szükségéből létrejövő újszerű kifejezések, a nyelvi érintkezésen alapuló neologizmusok lélektani háttere, a tükröztetés, a képiség témaköröket, majd szót ejt a neologizmusok hangzásáról, valamint azok kedveléséről is a beszélők körében.

A következő írás (*Interferenciajelenségek kognitív hátteréről*) szerzője Vörös Ottó, aki tanulmányában három fő kérdéssel foglalkozik. Elsőként az arealitás fogalmát, illetve areális

nyelvészet eredményeit tárja fel, amelyek „főként az érintkező nyelvek nyelvi elemeiben jelentkező kölcsönhatások meglétében, illetve kutatásában valósulnak meg” (125). A két további témakör, amelyet körüljár a dolgozat, az interferencia és a kognitív interferencia fogalma. Utóbbi alatt azt a folyamatot érti a kutató, amely során a nemzeti nyelv kognitív jellemzőiben változás figyelhető meg, ami egy másik nyelv hatására utal (126). A kognitív interferencia nyelvi megnyilvánulását és annak okát számos, főként a Kárpát-medencében egymással érintkező nyelvből gyűjtött példaanyaggal illusztrálja a szerző.

Sárosi-Márdirosz Krisztina-Mária *Az erdélyi magyar jogi szövegek vizsgálata a román nyelvi hatás szempontjából* című tanulmánya az Erdélyben hivatalban lévő magyar jogászok nyelvhasználati sajátosságaira összpontosít írott nyelvi produktumokat vizsgálva. A dolgozat bemutatja azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek az említett nyelvhasználók szakmai kétnyelvűségéből adódóan az Erdélyben használt jogi és hivatalos nyelvi regiszterbe tartozó magyar nyelvű szövegekben előfordulnak. A kutatás elméleti keretként a szerző kitér a jogi szövegek általános jellemzőire (nyelvezetére, mondattani jellemvonásokra stb.), a jogi szövegek típusaira, valamint az azokban fellelhető interferenciajelenségekre is. A kutatást indokolja, hogy az „erdélyi magyar jogászok által használt magyar jogi nyelv eltér a Magyarországon használt jogi nyelvtől, sajátos szaknyelvhasználatnak minősül, amelynek egyik oka a szétfejlődés, másik oka a nyelvi hiány, amely okokból kifolyólag a román jogi nyelv magyar jogi nyelvre gyakorolt hatása kimutatható mind szókészleti, mind pedig mondat szerkesztési szempontból” (134). Az elemzések eredményeként a szerző megállapítja, hogy a szövegek nyelvezete nehézkes, sok esetben inadekvát nyelvi, nyelvhelyességi, szaknyelvi és megszövegezési szempontból egyaránt. Ennek okát a szerző elsősorban abban látja, hogy az erdélyi jogászok többsége román nyelven végzi az egyetemet, így nyelvhasználatukban egyértelműen kimutatható a román nyelvi hatás.

Következőként Lakatos Alíz tanulmányát (*A szleng kétnyelvű környezetben. Egy nyelvészeti terminus fogalmi természete*) olvashatjuk, amelyben a szerző egy az erdélyi magyar fiatalok (középiskolások, egyetemisták) körében végzett nyelvhasználati kutatás eredményeit foglalja össze. Dolgozata elején foglalkozik a szleng definiálási problémáival, amelyek egyrészt a fogalom interdiszciplináris (nyelvi, szociológiai, szociálpszichológiai) jellegéből, másrészt az informális beszédűtől való elkülönítés nehézségeiből erednek. Kutatása során azt a definíciót veszi alapul, amely szerint a nyelvhasználók döntenek el, hogy milyen szavak minősülnek szlengnek. Részletesen bemutatja és elemzi a rendelkezésre álló magyar szlengszótárak jellemzőit, azok hiányosságaira, valamint megoldási javaslatokra is kitérve. A tanulmány második részében a kérdőíves felmérés azon részét mutatja be Lakatos Alíz, amely az adatközlők szlengértelmezésével és a konkrét lexikai elemek megítélésével foglalkozik részletesebben. A kutatás egyik legfontosabb következtetése, hogy „az erdélyi magyar fiatalok a megadott szavak és kifejezések közül leginkább a románból kölcsönözött-, és a negatív értékjelentésűeket sorolták szlenghez tartozónak. Az angol nyelvből átvett lexikális elemekről állították a legkevésbé, hogy a romániai magyar szlenghez tartoznak” (161). A vizsgálat hiányosságaként tünteti fel maga a szerző is, hogy az adatközlők válaszainak miértjére nem derült fény.

A kognitív szemlélet fordítástudományban betöltött szerepéről három tanulmányt is olvashatunk a kötetben. Közülük elsőként Lanstyák István *Meddig Károli? A Károli-féle bibliafordítás legújabb revíziójának relevanciaelméleti vizsgálatához* című dolgozatával ismerkedhetünk meg, amelyben a szerző két fő kérdést vizsgál meg: (1) a 2011-ben megjelent bibliafordítás lehet-e Károli-fordításnak tekinteni, és (2) egyáltalán szükség van-e arra, hogy a Károli-féle bibliafordításokat továbbadjuk a következő generációknak. A kérdésfelvetés létjogosultságát a szerző azzal indokolja, hogy „szemben a Vizsolyi Bibliával és a Vizsolyi Biblia régebbi fordításváltozataival, melyek változó mértékben ugyan, de alapvetően direkt fordítások voltak, a legújabb revízió az előzőknél nagyobb mértékben mozdult el az indirekt

fordítás irányába, vagyis a revideálást végző szakemberek nemcsak nyelvileg modernizálták a szöveget, hanem a fordítás koncepcióját is módosították, ami kérdésessé teheti, hogy Károli Gáspár és munkatársai, valamint a későbbi kiadások gondozói közösséget vállalnának-e még ezzel az átdolgozással” (166). A kérdések megválaszolásához empirikus kutatások eredményeit mutatja be a szerző, amelyek célja a fent említett két fordítás, valamint számos más magyar fordítás és fordításverzió elemzése relevanciaelméleti alapon. Lanstyák István egyetértve a Magyar Bibliatársulat Alapítvánnyal nem látja szükségesnek, hogy a Biblia szövegének modernizálásához a fordítói koncepciót, illetve a forrásnyelvi szöveget meg kellett volna változtatni. Ehelyett azt javasolja, hogy csak a fordítási hibákat szükséges kijavítani, és vissza kell térni a korábbi Károli-féle fordítások alapszövegéhez.

Lőrincz Julianna tanulmányában (*Az egyenértékűségi viszonyok kérdése a groteszk fordításában*) arról értekezik, hogy a fordításelméletek és a műfordításelméletek különböző megközelítései szerint miként definiálhatjuk az egyenértékűség (megfeleltetési/ekvivalencia viszonyok) fogalmát. A dolgozat elméleti részében a szerző részletesen kitér a relevanciaelmélet és ekvivalenciaelméletek kapcsolatára is. A második részben a többértelműség fordításának nehézségeiről van szó Örkény István egyperces novelláinak (*Mindig van remény, Dal, Nézzünk bizakodva a jövőbe*) orosz, illetve angol nyelvű fordításait elemelve. A vizsgálat eredményeit taglalva a szerző táblázatokban rendszerezve mutat be szemléletes példákat a fordításokban fellelhető aszimmetriára, az explicitáló és az implicitáló, valamint honosító és idegenítő fordítói eljárásokra.

A következő tanulmány (*Kihívások az angol–magyar modalitásrendszer megfeleltetésében*) Imre Attila írása, amely az angol modális kategóriákat tárgyalja, miközben megpróbálja feltárni az angol és a magyar modalitási kategóriák különbségeit. A modalitás fogalmának szakirodalmi tisztázását követően a szerző a módbeli segédigék fordítási lehetőségeit egy mini tévésorozat (*Az elit alakulat*) angol feliratain végzett vizsgálat alapján szemlélteti. Részletesen kitér a *will, need, have to, should, shall, ought to, can't, must, is to* módbeli segédigék értelmezéseire. A fordítási nehézségekre reflektálva megállapítja, hogy „a tágabb kontextus ismerete szükséges a megfelelő értelmezéshez, amelyhez hozzátartozik a társadalmi-gazdasági kapcsolatok és viszonyok tökéletes megértése, a beszédaktusok ismerete, illetve kreatív speciális helyzetfelismerés, hiszen az összes beszédhelyzetet sosem leszünk képesek nyelvi-leg »előre legyártani«” (206).

Az utolsó tartalmi tömb első tanulmányában (*A vörös, piros színárnyalatainak idegen eredetű megnevezései a régiségben*) a szerző, Fazakas Emese azt mutatja be, hogy a régiségben milyen, a piros és vörös árnyalatokra utaló kölcsönszavakat és idegen eredetű kifejezéseket használtak a magyar nyelvű beszélők Erdélyben. Vizsgálataihoz az *Erdélyi magyar szótörténeti tárból*, illetve a *Nyelvtörténeti szótárból* származó példamondatokat használt fel a szerző. A tanulmány az árnyalatokat jelölő kifejezések etimológiájára összpontosít, a talált megnevezéseket a névadás motivációja szerint hét csoportba osztályozza: a pigmentekhez, növényekhez, textíliákhoz és ruházathoz, drágakövekhez, szőrzet színéhez, állatokhoz és italokhoz kapcsolódó nevek. Következtetésképpen leszögezi, hogy a színek elnevezése során a nyelvhasználók általában arra töreksenek, hogy a különböző színek és árnyalatok nevét összekapcsolják mindennapi tapasztalataikkal, így általános és kultúrához kötött dolgokra utalnak vissza. A kifejezések azonban látványosan változnak az idő múlásával, ezért a jövőben érdemes ezeket az adatokat összehasonlítani a mai nyelvben használt szín- és árnyalatnevekkel.

Vörös Ferenc dolgozatából (*Névhasználati motivációk a Kárpát-medencei magyar nyelvterület külső régióiban*) megtudhatja az olvasó, hogy hogyan változtak a névhasználati és névviselési szokások a Kárpát-medence magyar nyelvű régióiban. A vizsgálatban érintett országok Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia és Ukrajna. A szerző részletesen bemutatja és összehasonlítja az egyes országok magyar nyelvű régióiban

megfigyelhető névhasználati és névviselési formákat, valamint azok változásának tendenciáit, amelyek okát a szerző abban látja, hogy „a folyamatok egy része a hol nyíltan, hol meg csak burkoltan jelentkező erőszakos államnyelvűsítési törekvésekkel hozható összefüggésbe. Másik részük a többségi társadalom névasszimilációs törekvéseivel szembeni védekezéshez köthető” (228). A személynevekre „szocio- és pszicholingvisztikumokként” (241) tekint. A névhasználatot összefüggésbe hozza a névadás aktusával, a hivatalos névvisseléléssel és informális névhasználatával, amelyek szociokulturálisan kötöttek, viszont azokat „végső soron minden esetben lelki folyamatok irányítják” (uo.).

Biró Enikő tanulmányában (*Kisebbségi kétnyelvűként a digitális térben: nyelv választás, nyelvi identitás a Facebook oldalakon*) egy napjainkban rendkívül aktuális témát feszeget. Az írás az anyanyelv dominanciájú kétnyelvű (magyar–román) egyetemi hallgatók (Sapientia Erdélyi Magyar Egyetem) digitális nyelvhasználatát elemzi: egyrészt bemutatja nyelvi repertoárjukat, másrészt azt, hogyan épül fel online nyelvi identitásuk a digitális térben folytatott kommunikáció során. Kutatási módszerként a szerző „az úgynevezett online etnográfia vagy netnográfia adatgyűjtési módszerét” (249) használta fel. Az adatközlők nyelvhasználati mintáit tekintve Bíró Enikő négy csoportot különböztet meg – főként magyar nyelvű tartalmak, román nyelvű tartalmak, angol nyelvű bejegyzések és megosztások, valamint többnyelvű tartalmak –, majd egyenként taglalja mindegyik minta jellemzőit, a nyelv választás esetleges okait, illetve azt, hogy milyen szerepük van az adatközlők online nyelvi identitásának konstruálási folyamatában. Ezzel kapcsolatban a szerző megállapítja, hogy „a nyelv választás, nyelvhasználat, kódváltás és kódjáték hozzájárul az online nyelvi identitás konstruálásához. A különböző nyelvi repertoárok birtokában a felhasználók megalkotják online nyelvi identitásaikat, ahol az adott nyelv választása az offline nyelvi identitástól, a célközönség nyelvi igényétől és a saját identitásuk pillanatnyi megélésétől függ” (255).

Molnár Bodrogi Enikő a *Nyelvi ideológiák Bengt Pohjanen műveiben* című tanulmányában azokra a nyelvi ideológiákra összpontosít, amelyek tükröződnek a meänkieli író egy szépirodalmi és egy publicisztikai művében. Megvizsgálja azt is, hogy milyen nyelvi helyzet rajzolódik ki ezáltal a többnyelvű Tornio-völgyről, és hogyan használja az író a nyelvi ideológiákat saját közössége kollektív identitásának az erősítésére (260). Elméleti keretként a szerző összefoglalja a nyelvi ideológiákkal kapcsolatos szakirodalmat a fogalom definiálásáról és osztályozásáról. A tanulmány második részében azokat az nyelvi ideológiákat mutatja be, amelyek az író kisebbségi anyanyelvére (a meänkielire) és két többségi nyelvre (a svédre és a finnre) vonatkoznak, és gyakran előfordulnak műveiben. A kutatásban az ideológiákat három csoportba sorolja, nevezetesen (1) politikai háttérű, (2) nyelvi tervezéssel és nyelvápolással kapcsolatos, (3) a nyelvhez való viszonyulással kapcsolatos nyelvi ideológiákra, amelyek *Pohjanen* műveiben explicit módon jelennek meg, így tükrözve az író véleményét a kisebbségi és a többségi nyelvekről, ezek kapcsolatáról, illetve a nyelv és identitás összefüggéseiről.

A következő tanulmányban (*Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése az elhunyt emlékének megőrkítésében*) a szerző, Keszeg Vilmos a témát József Attila példájával vezeti fel, akit négy helyszínen helyeztek „örök nyugalomra” a kegyeleti jogot érvényesítve. A kegyeleti jog a szerző megfogalmazása szerint „elsősorban az elhunytat, másodsorban közeli hozzátartozóit (leszármazottjait és szellemi utódait), ezek érdekeit védelmezi. Az előírások az elhunyt és hozzátartozói szűkebb és tágabb idő- és térbeli környezetének viselkedését szabályozzák” (279). A szerző tanulmányában kitér a temetési beszédek, a haldokló szóbeli hagyakozásának vagy írott végrendeletének, a halál tényét megállapító hivatalos okiratok, a halotttól való rituális beszédek, valamint a sírfeliratok nyelvvezetése, pontosabban arra, hogy a felsoroltakban hogyan érvényesül az elhunyt anyanyelve, és mi befolyásolja a nyelv választási stratégiákat két- vagy többnyelvű családok esetén.

Végül, de nem utolsósorban Gondos Emőke *Nyelvi interferenciák az egyéni vallásgyakorlat diskurzusaiban* című tanulmánya zárja a kötetet. A dolgozatban a szerző két székelyföldi, római katolikus magyar nő nyelvhasználatának sajátosságait vizsgálja meg a vallásukról való diskurzus alapján. A kutató arra kíváncsi, hogy „milyen nyelvi interferenciák tükrözik a más felekezettel való kontaktust, a vallásgyakorlati elemek átvétele milyen összefüggésben áll a nyelvi kölcsönelemekkel, mikor történik kódváltás és e mögött milyen kognitív folyamatok azonosíthatók be” (297). Az szerző kognitív nyelvelméleti keretbe helyezi a diskurzust, és az életinterjúk elemzése során a megnyilatkozások mögött rejlő tudáskeret mellett igyekszik feltárni azok kontextusát is, miközben az adatközlők diskurzusának interkulturális és interkonfesszionális elemeire fókuszál. Érdeklődése középpontjában tehát „az ortodox román vonatkozások elegyedése a katolikus magyar szocializációval” áll (299).

A kötetben található tanulmányok sokszínűsége kiváló bizonyítéka annak, hogy a kognitív nyelvszemléletet más nyelvészeti diszciplínák, többek között a szociolingvisztika, kontaktológia, fordítástudomány, névtan stb. milyen formában tudják érvényesíteni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az eddigi kutatási eredményeket el kellene vetni, mindössze arra utal, hogy azokat érdemes kognitív keretben újragondolni, ami által új következtetésekhez juthatunk el. A szerkesztők szavaival élve összegzőképpen elmondhatjuk, hogy „az elemzésekben megjelenő felismerések, következtetések és újabb kutatási szempontok egyértelműen hasznosíthatóak a rokon területek kutatásaiban, az egyetemi képzésben, a nyelvpolitikában és az anyanyelvi oktatás stratégiáinak kidolgozásában” (10). Kijelenthetjük tehát, hogy a kötetben a nyelvészet iránt érdeklődők biztosan találnak számukra hasznos olvasmányt.

Lechner Ilona

főiskolai docens

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

<https://orcid.org/0000-0001-7235-6506>

Márku Anita

főiskolai docens, intézetvezető

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász

Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, Beregszász

<https://orcid.org/0000-0001-8976-117X>;

Benczik Vilmos
1945–2021

2021. február 27-én 76 évesen otthonában elhunyt Benczik Vilmos. Idézzük fel néhány szóban, hogy kit is veszítettünk el: kollégát, aki a magyar nyelv ügyének szentelte egész életét.

A magyar–orosz szakos középiskolai tanári diploma megszerzését követően különféle iskolákban tanított, majd 1976 szeptemberében a Budapesti Tanítóképző Főiskola (2000-től az ELTE Tanító- és Óvóképző Kara) oktatója lett: orosz nyelvet, irodalmat, nyelvtant és nyelv-művelést tanított; 2013 júliusában vonult nyugdíjba. Az ELTE Szenátusa 2013-ban a *Pro Universitate Emlékérem arany fokozatát*, 2018-ban a *professor emeritus* címet adományozta számára.

Benczik Vilmos igazi polihisztor volt, de bátran állíthatjuk, hogy mindegyik tevékenysége a magyar nyelvhez kapcsolódott: a műfordítói és az eszperantós, a kiadói és a kommunikáció-elméleti egyaránt. Tekintsük át ebben a sorrendben munkásságát.

Műfordításai spanyol és portugál nyelvből 1967-től jelentek meg. Gabriel García Márquez és Mario Vargas Llosa egyes műveit a mai napig az ő fordításaiban adják ki újra és újra. Gabriel García Márquez első magyar nyelvű elbeszéléskötetét 1974-ben ő válogatta, szerkesztette és jelentős hányadban fordította. (1970-ben spanyol nyelvből, 1976-ban portugál nyelvből, 1989-ben eszperantó nyelvből letette a felsőfokú állami nyelvvizsgát.)

Eszperantó nyelvű írásai 1964-től jelentek meg a hazai és külföldi eszperantó nyelvű lapokban. 1976 és 1990 között főszerkesztője volt a *Hungara Vivo* (Magyar Élet) című folyóiratnak, kritikusként-irodalomtörténészként ismertséget és elismerést szerzett az eszperantó nyelvű kultúra világában. Pályafutása során három három kontinens mintegy harminc országában tartott eszperantó nyelvű tudományos és ismeretterjesztő előadásokat. 2001-ben tagjává választotta a rotterdami székhelyű Eszperantó Akadémia.

A rendszerváltás után 1990-ben alapította meg a Trezor Kiadót. Nagy érdeme olyan alkotások megjelenítése, mint Vigotszkij *Gondolkodás és beszéd* című műve 2000-ben, amelyet sokan és sokat idéztek egy időben. Hasonlóan fontos kiadványa volt 2001-ben Marshall McLuhan korszakos jelentőségű, 1962-es műve, a *Gutenberg galaxis, A tipográfiai ember létrejötte*. 1991-ben adta ki *A magyar nyelv könyvét*, amely azóta is szolgálja a tanítóképzést világos és korszerű nyelvtanával, nyelvészeti ismereteivel. Ezt követte az 1995-ben megjelent *Az anyanyelvi nevelés módszerei. Általános iskola 1–4. osztály*. Számos helyesírási és nyelvtani elemzéseket tartalmazó munkafüzetet jelentetett meg. Csaknem 25 éven át adta ki a *Magyartanítás* című módszertani folyóiratot, és 15 éven át szerkesztette és közölte a Kossuth-szónokversenyek és retorikai konferenciák köteteit. Több szócikket írt a Retorikai lexikonba. Szerkesztette és 2017-ben kiadta első retorikánkat, Pécsi Király Imre *Bevezetés a retorikába két könyvben*, 1639-ben – harmadik kiadásban – publikált könyvét, amelyet a latin eredetiből Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordított magyarra.

1980-ban summa cum laude minősítéssel egyetemi doktori fokozatot szerzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 2002-ben nyelvtudományból PhD-fokozatot szerzett a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, majd ugyanitt 2007-ben habilitált. Kutatásai a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a kommunikációelmélet és a stilisztika határterületeire irányultak; a témában írt tanulmányai és könyvei ma is szerepelnek számos magyar felsőoktatási intézményben az érintett szakok kötelező vagy ajánlott olvasmányjegyzékén. Az alábbiakban disszertációjára és habilitációs könyvére hívom fel a figyelmet (mindkettő megérdemelne egy-egy alapos bemutatást, mivel gondolatgazdagok, és fontos összefüggéseket tárnak fel).

Nyelv, írás, irodalom. Kommunikációelméleti megközelítésben, 2001. Az értekezés izgalmas és aktuális kérdésekkel kezdődik: „Ennek a könyvnek az alapgondolatát a Gutenberg-galaxis közeli végét jövendőlő – néha eltűzöttnek, máskor viszont éppenséggel megalapozottnak tűnő – jóslatok adták. Van ugyanis ezekben a jóslatokban valami közös: nem mondják ki világosan, mi is ér véget a mainzi nyomdászról elnevezett »galaxissal«. Csupán a nyomdász, a szövegek (és képek) papírra nyomtatása? Esetleg – legfontosabb megjelenési formáját elveszítve – az írás is kikopik a használatból? S ha igen, akkor az írásnak, a nyelvhasználat e hosszú évezredek óta legnagyobb presztízsű formájának az eltűnése jár-e valamilyen lényeges következménnyel, avagy egyszerű technológiaváltásról lesz szó, amelynek során az írás zökkenőmentesen átadja ma még domináns szerepkörét valamilyen más technológiának? | Megannyi végiggondolásra érdemes kérdés. Ez a könyv arra tesz kísérletet, hogy áttekintse ezeket a kérdéseket.” Fő fejezetei: Az írásbeliség előtti kor: az elsődleges szóbeliség nyelve; Az írás; Az írás extenzív és intenzív fejlődése; Az írás és a nyelv; Írásbeliség és szépirodalom; A másodlagos szóbeliség – az írásbeliség visszaszorulása; Túlértékelt írásbeliség? A függékben szóstatistikai vizsgálatok kaptak helyet. A könyvet terjedelmes bibliográfia zárja le, és ez nagy segítség a leendő érdeklődők és kutatók számára. Ezek a tanulmányok kapcsolódnak Walter Ong tevékenységéhez – az elsődleges és másodlagos szóbeliség Ong terminusai –, de elemzései sokkal mélyebbek, és szélesebb alapokon nyugszanak.

Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez, 2006. Jelen kötet az előző kötet egyes részleteinek elmélyültebb feldolgozása. Kutatómunkájának tárgya változatlanul az, hogy „a kommunikációs technológiák – elsősorban az írás – milyen hatással vannak az emberi nyelvre, áttetelese pedig az emberi gondolkodásra. A könyv fejezetei: Kommunikáció; Nyelv, Stílus, Irodalom; Olvasás. Új gondolatokat tartalmaznak a stilisztikai tanulmányok is: A metafora mint az inopia korrekciója; Metafora, metonímia szélesebb összefüggésben. A néma olvasásról szóló tanulmány a tanárokat is érdekelheti, hasonlóképpen a Házi olvasmányok és olvasóvá nevelés az általános iskolában.

Halála előtt egy héttel arról beszélgettünk, hogy az enjambement problematikájával foglalkozik, hiszen költőink számtalan érdekes megoldást produkáltak. Hirtelen vitte el a halál; óriási, de eddig kellőképpen nem méltányolt életművet hagyott hátra. Éppen ezért emlékezzünk Benczik Vilmosra, és tisztelgünk életműve és embersége előtt.

A. Jászó Anna

